

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΠΜΣ «ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ:
ΙΣΤΟΡΙΑ – ΛΑΪΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ»**

ΘΕΟΔΩΡΑ Γ. ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ

**Η ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΑ ΣΤΗ ΔΥΤΙΚΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ
ΑΠΟ ΤΑ ΜΕΣΑ ΤΟΥ 18^{ου} ΕΩΣ ΤΑ ΜΕΣΑ ΤΟΥ 19^{ου} ΑΙ.:
ΟΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΤΗΣ ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ**

**ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ
ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ
ΓΕΩΡΓΙΟΣ Β. ΝΙΚΟΛΑΟΥ**

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2017

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΠΜΣ «ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ:
ΙΣΤΟΡΙΑ – ΛΑΪΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ»**

ΘΕΟΔΩΡΑ Γ. ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ

**Η ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΑ ΣΤΗ ΔΥΤΙΚΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ
ΑΠΟ ΤΑ ΜΕΣΑ ΤΟΥ 18^{ου} ΕΩΣ ΤΑ ΜΕΣΑ ΤΟΥ 19^{ου} ΑΙ.:
ΟΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΤΗΣ ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ**

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Γεώργιος Νικολάου, Επ. Καθηγητής, Επιβλέπων

Άννα Μανδουλάρα, Επ. Καθηγήτρια

Νικόλαος Αναστασόπουλος, Επ. Καθηγητής

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2017

*Αφιερώνω αυτή την εργασία στην οικογένειά μου:
στον άνδρα μου Γιάννη και στα παιδιά μου
Κωνσταντίνο, Ζένια και στο μωρό μας,
που γεννήθηκε πρόσφατα.*

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η ιδέα να εμβαθύνω τις γνώσεις που έλαβα από τη στιγμή που άρχισα να εργάζομαι σε Πρόγραμμα του Υπουργείου Αγροτικής Ανάπτυξης και Τροφίμων με τίτλο «Διατήρηση γενετικών πόρων στην Κτηνοτροφία», σχετικά με τα πρόβατα της φυλής Φριζάρτα, καθώς και τα μεταπτυχιακά μαθήματα που παρακολούθησα στο Μεταπτυχιακό πρόγραμμα, κατεύθυνσης Ιστορίας, του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, με τίτλο «*Οικονομικοί μηχανισμοί και νοοτροπίες στον ελλαδικό χώρο, 15ος -19ος αιώνας*», με οδήγησαν στην απόφαση να προχωρήσω στην εκπόνηση μιας Διπλωματικής εργασίας με θέμα «*Η κτηνοτροφία στη Δυτική Μακεδονία από τα μέσα του 18^{ου} έως τα μέσα του 19^{ου} αιώνα.: οι οικονομικές διαστάσεις.*» Όπως προανέφερα, εργάστηκα σε πρόγραμμα του ΥΑΑΤ σχετικό με την κτηνοτροφία, με την ιδιότητα του οικονομολόγου και, μέσω αυτού, γνώρισα ανθρώπους απλούς, εργάτες της ζωής, οι οποίοι γαλουχήθηκαν με την επαγγελματική, οικονομική και κοινωνική διάσταση της ποιμενικής κοινωνίας.

Θα ήθελα να εξηγήσω γιατί επέλεξα την συγκεκριμένη περιοχή μελέτης και όχι της Ηπείρου και συγκεκριμένα της Άρτας, από όπου και κατάγομαι. Σκέφτηκα ότι η οροσειρά της Πίνδου, με τις ποικίλες διακλαδώσεις της, υπήρξε ανέκαθεν προνομιακός χώρος για την ανάπτυξη της κτηνοτροφίας της κυρίως (ηπειρωτικής) Ελλάδας. Η απουσία γεωγραφικών συνόρων κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας διευκόλυνε τη μετακίνηση κοπαδιών, κυρίως προς τις πεδιάδες της Θεσσαλίας, της Αιτωλοακαρνανίας, της Άρτας, αλλά και της Μακεδονίας. Το γεωγραφικό ανάγλυφο της ευρύτερης περιοχής, με τα ψηλά βουνά να βρίσκονται σε απόσταση όχι απαγορευτικά μακρινή από τις πεδιάδες και τα παράλια, ευνόησε την ανάπτυξη της μεγάλης, της νομαδικής κτηνοτροφίας, η οποία αποτέλεσε άριστο τρόπο εκμετάλλευσης των ορεινών βοσκότοπων κατά τη θερμή καλοκαιρινή περίοδο. Η συγκεκριμένη μορφή κτηνοτροφίας χρησιμοποιούσε και χρησιμοποιεί ακόμη, σε πολύ μικρότερο όμως βαθμό, τις κοντινές πεδιάδες, με την υψηλότερη θερμοκρασία και τα διαθέσιμα βοσκοτόπια, που επιτρέπουν την εκτροφή των κοπαδιών κατά τους δριμείς χειμώνες.

Οι κάτοικοι των ορεινών περιοχών της Δυτικής Μακεδονίας στήριξαν ένα πολύ σημαντικό μέρος της οικονομίας τους στην κτηνοτροφία, καθώς γύρω από αυτήν αναπτύσσονταν και άλλες δραστηριότητες, όπως η επεξεργασία και η διακίνηση κτηνοτροφικών προϊόντων, μέσω του εσωτερικού ή του εξωτερικού εμπορίου, αναδεικνύοντας έτσι, παράλληλα, και τη βιοτεχνική (μεταποιητική) και εμπορική δραστηριότητα πολλών κτηνοτρόφων, μέσα σε μια κοινωνία μεγάλης οικονομικής και, συνεπώς, κοινωνικής διαφοροποίησης, αλλά και συμβίωσης ποικίλων εθνοτήτων, όπως ήταν αυτή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Είναι διαπιστωμένο από τις έρευνες των ιστορικών ότι πολλοί Έλληνες κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας -κυρίως από τις αρχές του 18^{ου} μέχρι το τέλος του 19^{ου} αιώνα- πλούτισαν μέσω της κτηνοτροφίας και της εξάσκησης επαγγελματιών που εξαρτιόνταν άμεσα απ' αυτήν. Μάλιστα, ορισμένοι από αυτούς εγκαταστάθηκαν σε ελληνικές παροικίες της Κεντρικής κυρίως Ευρώπης, όπου ασχολήθηκαν με το εμπόριο, ιδρύοντας εμπορικές εταιρείες. Αυτή η οικονομική -εμπορική δραστηριότητά τους, άμεσα συνυφασμένη με την κτηνοτροφία της Δυτικής Μακεδονίας, αποτελεί μία άλλη πτυχή της παρούσας εργασίας.

Ευχαριστώ τον καθηγητή μου κ. Γεώργιο Β. Νικολάου, ο οποίος παρακολούθησε την πορεία της εργασίας μου σε όλα τα στάδιά της και με τις υποδείξεις του με βοήθησε να την φέρω σε πέρας, καθώς και τα άλλα δύο μέλη της εξεταστικής επιτροπής, την Επίκουρη καθηγήτρια κ. Άννα Μανδουλαρά και τον Επίκουρο καθηγητή κ. Νικόλαο Αναστασόπουλο.

Ιωάννινα 2017

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος.....	4
Πίνακας περιεχομένων.....	6
Συνοτομογραφίες	8
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	9

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

Η ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΑ ΤΗΣ ΔΥΤΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

1.Γενικά.....	22
2.Περιοχές μελέτης	30
2.1 Η περιοχή Γρεβενών.....	30
2.2.Η περιοχή Κοζάνης.....	37
2.3.Η περιοχή Καστοριάς.....	43
2.4.Η περιοχή Φλώρινας.....	45

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

ΟΙ ΕΠΟΧΙΚΕΣ ΜΕΤΑΚΙΝΗΣΕΙΣ ΤΩΝ ΝΟΜΑΔΩΝ ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΩΝ

1. Εισαγωγή.....	47
2. Οι διαδρομές που ακολουθούσαν οι νομάδες κτηνοτρόφοι.....	51

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄

ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΚΩΝ ΠΡΟΪΟΝΤΩΝ

1.Γενικά.....	59
2.Το άρμεγμα των προβάτων.....	62
3.Το κούρεμα των προβάτων.....	65
4.Το δέρμα των ζώων.....	66

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ΄

ΜΕΤΑΠΟΙΗΣΗ ΚΑΙ ΕΜΠΟΡΙΟ ΤΩΝ ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΚΩΝ ΠΡΟΪΟΝΤΩΝ

1.Γενικά.....	70
2.Η χρήση πρώτων υλών της κτηνοτροφίας στη βιοτεχνία.....	73

3.Ο θεσμός των συντεχνιών.....	77
4.Το εσωτερικό και το εξωτερικό εμπόριο.....	81
5.Τοπική αγορά και εμποροπανηγύρεις.....	90
6. Οι Δυτικομακεδόνες απόδημοι της Κεντρικής Ευρώπης.....	96

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ε΄

Η ΦΟΡΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΑΣ

1.Γενικά.....	100
2.Φόροι για την κτηνοτροφία.....	102
 ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	 107
 ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	 112
 Κατάλογος χαρτών.....	 121
Κατάλογος πινάκων.....	122
Κατάλογος εικόνων.....	122

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΑΑΚ	Αρχείο Αθανασίου Κανατσούλη
ΑΖΜ	Αρχείο Ζουπάν Μωραΐτη
ΕΑΠ	Ελληνικό Ανοιχτό Πανεπιστήμιο
ΕΗΜ	Εταιρεία ηπειρωτικών Μελετών
ΕΜΣ	Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών
<i>ΗΔΜ</i>	<i>Ημερολόγιο Δυτικής Μακεδονίας</i>
ΙΑΚ	Ιστορικό αρχείο Κοζάνης
ΙΒ	Ιστορική Βιβλιοθήκη
ΙΕΕ	Ινστιτούτο Εκθεσιακών Ερευνών
ΚΝΕ/ΕΙΕ	Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών / Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
ΙΜΧΑ	Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου και Αίμου
<i>ΜΗΠΣ</i>	<i>Μακεδονικό Ημερολόγιο Παμμακεδονικού Συλλόγου</i>
<i>ΝΜ</i>	<i>Νεοελληνικά Μελετήματα</i>
ΣΕΑΒ	Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

I. ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ ΚΑΙ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

1. Οριοθέτηση του Δυτικομακεδονικού χώρου

Αντικείμενο της παρούσας εργασίας είναι η κτηνοτροφία στον χώρο της Δυτικής Μακεδονίας και η εμπορευματοποίηση των προϊόντων της στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας. Συγκεκριμένα, από τα μέσα του 18^{ου} έως τα μέσα του 19^{ου} αιώνα. Η οριοθέτηση του γεωγραφικού χώρου της Δυτικής Μακεδονίας και συγκεκριμένα του ορεινού χώρου της Πίνδου αποτελεί μέρος του εισαγωγικού τμήματος της παρούσας εργασίας. Οι συνθήκες και ο τρόπος εκμετάλλευσης του ορεινού χώρου, η παραγωγική δραστηριότητα των ορεινών πληθυσμών και η διάχυση των κτηνοτροφικών τους προϊόντων στις γύρω περιοχές για την βιωσιμότητά τους και για τη διοχέτευση ενός μέρους αυτών στο εσωτερικό και στο εξωτερικό εμπόριο, αποτελεί χαρακτηριστικό γνώρισμα της ιδιαιτερότητας του κτηνοτροφικού ορεινού κόσμου της Δυτικής Μακεδονίας.

Η περίοδος της οθωμανικής κυριαρχίας στη Μακεδονία ξεκινά από την κατάκτηση της περιοχής στα τέλη του 14^{ου} αιώνα. Η νίκη των Οθωμανών στο Τσιρμέν του Έβρου, το 1371, απέναντι στις συνασπισμένες σερβικές δυνάμεις στάθηκε το γεγονός που επέτρεψε στους νικητές να εισέλθουν στον γεωγραφικό χώρο της Μακεδονίας¹. Θα πρέπει όμως να αναφέρουμε ότι η Μακεδονία, ως αυτόνομη και ενιαία επαρχία του οθωμανικού κράτους, δεν υφίσταται σε καμιά χρονική φάση της οθωμανικής κυριαρχίας, μέχρι τον 19^ο αιώνα. Αυτό θα πρέπει να το έχουμε συνεχώς κατά νου, όταν μελετάμε αυτή την περίοδο. Με άλλα λόγια, μέχρι τον 19^ο αιώνα δεν μπορούμε να διαγράψουμε —με απόλυτη ή σχετική ακρίβεια— τα γεωγραφικά όρια της Μακεδονίας. Η διοικητική διαίρεση του οθωμανικού κράτους ήταν διαφορετική από τη σημερινή².

---

¹ Βλ. για τα γεγονότα της κατάκτησης της Μακεδονίας από τους Οθωμανούς Τούρκους, Απόστολος Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Μακεδονίας 1354-1833*, Θεσσαλονίκη 1969, σ. 24 κ. εξ. Ειδικά για την κατάκτηση της Δυτικής Μακεδονίας, σ. 40-49· επίσης, ειδικά για την κατάκτηση της επαρχίας Σερβίων, Κώστας Καμπουρίδης – Γιώργος Σαλακίδης, *Η Επαρχία Σερβίων τον 16^ο αιώνα μέσα από οθωμανικές πηγές*, εκδ. Αντ. Σταμούλη, Θεσσαλονίκη 2013, σ. 15-16.

² Γύρω στα 1800 στον χώρο της Μακεδονίας υπήρχαν τα εξής σαντζάκια (μεγάλες διοικητικές περιφέρειες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας): Μοναστηρίου, Θεσσαλονίκης, Καβάλας, Αχρίδας και Σκοπίων· βλ. Μιχάλης Κοκολάκης, «Μία Αυτοκρατορία σε κρίση: κρατική οργάνωση – Παλαιοί

Στον ευρύτερο μακεδονικό γεωγραφικό χώρο, όπως και σε άλλες βαλκανικές περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, εφαρμόστηκε το κλασικό μοντέλο της διοικητικής οργάνωσης, που στηριζόταν στο τιμαριωτικό σύστημα. Έτσι, από τον 15^ο αι. η περιοχή χωρίστηκε στις εξής στρατιωτικό-διοικητικές περιφέρειες (σαντζάκια): πρώτον, του Πασά (αρχικά με έδρα την Αδριανούπολη και από τις αρχές του 16^{ου} αι. τη Σόφια)· δεύτερον, του Κιουστεντίλ και τρίτον, της Αχρίδας. Τον 17^ο η Δυτική Μακεδονία ανήκε στο σαντζάκι των Σκοπίων και τον 18^ο αιώνα στα σαντζάκια της Αχρίδας και του Μοναστηρίου. Η τάση προς τη διοικητική αυτή κατάτμηση οφείλεται, σε μεγάλο βαθμό, στην οικονομική ανάπτυξη των «αυτονομούμενων» επαρχιών εφόσον στόχος του κράτους ήταν η αποδοτικότερη φορολόγησή τους. Ως αποτέλεσμα της αδυναμίας της τουρκικής ηγεσίας να αντιμετωπίσουν τον ευρύτερο χώρο της Μακεδονίας ως ενιαία διοικητική, πολιτική και γεωγραφική ενότητα, ακολουθούσαν αλλεπάλληλες διοικητικές μεταρρυθμίσεις, νόμοι « Περὶ Βιλαετιῶν », κάνοντας δύσκολη την γεωγραφική και διοικητική αποτύπωση της Δυτικής Μακεδονίας.³

Στο ταξιδιωτικό έργο του Γάλλου προξένου στα Γιάννενα και περιηγητή Francois Rouqueville (Φραγκίσκου Πουκεβίλ), ο οποίος περιηγήθηκε τη Δυτική Μακεδονία στις αρχές του 19^{ου} αι., γίνεται λόγος για πόλεις και χωριά αυτής της περιοχής, η οποία αποτελεί τον γεωγραφικό χώρο που μελετά η παρούσα εργασία. Από τότε που πραγματοποίησε το ταξίδι του (1806) άλλαξαν πολλές ονομασίες βουνών, ποταμών και τοποθεσιών· κυρίως όμως άλλαξαν πολλά ονόματα χωριών. Άλλωστε, πολλά από τα χωριά που υπήρχαν τότε δεν υπάρχουν σήμερα, ενώ άλλα άλλαξαν θέση.⁴

θεσμοί – Νέες προσαρμογές», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, τ. 1^{ος}, Πίνακας σ. 52.

³ Η έκταση των καζάδων και των σαντζακιών δεν ήταν σταθερή καθ' όλη τη διάρκεια των τριών πρώτων αιώνων της οθωμανικής περιόδου. Αλλά και ο αριθμός των καζάδων που είχε ένα σαντζάκι άλλαζε· εμφανίζονταν νέοι καζάδες, καταργούνταν οι παλαιοί, μοιράζονταν στα δύο κάποιιοι. Οι αλλαγές αυτές ήταν συχνές και χρονικά δύσκολα αναγνωρίσιμες. Βλ. Μιχαήλ Β. Σακελλαρίου (επιμ.), *Μακεδονία. 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, Αθήνα 1982, σ. 361. Βλ., επίσης Χαρίση Πούλιου, «*Διοικητική διαίρεσις της Μακεδονίας*», Μακεδονικόν Ημερολόγιον Παμμακεδονικού Συλλόγου Αθηνών (ΜΗΠΣ), Αθήναι 1911, σ. 192.

⁴ Βλ. Φραγκίσκος Πουκεβίλ, *Ταξίδι στη Δυτική Μακεδονία (Άνοιξη του 1806)*, Εισαγωγή – Μετάφραση – Σχόλια Γιάννης Τσάρας, Εκδόσεις Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2011, σ. 18-19. Βλ., επίσης, Τσότης Ιωάννης, *Ιστορική Γεωγραφία Δυτικής Μακεδονίας: Το οικιστικό δίκτυο 14ος -17ος αιώνας*. Θεσσαλονίκη 2011.

Κατά τον ιστορικό Απόστολο Βακαλόπουλο, όπως και στον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο έτσι και στη Μακεδονία η τουρκική κατάκτηση υποχρέωσε πολλούς κατοίκους πεδινών περιοχών να μετακινηθούν σε ορεινές περιοχές.⁵ Η σύγχρονη όμως ιστορική έρευνα αμφισβητεί, τουλάχιστον μερικώς, αυτή τη «βίαιη» μετακίνηση και δέχεται ότι πολλοί από τους ορεινούς οικισμούς υπήρχαν πριν από την οθωμανική κατάκτηση και ότι η μετακίνηση αυτή έγινε όχι απότομα αλλά σταδιακά μετά τα μέσα του 16^{ου} αιώνα.⁶ Το ρεύμα της μετακίνησης του ελληνικού στοιχείου τουρκοκρατούμενων περιοχών στράφηκε, επίσης, προς τις ελεύθερες ή τις φραγκοκρατούμενες ελληνικές χώρες, προς την Ιταλία και, αργότερα, προς την Κεντρική Ευρώπη και τη Ρωσία. Οι πληθυσμιακές αυτές μετακινήσεις των χριστιανών προκάλεσαν, όπως ήταν φυσικό, τη δημογραφική καθίζηση μακεδονικών αστικών κέντρων και τη, σταδιακή, διόγκωση του μουσουλμανικού στοιχείου. Η μετακίνηση Ελλήνων κατοίκων της Δυτικής Μακεδονίας προς αποκεντρωμένες περιοχές του μακεδονικού χώρου και η παράλληλη εγκατάσταση εδώ τουρκογενών εποίκων (Γιουρούκων) αλλοίωσαν, εν μέρει, την εθνολογική της σύνθεση και, ταυτόχρονα, δημιούργησαν νέες συνθήκες

---

⁵ Βλ. Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Μακεδονίας, ό. π.*, σ. 99-105. Ο ίδιος όμως ιστορικός δέχεται, νομίζω ορθά, (σ. 139-145) και την αντίθετη μετακίνηση πληθυσμών από ορεινές περιοχές της Μακεδονίας σε πεδινές.

⁶ Πρόκειται για ένα πολυσυζητημένο θέμα, πάνω στο οποίο οι γνώμες των ιστορικών δεν συμφωνούν. Ο Απόστολος Βακαλόπουλος στη μελέτη του «La retraite des populations grecques vers des régions éloignées et montagneuses pendant la domination turque», *Balkan Studies* 4 (1963), σ. 265-276 είναι ο εισηγητής στην ελληνική ιστοριογραφία της «θεωρίας» για μετακίνηση πεδινών πληθυσμών σε ορεινές περιοχές, λόγω της τουρκικής κατάκτησης, η οποία όμως δεν ερμηνεύει ικανοποιητικά ένα πολύ πιο σύνθετο ιστορικό φαινόμενο. Στη θεωρία αυτή ασκήθηκε κριτική από τον Βασίλη Παναγιωτόπουλο στη μελέτη του «Η "αποχώρηση" πληθυσμών από την πεδιάδα στο βουνό στα χρόνια της Τουρκοκρατίας. Ένας εξηγηματικός μύθος σύνθετων δημογραφικών φαινομένων», *Ο Αγροτικός Κόσμος στον Μεσογειακό χώρο, Πρακτικά Συνεδρίου Ελληνογαλλικού Επιστημονικού και Τεχνικού Συνδέσμου (Αθήνα 4-7 Δεκ. 1984)*, Αθήνα 1988, σ. 203-205. Ο Παναγιωτόπουλος θεωρεί τη θέση του Βακαλόπουλου ως ένα ερμηνευτικό σχήμα βασισμένο σε μια «ρομαντική ιστορική γεωγραφία κεντροευρωπαϊκής κυρίως προελεύσεως». Το ζήτημα αυτό το εξετάζουν σε πρόσφατη εξαιρετική μελέτη τους οι ιστορικοί Γεώργιος Τσότσος και Ιφιγένεια Βαμβακίδου, με βάση οθωμανικές απογραφές και άλλες πηγές. Τα συμπεράσματα στα οποία καταλήγουν είναι ότι πολλοί από τους οικισμούς που εθεωρούντο ότι δημιουργήθηκαν από μαζικές μετακινήσεις κατοίκων πεδινών περιοχών υπήρχαν πριν από την οθωμανική κατάκτηση, ενισχύθηκαν όμως από τα μέσα του 16^{ου} και μετά με την καταφυγή εκεί κατοίκων από τις πεδιάδες, για λόγους ασφάλειας και καλύτερης τύχης· βλ. Γεώργιος Τσότσος – Ιφιγένεια Βαμβακίδου, «Η καταφυγή στα ορεινά της Δυτικής Μακεδονίας κατά την πρώιμη Οθωμανοκρατία (15^{ος} – 16^{ος} αι.): Γεωγραφική επισκόπηση», στο *Η Δυτική Μακεδονία στους Νεότερους Χρόνους, Πρακτικά Α' Συνεδρίου Ιστορίας Δυτικής Μακεδονίας (Γρεβενά 2-5 Οκτ. 2014)*, επιστημονική – εκδοτική επιμέλεια Χαρίτων Καρανάσιος – Κώστας Ντίνας – Δημήτρης Μυλωνάς, εκδ. Εταιρεία Δυτικομακεδονικών Μελετών, Επιστημονικές εκδόσεις 1, Γρεβενά 2016, σ. 39-66.

διαβίωσης για τους υποταγμένους. Η Πίνδος, ο Γράμμος, το Βέρμιο, ο Όλυμπος, τα Πιέρια και τα Χάσια στάθηκαν το καταφύγιο των καταδιωγμένων ελληνικών πληθυσμών· χωρίς βέβαια να είναι απόλυτο ότι η φυγή τους οφείλεται μόνο στην καταπίεση που βίωναν από την οθωμανική εξουσία.⁷

Αιτίες ερήμωσης των πεδινών περιοχών και φυγής προς τα ορεινά μπορούσαν να είναι οι ληστρικές επιθέσεις των Αλβανών μουσουλμάνων την περίοδο αυτή, η αδυναμία πολλών χριστιανών να εκπληρώσουν τις φορολογικές τους υποχρεώσεις και η παροχή προνομίων σε πολλούς κατοίκους του ορεινού χώρου, στους οποίους είχε ανατεθεί από την οθωμανική εξουσία η φύλαξη ευαίσθητων στενών περασμάτων κατά μήκος των εμπορικών δρόμων (δερβενιών), όπως και οι διάφορες επιδημίες (ιδίως η πανώλη)⁸, που θέριζαν, στην κυριολεξία, πολλές ανθρώπινες ζωές και ελάττωσαν τον πληθυσμό πολλών πεδινών οικισμών. Πολλοί οικισμοί ερημώθηκαν, άλλοι συρρικνώθηκαν, ενώ άλλοι σβήστηκαν παντελώς από τον χάρτη. Εκτός από τους παραπάνω λόγους δεν θα πρέπει να ξεχνάμε και τους κοινωνικούς περιορισμούς όσον αφορά τα ήθη και τα έθιμα των οικισμών αυτών.⁹ Η παραβίαση για παράδειγμα των ηθών του γάμου από την πλευρά των σπαχήδων και ο φόνος τους από τον γαμπρό πιθανόν να αποτέλεσε έναν λόγο φυγής χριστιανών από τις εστίες τους, όπως συνέβη στην περίπτωση του χωριού Καλογρίτσα.¹⁰

Έτσι, δημιουργήθηκαν στη Δυτική Μακεδονία αρκετοί νέοι οικισμοί, όπως η Γαλατίνη, η Βλάστη, η Κλεισούρα, το Βογατσικό, το Κωσταράζι, η Σελίτσα και άλλοι. Η ζωή στα ορεινά εδάφη υπήρξε δύσκολη και η κτηνοτροφία αποτελούσε τον μοναδικό πόρο ζωής των κατοίκων τους.¹¹ Η μετακινούμενη κτηνοτροφία

---

⁷ Βλ. Κων/νος Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Βόρειου Ελληνισμού, Μακεδονία*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 62.

⁸ Βλ. για τις ληστρικές επιδρομές που αντιμετώπιζαν οι κάτοικοι των ορεινών περιοχών της χώρας βλ. την μελέτη του Στάθη Δαμιανάκου, *Κοινωνική ληστεία και αγροποιομενικός πολιτισμός στην Ελλάδα. Παράδοση ανταρσίας και λαϊκός πολιτισμός*. Αθήνα, Πλέθρον 2003, σελ. 65-97. Βλ. επίσης για την επιδημική νόσο και για τις πολλαπλές της συνέπειες (δημογραφικές, κοινωνικές, οικονομικές κ. ά.), Κώστας Κωστής, *Στον καιρό της πανώλης. Εικόνες από τις κοινωνίες της ελληνικής χερσονήσου, 14ος - 19ος αιώνας*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1995.

⁹ Βλ. Αλέξανδρος Κ. Αδαμίδης, *Παλιχώρια Βοΐου Κοζάνης*, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 6-7.

¹⁰ Βλ. Αρχείο Χρήστου Κατσικά, *Καλογρίτσα, Χειρόγραφοι σημειώσεις του γιατρού Κοσμά Αγακίδη, Κων/νου Τσιτσελίκη, «Ο Θρόλος της Καλογρίτσας», ΗΔΜ (1934), σ. 67-72.*

¹¹ Βλ. Κων/νος Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Βόρειου Ελληνισμού, Μακεδονία, ό. π.*, σ. 62.

οργανωμένη σε *falcare*¹² ήταν η μόνη οικονομική δραστηριότητα της οροσειράς της Πίνδου, η οποία όχι μόνο μπορούσε να συντηρήσει τους κατοίκους αυτών των οικισμών, αλλά και να φέρει, λόγω της εμπορευματικής της φύσης, κέρδη. Εξασφαλίζοντας αυτοί οι κτηνοτρόφοι από την οθωμανική εξουσία μια σχετικά ευνοϊκή φορολογική μεταχείριση μπορούσαν να χρησιμοποιούν απρόσκοπτα τα ορεινά και τα χειμερινά βοσκοτόπια και να δραστηριοποιούνται, παράλληλα, στην μεταποίηση και, εν συνεχεία, στην εμπορευματοποίηση των κτηνοτροφικών προϊόντων τους, προωθώντας τα στις αγορές του εσωτερικού ή του εξωτερικού.

Διαπιστώνουμε, λοιπόν, ότι οι κτηνοτροφικές κοινότητες της Δυτικής Μακεδονίας εργάζονταν όχι μόνο για την αυτοσυντήρησή τους και την πληρωμή των φόρων αλλά επέκτειναν τις επαγγελματικές-οικονομικές τους δραστηριότητες και σε άλλους τομείς (μεταποίηση πρώτων κτηνοτροφικών υλών και πώληση των παραγόμενων στις τοπικές βιοτεχνίες προϊόντων), συσσωρεύοντας έτσι κεφάλαια. Η μεγάλη μετακινούμενη (νομαδική) κτηνοτροφία αποτελούσε έναν οικονομικό κλάδο χαμηλού κόστους παραγωγής αλλά αυξημένου κέρδους. Ωστόσο, η δραστηριότητα αυτή απαιτούσε πολλές ώρες σκληρής εργασίας και γενικά δύσκολες συνθήκες διαβίωσης, στις οποίες μόνο οι ορεσίβιοι κτηνοτροφικοί πληθυσμοί μπορούσαν να ανταπεξέλθουν. Τα κλιματολογικά δεδομένα της εποχής αυτής, οι απαιτήσεις της οικονομίας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και ο ανερχόμενος εμπορικός καπιταλισμός στη Δυτική Ευρώπη συνέβαλαν στην αυξημένη ζήτηση κτηνοτροφικών προϊόντων. Η Δυτική Μακεδονία, ένα μωσαϊκό ποικίλων εθνοτήτων, αποτέλεσε μια περιοχή ενιαίου κτηνοτροφικού πληθυσμού, που αναμφίβολα «σημάδευσε» την κοινωνική και οικονομική πραγματικότητα της αυτής της μακραίωνης περιόδου, μιας περιόδου των μεγάλων κοπαδιών, αλλά και της ανάπτυξης των μεταφορών και του εμπορίου.¹³

---

¹² Όπως αποκαλούσαν τα τσελιγκάτα οι Βλάχοι. Σύμφωνα με τον Κων/νο Προκόβα, αυτή η λέξη προέρχεται από τη λατινική *facultus*, *Λεξικό της Κουτσοβλαχικής του Λιβαδίου Ολύμπου*, Σύλλογος Λιβαδιωτών Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 646· βλ., επίσης, Ευάγγελος Καραμανές, *Οργάνωση του χώρου, τεχνικές και τοπική ταυτότητα στα Κοπατσαροχώρια των Γρεβενών*, διδ. διατριβή, Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερεύνες της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών, αρ. 35, Αθήνα 2011, σ. 175-176.

¹³ Βλ. Θεοφάνης Δασούλας, *Αγροτικές κοινωνίες του ορεινού χώρου κατά την οθωμανική περίοδο: ο γεωργικός κόσμος της Χώρας Μετσόβου (18^{ος}-19^{ος})*, αδημοσίευτη διδ. διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Ιωάννινα 2009, σ. 75-77.

2. Η Οθωμανική οικονομία

Η οικονομία των ελληνικών περιοχών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ήταν κατ' εξοχήν αγροτική και κτηνοτροφική.¹⁴ Γεωργία και κτηνοτροφία αποτέλεσαν τους δύο βασικούς άξονες της αγροτικής οικονομίας, σε μια σχέση συντριπτικά υπέρ της δεύτερης στα ορεινά και ισόποσα συμπληρωματική στα πεδινά. Ειδικά η γεωργία ήταν υπόφορη ισχυρών κλιματικών και γεωγραφικών καθορισμών. Ο ελλαδικός χώρος χαρακτηρίζεται από το ορεινό ανάγλυφο το οποίο λειτουργεί ανασταλτικά στην επέκταση των καλλιεργειών, ενώ το μικρο-κλίμα της κάθε περιοχής θέτει τους δικούς του περιορισμούς στη σύνθεση των καλλιεργειών.¹⁵

Όπως προαναφέρθηκε το βάρος της κτηνοτροφίας ήταν σημαντικό, σε σημείο απόλυτης κυριαρχίας, σε ορεινές περιοχές με μικρές γεωργικές επιδόσεις. Κτηνοτροφία ασκείται σε όλες τις περιοχές του ελλαδικού χώρου, ακόμη και στα μικρά νησιά του Αιγαίου, ενώ κύριοι των μεγάλων κοπαδιών ήταν όλες οι *τοπικές οικονομικές ελίτ* του ελλαδικού χώρου, όπως θεωρούνταν οι κοτζαμπάσηδες, οι έμποροι, τα μοναστήρια, καθώς και οι Οθωμανοί αξιωματούχοι, που μετείχαν στο κτηνοτροφικό δίκτυο. Επίσης, κάθε αγροτικό, αλλά συχνά και αστικό, νοικοκυριό διατηρούσε έναν μικρό αριθμό αιγοπροβάτων γιατί τους παρείχαν το γάλα, το τυρί, το βούτυρο, το γιαούρτι, τα αυγά, το μαλλί, το δέρμα, και την κοπριά, και δευτερευόντως το κρέας. Στην περίπτωση αυτή μιλάμε για χωρική κτηνοτροφία. Σε μεγαλύτερο αριθμό αιγοπροβάτων έχουμε την ημινομαδική κτηνοτροφία¹⁶. Είναι δε διαπιστωμένο ότι η διακύμανση της κτηνοτροφικής παραγωγής είναι

---

¹⁴ Βλ. Σπύρος Ι. Ασδραχάς, *Ελληνική κοινωνία και οικονομία, ιη' και ιθ' αι.*, Εκδόσεις Ερμής, Αθήνα 1988, σ. 3.

¹⁵ Βλ. γι' αυτή την παρατήρηση στην μελέτη των Δημήτρη Παπασταματίου, Φωκίων Κοτζαγεώργη, «*Ιστορία του Νέου Ελληνισμού κατά την διάρκεια της οθωμανικής πολιτικής κυριαρχίας*», ΣΕΑΒ 2015, σελ. 170. Για παράδειγμα η καλλιέργεια της ορεινής και μάλιστα δασώδους περιοχής στον Πεντάλοφο γινόταν με κάποια ιδιαιτερότητα. Κατόπιν άδειας του τουρκικού δασαρχείου, κόβανε ένα τμήμα του δάσους από οξιές το χειμώνα και το καλοκαίρι βάζανε φωτιά για να μαζέψουνε τη στάχτη, η οποία αφού αναμειγνυόταν με το χώμα το έκανε γόνιμο την πρώτη χρονιά. Αργότερα τον τέταρτο χρόνο χρειαζόταν κόπρισμα, Βλ. Χρήστου Καζαρίδη, *Ο Πεντάλοφος Βοΐου*, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 253.

¹⁶ Βλ. γι' αυτό το ζήτημα την εξαιρετική μελέτη του Σωκράτη Πετμεζά, *Η ελληνική αγροτική οικονομία κατά τον 19^ο αιώνα. Η περιφερειακή διάσταση*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2003, σ. 257 κ. εξ., όπου και η παλαιότερη σχετική βιβλιογραφία και οι πηγές. Βλ. επίσης την μελέτη του Τηλέμαχου Κατσουγιάννη, *Περί των Βλάχων την Ελληνικών Χωρών*, τ. 2: *Εκ του βίου και της ιστορίας των Κουτσοβλάχων επί Τουρκοκρατίας*, [ΕΜΣ], Θεσσαλονίκη 1966, σ. 13.

μικρότερη από αυτή της γεωργίας και επηρεάζεται λιγότερο από τις καιρικές μεταβολές και τις απρόβλεπτες κλιματολογικές συγκυρίες.¹⁷

Σύμφωνα με τον ιστορικό Β. Παναγιωτόπουλο, η ημινομαδική κτηνοτροφία διακρινόταν για την ελαστικότητά της, σε σχέση με τη γεωργία, γι' αυτό και πολλοί από τους κατοίκους της Πίνδου θέλησαν να ενταχθούν στην κτηνοτροφική κοινότητα της υπαίθρου μακριά από την οθωμανική πόλη, μια πόλη που δεν είχε οικονομική ζωή με την έννοια που γνωρίζουμε στη Δυτική Ευρώπη την ίδια εποχή. Στην οθωμανική πόλη παράγονται προϊόντα πολυτελείας, υψηλής συνήθως καλλιτεχνικής αξίας, αλλά όχι εργαλεία και μηχανές που θα μπορούσαν να ανεβάσουν την παραγωγικότητα της αγροτικής εργασίας ή να αναπτύξουν μια παραγωγική αστική βιοτεχνία. Μέσα σε αυτές τις συνθήκες μακροχρόνιας οικονομικής καθυστέρησης των πόλεων, ο χώρος της κτηνοτροφίας παρουσίαζε μια ελαστικότερη οικονομική και θεσμική οργάνωση που του έδινε κάποια περιθώρια ανάπτυξης, όχι εντελώς αμελητέα. Στοιχεία ελαστικότητας της κτηνοτροφίας ήταν ο βίαιος κτηνοτροφικός κόσμος της, ο οποίος κινούνταν σε ορεινά και δύσβατα μονοπάτια και θεωρούνταν υπολογίσιμος μπροστά σε ληστρικές επιδρομές και εξουσιαστικές καταχρήσεις. Επιπλέον, τα περιθώρια απόκρυψης του κτηνοτροφικού πλούτου από την οθωμανική διοίκηση και η συσσώρευσή του σε ανώτερα κτηνοτροφικά στρώματα —μέσα στο πλαίσιο μιας υποταγμένης χριστιανικής κοινότητας— συνιστούσαν ένα σοβαρό οικονομικό πλεονέκτημα. Τέλος, το ενδιαφέρον και η σημασία που παρουσίαζε η κατοίκηση σε ακαλλιέργητες ορεινές εκτάσεις από σχετικά ολιγάριθμο πληθυσμό και η εμφάνιση ενός τύπου «ορεινής πόλης», συνάδει στην δημιουργία μιας «πόλης της υπαίθρου», με αξιόλογα στοιχεία διαφοροποίησης και ανάπτυξης. Τα προϊόντα της κτηνοτροφίας, συμπεριλαμβανομένου και του κρέατος το οποίο έφθανε με τη μορφή ζωντανού ζώου στον τόπο της κατανάλωσης, το μαλλί, το γάλα, το βούτυρο, το τυρί, τα δέρματα, τα οποία προσφέρονταν για αποθήκευση και επεξεργασία, αποτελούσαν πρώτες ύλες, οι οποίες με την ελάχιστη δυνατή επεξεργασία μπορούσαν να βάλουν σε ενέργεια μια εμπορική και βιοτεχνική

---

¹⁷ Βλ. Σπ. Ι. Ασδραχάς, *Ελληνική κοινωνία και οικονομία, ό. π., σ. 15.*

διαδικασία, που θα μπορούσε να συγκριθεί με το γνωστό από την ευρωπαϊκή εμπειρία φαινόμενο της πρώτο-εκβιομηχάνισης.¹⁸

Ενδεικτικό της μεγάλης ανάπτυξης της κτηνοτροφίας είναι το ότι στις αρχές του 19^{ου} αι. στη Μακεδονία, σε 600.000-650.000 κατοίκους αντιστοιχούσαν 20.000.000 αιγοπρόβατα. Χωρίς να μπορούν να γίνουν ακριβείς εκτιμήσεις, η κτηνοτροφία φαίνεται να αναπτύσσεται κάποτε σε βάρος της γεωργίας ή σε αντιστάθμισμα ανακατανομών που γίνονταν ως προς τις καλλιέργειες ανάμεσα στους δυο πληθυσμούς (αγροτικό και κτηνοτροφικό). Σύμφωνα με μια εκτίμηση βασισμένη στα κατάστιχα των *τζελέπηδων* (δηλαδή των επιφορτισμένων από την Υψηλή Πύλη με την αγορά, σε ορισμένες τιμές, ενός αριθμού αρνιών που έφθανε ως τα 10% της αναπαραγωγής), στα 1815 ορισμένες περιοχές του ηπειρωτικού ελλαδικού χώρου είχαν την εξής κτηνοτροφία¹⁹:

ΠΙΝΑΚΑΣ Ι

Ενδείξεις για τον όγκο της κτηνοτροφίας στις αρχές του 18^{ου} αιώνα

Περιοχή	Πρόβατα	Γίδια
Ανατολική Μακεδονία	900.000	900.000
Δυτική Μακεδονία	800.000	1.500.000
Ήπειρος	500.000	1.200.000
Αιτωλία	600.000	1.800.000

Αυτές οι δύο πρωτογενείς παραγωγικές δραστηριότητες (η γεωργία και η κτηνοτροφία) αποτέλεσαν τους μοχλούς της λειτουργίας της οικονομίας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Παράλληλα, σε ελληνικές περιοχές της, από τον 17^ο αι. και μετά, πολλοί οικισμοί εμφανίζουν έντονη ανάπτυξη της βιοτεχνίας, η οποία χρησιμοποιεί πρώτες ύλες προερχόμενες από την αγροτική και την κτηνοτροφική παραγωγή. Από την άλλη πλευρά, και οι αστικές συγκεντρώσεις σηματοδούνταν

---

¹⁸ Βλ. Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «*Ο οικονομικός χώρος των Ελλήνων στα χρόνια της Οθωμανικής κυριαρχίας*», ΕΙΕ, *Τετράδια εργασίας 18, Ιστορικά Μελετήματα*, Αθήνα 2003, σ. 35-36. Βλ., επίσης, για την οργάνωση της ημινομαδικής κτηνοτροφίας στη γειτονική, αλλά ενιαία με τη Δυτική Μακεδονία, οικονομικά και πολιτισμικά, Ήπειρο, Βασίλης Νιτσιάκος, «*Η ημινομαδική κτηνοτροφική κοινότητα στην Ήπειρο: σχέσεις παραγωγής και κοινωνική συγκρότηση*», *Πρακτικά του Συνεδρίου Ιστορίας «Ήπειρος: Κοινωνία – Οικονομία, 15^{ος} – 20ός αιώνας*», Ιωάννινα 1987, σ. 277-288.

¹⁹ Βλ. Σπ. Ι. Ασδραχάς, *Ελληνική κοινωνία και οικονομία, ό. π.*, σ. 15.

από έναν αγροτικό χαρακτήρα, εξασθενημένο βέβαια, σε ορισμένα κέντρα προσανατολισμένα στο εμπόριο των μεγάλων αποστάσεων (Θεσσαλονίκη, Σμύρνη κ. ά.), όπως και στα νησιά, όπου το μειονέκτημα του μικρότερου δημογραφικού δυναμικού και της έλλειψης πολλών φυσικών πλουτοπαραγωγικών πηγών αντισταθμίζονταν από τη ναυσιπλοΐα και το εμπόριο.²⁰

Το εσωτερικό εμπόριο της Μακεδονίας, που γνώρισε αξιόλογη ακμή κατά τον 18^ο αιώνα, διεξαγόταν κυρίως μέσω των μεγάλων εμποροπανηγύρεων (των Σερβίων, του Μαυρονόρους, της Θεσσαλονίκης, των Σερρών κ. ά.) Η μεγάλη σημασία αυτών των εμποροπανηγύρεων για την οικονομία του μακεδονικού και γενικότερα του βαλκανικού χώρου υπήρξε τεράστια κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας. Χωρίς αυτές θα ήταν αδύνατο να διεξαχθεί το εσωτερικό εμπόριο και να τροφοδοτήσει το αντίστοιχο εξωτερικό.²¹

---

²⁰ Βλ. Σπ. Ι. Ασδραχάς, *Ζητήματα Ιστορίας*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1983, σ. 224.

²¹ Κ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Βόρειου Ελληνισμού, Μακεδονία, ό. π.*, σ. 108-109. Η βιβλιογραφία για τις εμποροπανηγύρεις στον ευρύτερο βαλκανικό και στον ελλαδικό χώρο, κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας, και για τον οικονομικό τους ρόλο είναι μεγάλη· βλ., ενδεικτικά: Soraya Faroqhi, «The early History of the Balkan Fairs». *Südost – Forschungen* XXXVII (1978), σ. 50-68· Κώστας Καρανάτσης, «Οι ετήσιες περιοδικές αγορές στην Ήπειρο (17ος-18ος αι.). Συμβολή στη μελέτη της εμποροπανηγύρης», *Τα Ιστορικά*, τόμ. 11/τεύχ. 21 (Δεκ. 1994), σ. 311-338· Emilie Théodorou, «Les foires dans les Balkans au XIXe siècle: mutations observées et évolution des foires», *Südost-Forschungen* 59/60 (2000/2001), σ. 253-271.

Χάρτης 1. Τμήμα του χάρτη *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία το 1801*. Από το William Miller, *The Ottoman Empire, 1801-1913*, Cambridge University Press, 1913. (το βαλκανικό της τμήμα).

II. ΣΧΟΛΙΑ ΓΙΑ ΤΙΣ ΠΗΓΕΣ

Πριν και κατά τη διάρκεια της συγγραφής αυτής της εργασίας προσπαθήσαμε να εντοπίσουμε σχετικές με το θέμα μας ανέκδοτες πηγές, καθώς και μελέτες Ελλήνων ή ξένων, που ασχολήθηκαν με την κτηνοτροφία και γενικά με την οικονομία στον ελλαδικό χώρο (ιδίως στον δυτικομακεδονικό) κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας και συνέλεξαν υλικό ανεκτίμητης αξίας για τους μετέπειτα ερευνητές (ιστορικούς, λαογράφους, οικονομολόγους, ανθρωπολόγους, εθνολόγους κ. ά.).

Αναζητήσαμε σε διάφορα ελληνικά Αρχεία στοιχεία για την εργασία μας, αλλά ο καρπός των ερευνών μας δεν ήταν αυτός που περιμέναμε. Ωστόσο, εντοπίσαμε ορισμένες πολύ σημαντικές πληροφορίες που αφορούν στον 19^ο αιώνα: στο *Κατάστιχον (κώδικα) της εκκλησίας του Αγίου Αθανασίου και λοιπών εκκλησιών*, στο Ιστορικό αρχείο Κοζάνης (*Αρχείο Τακιατζή*), στο Αρχείο Ζουπάν Μωραΐτη, στο Αρχείο Αθανασίου Κανατσούλη (*Ιδιόχειρες σημειώσεις περί του εμπορικού οίκου Χατζημιχαήλ εκ Σιατίστης της Μακεδονίας*) και στο Ιστορικό Αρχείο της Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (Φάκ. 20, *Ελληνικά έγγραφα των εμπόρων Γεωργίου Νεόπλου και Γεωργίου Ξένου*, Φάκ. 21, *Ελληνικά έγγραφα και κατάστιχα ληψοδοσίας εμπόρων Κων/νου Λαζάρου, Νικολάου Μιχαήλ και Δημητρίου Μιχαήλ*).

Παράλληλα, μελετήσαμε και χρησιμοποιήσαμε ορισμένες δημοσιευμένες πηγές (το πλούσιο σε ποικίλες πληροφορίες Αρχείο του Αλή πασά, τα πολύ σημαντικά ταξιδιωτικά έργα των ξένων περιηγητών William Leake (Γουίλιαμ Ληκ) και François Rouquerville (Φρανσουά Πουκεβίλ), οι οποίοι περιηγήθηκαν τον ελλαδικό χώρο στις αρχές του 19^{ου} αι., το σπουδαίο έργο του γενικού προξένου της Γαλλίας στη Θεσσαλονίκη Félix Beaujour (Φελίξ Μπωζούρ), *Πίνακας του εμπορίου της Ελλάδος στην Τουρκοκρατία*, ο οποίος μας δίνει πολλές και έγκυρες πληροφορίες για την οικονομία του ελλαδικού χώρου στα τέλη του 18^{ου} αι., κ. ά), προκειμένου να διερευνήσουμε καλύτερα το θέμα μας. Ενδεικτικά, οι παλαιότερες αξιόπιστες μαρτυρίες που διαθέτουμε για τις μετακινήσεις των νομάδων κτηνοτρόφων και τις διαδρομές που ακολουθούσαν προέρχονται από ξένους περιηγητές που ταξίδευσαν στον ελλαδικό χώρο στις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Επίσης, χρησιμοποιήσαμε έναν χάρτη στον οποίον αποτυπώνονται αυτές οι διαδρομές των κτηνοτρόφων.

Πρέπει να τονίσουμε ότι οι πηγές για κεντρικά ζητήματα της ελληνικής ιστορίας εμφανίζουν εντυπωσιακά μεγάλη ποικιλία γλωσσών. Η γλώσσα των πηγών εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τα κράτη που είχαν συμφέροντα στον ελλαδικό χώρο κατά την οθωμανική περίοδο. Γι' αυτό και δεν εκτείνονται σε όλους τους αιώνες, αλλά πυκνώνουν, ποσοτικά και ποιοτικά, σε κάποιους. Για παράδειγμα, οι βενετικές πηγές είναι περισσότερες για τους πρώτους αιώνες, ενώ οι γαλλικές για τους μετέπειτα (κυρίως τον 18^ο αι.). Αντίστοιχες παρατηρήσεις μπορούν να γίνουν και για άλλες κρατικές πηγές (π.χ. αυστριακές, ισπανικές, ρωσικές, αγγλικές).

Επισκοπώντας, συνολικά, τη διαθεσιμότητα των πηγών, μπορούν να γίνουν δύο σχόλια αναφορικά με τη χρονική και τη γεωγραφική τους έκταση. Οι πρώτοι αιώνες δεν προσφέρουν ικανό όγκο τεκμηριωμένου υλικού, σε αντίθεση με τους τελευταίους. Οι βόρειες περιοχές του ελλαδικού χώρου δεν προσφέρουν, επίσης, ικανό όγκο, ειδικά ελληνόγλωσσων πηγών, σε αντίθεση με τις νότιες περιοχές του και τα νησιά. Αυτές οι δύο δεσμεύσεις οδήγησαν τους ιστορικούς να παραγάγουν περισσότερες μελέτες για τους ύστερους αιώνες και μάλιστα για τις νότιες περιοχές του ελληνικού χώρου.²²

Είναι, επίσης, σημαντικό να αναφέρουμε εδώ ότι οι εκθέσεις των Γάλλων ή άλλων προξένων, καθώς και οι πληροφορίες που δίνουν οι ξένοι περιηγητές έχουν αξιοποιηθεί, σε μεγάλο βαθμό, από ιστορικούς και από άλλους επιστήμονες συναφών επιστημών (εθνολόγους, λαογράφους κ. ά.), σε αντίθεση με τη μελέτη των οθωμανικών αρχειακών πηγών, η οποία μόλις τα τελευταία χρόνια αρχίζει να γίνεται, κάπως συστηματικά, στη χώρα μας. Τα έργα των ξένων περιηγητών παρέχουν συμπληρωματικά στοιχεία, ενώ οι εκθέσεις των προξένων παρέχουν συνεχή εικόνα της κίνησης και των μεγεθών της οικονομίας, καθώς και σχετικά σχόλια. Οι πληροφορίες που αντλούνται από τις παραπάνω πηγές αφορούν, πρωτίστως, στο εμπόριο της Γαλλίας και λιγότερο στο εξωτερικό εμπόριο άλλων δυτικοευρωπαϊκών χωρών, τα εξαγόμενα και τα εισαγόμενα εμπορεύματα και τις διάφορες πτυχές της οικονομίας (όπως τη βιοτεχνία) και γενικότερα ό,τι αφορά τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο: οθωμανική διοίκηση, παραγωγή, φορολογία, οικισμούς, επαγγελματικές-κοινωνικές ομάδες, ασχολίες των κατοίκων κλπ.²³

Θα προσπαθήσουμε, λοιπόν, ν' αντιμετωπίσουμε αυτές τις δυσκολίες και να προχωρήσουμε σε μια αξιοποίηση των διαθέσιμων πηγών που αφορούν την κτηνοτροφία στη Δυτική Μακεδονία κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας και συγκεκριμένα από τα μέσα του 18^{ου} έως τα μέσα του 19^{ου} αι. Είναι, λοιπόν, προφανές ότι αυτή η μελέτη αφορά την οικονομική-κοινωνική ιστορία του υπόδουλου Ελληνισμού, με κέντρο την κτηνοτροφία και κύριους

---

²² Βλ. Δημήτρης Παπασταματίου - Φωκίων Κοτζαγεώργης, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού κατά την διάρκεια της οθωμανικής πολιτικής κυριαρχίας*, ΣΕΑΒ 2015, σ. 11.

²³ Βλ. Μιχαήλ Β. Σακελλαρίου (επιμ.), *Μακεδονία. 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, Αθήνα 1982, σ. 371.

θεματικούς άξονες την κτηνοτροφική παραγωγή, τη σχετική με τη μεταποίηση των προϊόντων της βιοτεχνία και τη διοχέτευσή τους στο εμπόριο.

III. Η ΔΟΜΗ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Με βάση τις πηγές (αρχειακές και δημοσιευμένες) και τις διάφορες μελέτες που συμβουλευτήκαμε, προχωρήσαμε στη συγγραφή αυτής της εργασίας, την οποία χωρίζουμε —εκτός από την εισαγωγή και τα συμπεράσματα— σε πέντε κεφάλαια.

Στο πρώτο κεφάλαιο αναφέρονται οι περιοχές μελέτης στη Δυτική Μακεδονία και γίνεται συνοπτική αναφορά στην κτηνοτροφία της κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας και, συγκεκριμένα, από τα μέσα του 18^{ου} μέχρι τα μέσα του 19^{ου} αιώνα.

Στο δεύτερο κεφάλαιο εξετάζουμε τις εποχικές μετακινήσεις των ημινομάδων κτηνοτρόφων της Δυτικής Μακεδονίας προς και από τα χειμαδιά της Θεσσαλίας, τις συνθήκες της μετακίνησής τους, καθώς και τις διαδρομές που ακολουθούσαν κατά την πολυήμερη αυτή πορεία τους.

Στο τρίτο κεφάλαιο μελετάμε τον τρόπο παραγωγής και επεξεργασίας ή μεταποίησης των κτηνοτροφικών προϊόντων της Δυτικής Μακεδονίας, καθώς και οι τιμές ορισμένων από αυτά, των οποίων τα δεδομένα αποτυπώνονται με τη βοήθεια ενός πίνακα. Θέλησα έτσι ν' αναδείξω ορισμένα από τα βασικά στοιχεία, που συνθέτουν τις οικονομικές διαστάσεις της κτηνοτροφίας στον δυτικομακεδονικό χώρο κατά την περίοδο που επιλέξαμε να μελετήσουμε.

Στο τέταρτο κεφάλαιο γίνεται λόγος για τις εμπορικές και τις βιοτεχνικές δραστηριότητες των κατοίκων των περιοχών μελέτης, τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό. Αποτυπώνονται τα εμπορικά δίκτυα και οι δρόμοι, που βοήθησαν στην άνθιση του εμπορίου των κτηνοτροφικών προϊόντων, τόσο στις τοπικές αγορές όσο και στα εμπορικά πανηγύρια.

Τέλος, στο πέμπτο κεφάλαιο εξετάζουμε τη φορολογία των κτηνοτροφικών προϊόντων της συγκεκριμένης χρονικής περιόδου. Πρόκειται για ένα σημαντικό και αναπόσπαστο τμήμα της εργασίας, εφόσον η φορολόγηση των κτηνοτροφικών προϊόντων αποτελεί μία πολύ σημαντική παράμετρο αυτής της οικονομικής δραστηριότητας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α´

Η ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΑ ΣΤΗΝ ΔΥΤΙΚΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

1. Γενικά

Κτηνοτροφία είναι η εκτροφή κάθε είδους ζώων από τον άνθρωπο με σκοπό την εξασφάλιση προϊόντων διατροφής και ενδυμασίας ή τη χρησιμοποίηση μεγάλων ζώων (βοδιών, αλόγων κ. ά.) για την καλλιέργεια της γης αλλά και ως μέσων μεταφοράς. Από την αρχαιότητα ο άνθρωπος αισθάνθηκε την ανάγκη να εξημερώσει τα αιγοπρόβατα, τα άλογα, τους χοίρους και τα άλλα ζώα, που ήταν χρήσιμα για τη διαβίωσή του και για την ανάπτυξη της οικονομίας. Στη χώρα μας, η "ζώσα γεωργία", όπως ονομάζει ο Αριστοτέλης την κτηνοτροφία, ήταν το κυριότερο στοιχείο πλούτου.²⁴ Κατά τον Γάλλο ιστορικό Fernand Braudel, ο νομαδισμός και η εποχική μετακίνηση είναι ένα «θεσμοποιημένο φαινόμενο», με αρχαίες καταβολές στα Βαλκάνια και γενικότερα στη Μεσόγειο.²⁵

Στην περιοχή της Μακεδονίας, όπως άλλωστε και σε άλλα μέρη της Ελλάδος, η οικόσιτη πανίδα κάνει την εμφάνισή της ταυτόχρονα με τους πρώτους μόνιμους οικισμούς. Ήδη από την 7η χιλιετία π. Χ. πρόβατα (*Ovis aries*), αίγες (*Capra hircus*), χοίροι (*Sus domesticus*) και βοοειδή (*Bos taurus*) εκτρέφονταν σε κοπάδια για το κρέας, το γάλα, το μαλλί ή το δέρμα τους, ενώ πολύτιμη ήταν και η συμβολή άλλων προϊόντων, όπως η κοπριά, που χρησιμοποιούταν ως λίπασμα για τους αγρούς, διάφορες μεμβράνες, που χρησιμοποιούνταν ως ασκοί για την μεταφορά υγρών (λαδιού, κρασιού, νερού κ. ά.), καθώς και οι τένοντες, που χρησιμοποιούνταν ως νήματα, κλωστές, σχοινιά ή χορδές. Στα προαναφερθέντα είδη θα πρέπει να προστεθεί και ο σκύλος (*Canis familiaris*), απαραίτητο μέλος του κοπαδιού, αφού, εκτός από φύλακας και σύντροφος στο κυνήγι, αποτελούσε και αυτός είδος διατροφής, τουλάχιστον μέχρι την αρχή της Εποχής του Χαλκού. Την ίδια εποχή εμφανίζονται το άλογο (*Equus caballus*) και ο όνος (*Equus asinus*), πρωτίστως ως ζώα για αγροτικές εργασίες και ως μέσα μεταφοράς.²⁶

---

²⁴ Βλ. Μάρκος Α. Γκιόλιας, *Παραδοσιακό δίκαιο και οικονομία του τσελιγκάτου*, εκδ. Πορεία, Αθήνα 2004, σ. 39.

²⁵ Παρατίθεται στο ίδιο, σ. 38.

²⁶ Βλ. J. Cantuel, F. Mercierand, V. Thomas, «Les équidés dans le monde égéen à l'âge du Bronze: approche archéologique et iconographique» στο A. Gardeisen, E. Furet and N. Boulbes (eds) *Histoire d'Équidés. Des Textes, des Images et des Os, Actes du Colloque organisé par l'UMR 5140 du*

Πρέπει να τονισθεί το ότι η κτηνοτροφία αναπτύχθηκε στη Μακεδονία περισσότερο κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας παρά στη βυζαντινή. Άλλωστε, πολλοί από τους Τούρκους εποίκους (ιδίως οι Γιουρούκοι) ήταν κτηνοτρόφοι. Οι χριστιανοί που αποσύρθηκαν σε ορεινές περιοχές επιδόθηκαν, κατά κύριο λόγο, στην κτηνοτροφία. Ο κτηνοτροφικός πλούτος της Μακεδονίας ήταν κυρίως τα αιγοπρόβατα. Το 1815 εκτρέφονταν εκεί 2.600.000 γίδια και 17.000.000 πρόβατα.²⁷

Κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας στον ελλαδικό χώρο, όπου κυριαρχούν τα ημιορεινά και ορεινά εδάφη και οι στενοί βοσκότοποι, κυρίαρχο ζώο ήταν η αίγα και ακολουθούσε το πρόβατο²⁸, σε μια σχέση 2:1. Τα βόδια χρησιμοποιούνταν ως κινητήρια δύναμη, με εντονότερη παρουσία στα πεδινά εδάφη και σε περιοχές όπου αναπτύχθηκε η μεγάλη γαιοκτησία. Με δυσκολία μπορούν να γίνουν εκτιμήσεις για την ποσοτική παρουσία τους διότι δεν εγγράφονταν στους φορολογικούς καταλόγους. Ο χοίρος, ως οικόσιτο ζώο και όχι σε αγελαία εκτροφή, ήταν η βασική πηγή εξασφάλισης του ετήσιου κρέατος και λίπους για την αγροτική οικογένεια. Ο εξίσου σημαντικός ρόλος των πουλερικών στην διατροφή των αγροτών και των κατοίκων των πόλεων δεν μπορεί να εκτιμηθεί, εφόσον τα πουλερικά δεν καταγράφονταν σε δημοσιονομικές ή άλλες πηγές της εποχής και δεν φορολογούνταν.²⁹

Στους ορεινούς οικισμούς της Δυτικής Μακεδονίας παρουσιάζεται ανάπτυξη της κοπαδιάρικης κτηνοτροφίας από τον 16ο αιώνα³⁰, η οποία, μέχρι και τον 20ό αιώνα, αποτέλεσε βασικό στοιχείο της τοπικής οικονομίας, καθώς γύρω από αυτήν αναπτύσσονταν και άλλες δραστηριότητες, όπως η επεξεργασία και η διακίνηση κτηνοτροφικών προϊόντων. Η κτηνοτροφική δραστηριότητα, εδραία ή

CNRS, Montpellier, 13-14 mars 2008, *Monographies d'Archéologie Méditerranéenne. Hors- série No 4*, Lattes 2010, σ. 157-175.

²⁷ Μ. Β. Σακελλαρίου (επιμ.), *Μακεδονία. 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, Αθήνα 1982, σ. 371-372

²⁸ Παραδοσιακά στην περιοχή αυτή κυριαρχούσαν όσον αφορά τα πρόβατα οι τοπικές φυλές *μπούτσικα* και *βλάχικα*. Τα κοπάδια στα Βλαχοχώρια αποτελούνταν αποκλειστικά από ζώα βλάχικης φυλής, φημισμένης σε όλα γενικά τα Βαλκάνια. Πρόκειται για μικρόσωμα ζώα το μεγάλο πλεονέκτημα των οποίων είναι η αντοχή τους. Οι κατσίκες ανήκαν στην κοινή στην Ελλάδα φυλή γνωστή ως γίδα· βλ. Ε. Καραμανές, *Οργάνωση του χώρου, ό. π.*, σ. 179.

²⁹ Βλ. γενικά για την κτηνοτροφία της οθωμανικής περιόδου Σπ. Ι. Ασδραχάς κ. άλ., *Ελληνική οικονομική ιστορία, ιε'-ιθ' αι.*, Αθήνα 2003, τ. Α', σ. 357-422.

³⁰ Βλ. Ιωάννης Τσότσος, *Ιστορική Γεωγραφία Δυτικής Μακεδονίας, ό. π.*, σ. 616.

μετακινούμενη, μπορούσε να συνυπάρχει με την καλλιέργεια της γης, ακόμη και σε οικισμούς που ήταν κτισμένοι σε υψηλό υψόμετρο. Η σπουδαιότητα της μιας ή της άλλης δραστηριότητας, στο πλαίσιο επιμέρους περιοχών ή οικισμών ή ακόμη και στο εσωτερικό της ίδιας κοινότητας, γνώρισε σημαντικές μεταβολές, ανάλογα με τις γενικότερες ιστορικές και οικονομικές περιστάσεις. Νεότερες έρευνες έχουν δείξει ότι ακόμη και γνωστές για τη μεγάλη μετακινούμενη κτηνοτροφία ομάδες ατόμων, όπως οι Βλάχοι της Πίνδου, οι ελληνόφωνοι Σαρακατσάνοι κ.λπ., μέσω μια ιδιότυπης στρατιωτικό-κτηνοτροφικής οργάνωσης, ασκούσαν και λειτουργίες άμυνας και ασφάλειας των κοπαδιών τους, ενώ παράλληλα, κατά το σχετικά πρόσφατο ιστορικό παρελθόν, ασχολούνταν και με γεωργικές καλλιέργειες.³¹

Κύριος στόχος της κτηνοτροφίας στο παραδοσιακό πλαίσιο, μετακινούμενης ή εδραίας, όχι μόνο στην περιοχή που εξετάζουμε αλλά και γενικότερα, ήταν η παραγωγή γάλακτος και των προϊόντων του, μαλλιού και πολύ λιγότερο η παραγωγή κρέατος και δερμάτων. Είναι γνωστό ότι η παραδοσιακή διατροφή των αγροτικών πληθυσμών δεν περιλάμβανε κρέας, παρά σε εξαιρετικές περιπτώσεις σημαντικών εορτών και γεγονότων της κοινωνικής και οικογενειακής ζωής. Το γάλα και τα θηλυκά ζώα που το παρήγαν ήταν πολύτιμα, διότι με αυτό τρέφονταν τα μικρά ζώα για 40 τουλάχιστον ημέρες, ή και για αρκετά περισσότερο χρόνο, και φτιαχνόταν από αυτό τυρί και βούτυρο. Γενικά οι κτηνοτρόφοι επιδίωκαν, μέσω της παρασκευής γαλακτοκομικών προϊόντων, να καλύπτουν τις βασικές βιοτικές ανάγκες των οικογενειών τους, πουλώντας τα στην αγορά, ώστε με τα χρήματα που κέρδιζαν ν' αγοράζουν τις απαραίτητες προμήθειες για το κοπάδι (όπως ήταν το αλάτι) και ν' ανταποκρίνονται στο κόστος ενοικίασης των θερινών κυρίως βοσκότοπων, αλλά και στην καταβολή των φόρων που είχε επιβάλλει η οθωμανική διοίκηση.³²

---

³¹ Για παράδειγμα, το Περιβόλι Γρεβενών, το Μέτσοβο και το Χαλίκι Ασπροποτάμου. Για τη σημασία της γεωργικής καλλιέργειας στα βλάχικα χωριά της Πίνδου και ιδιαιτέρως στην περιοχή του Μετσόβου βλ. Θεοφάνης Γ. Δασούλας, *Αγροτικές κοινωνίες του ορεινού χώρου κατά την Οθωμανική περίοδο. Ο γεωργικός κόσμος της «Χώρας Μετσόβου» (18^{ος} - 19^{ος} αι.)*, ό. π. · βλ., επίσης, Β. Παναγιωτόπουλος, «Ο οικονομικός χώρος των Ελλήνων», ό. π., σ. 35.

³² Βλ. Ρίκι Βαν Μπουσχότεν, *Ανάποδα χρόνια: συλλογική μνήμη και ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών*, Αθήνα 1993, σ. 53-54· Ευάγγελος Καραμανές, «Η κτηνοτροφία στην περιοχή Κοζάνης-Γρεβενών, Μια διαχρονική παραγωγική δραστηριότητα και οι κοινωνικές και πολιτισμικές της διαστάσεις», *Πρακτικά Β' Συνεδρίου Τοπικής Ιστορίας (Κοζάνη 27-30 Σεπτεμβρίου 2012)*, Κοζάνη 2014, σ. 190· βλ., επίσης, Δημήτρης Λουκόπουλος, *Ποιμενικά της Ρούμελης*, Αθήνα 1930.

Σ' αυτό το πλαίσιο επιπλέον ενταγμένη ήταν και η συνήθεια των εξαμηνιαίων εποχικών μετακινήσεων κατά *φαλκάρια* (ομάδες ποιμενικών οικογενειών με τα κοπάδια τους που μετακινούνται εποχικά - τσελιγκάτα), με σκοπό την εξασφάλιση κατάλληλων βοσκοτόπων και την προστασία των κοπαδιών τους από τις αντίξοες κλιματολογικές συνθήκες, που ήταν –ανάλογα με την εποχή— το δριμύ ψύχος και τα χιόνια του χειμώνα για τα ορεινά βοσκοτόπια και οι υψηλές θερμοκρασίες του καλοκαιριού, καθώς επίσης και η ξηρασία για τα πεδινά. Βέβαια, όταν κάποιος «*τσελιγκεύει*» δεν σημαίνει μόνο ότι ήταν κάτοχος μεγάλων ποιμνίων αλλά ότι είχε και διάφορες διοικητικές αρμοδιότητες, με όλο το κύρος που συνεπάγονταν αυτές μέσα στα διάφορα τσελιγκάτα.

Οι μετακινήσεις γίνονταν κατά το τέλος Οκτωβρίου ή τον Νοέμβριο, προς τα χειμαδιά και κατά το τέλος Απριλίου ή τον Μάιο, αντίστροφα, από τα χειμαδιά προς τα ορεινά χωριά και διαρκούσαν δε από λίγες μέρες έως και μερικές εβδομάδες, ανάλογα με την διανυόμενη απόσταση και τα μέσα μεταφοράς.³³ Η συνήθεια της μετακινούμενης κτηνοτροφίας αποτέλεσε σύστημα εκτροφής κυρίως των αιγοπροβάτων,³⁴ το οποίο αναφέρεται με τον όρο «*ποιμνιακή μετακινούμενη εκτροφή*».³⁵ Αυτή η κινητικότητα, που χαρακτηρίζει τους πληθυσμούς των ορεινών οικισμών της νοτιοδυτικής Μακεδονίας, δεν εμπεριέχει την έννοια του νομαδισμού, καθώς ο οικισμός αποτελούσε σταθερό σημείο αναφοράς. Οι δρόμοι των κοπαδιών, όπως θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν, έπαιρναν τη μορφή δικτύου στον χώρο, τα άκρα του οποίου εντοπίζονται στους οικισμούς της

---

³³ Βλ. Μάρκος Γκιόλιας, *Παραδοσιακό δίκαιο και οικονομία του τσελιγκάτου*, ό. π., σ. 22, 38, 50 και για ένα παράδειγμα από τη Δυτική Μακεδονία (περιοχή Γρεβενών) από την μελέτη της Κωνσταντίνης Ντάσιου, «Σημαντικές μεταβολές στις εποχικές μετακινήσεις των ποιμενικών οικογενειών τη Βόρειας Πίνδου. Η περίπτωση του οικισμού Περιβόλι Γρεβενών (19^{ος} – μέσα 20^{ού} αι.)», στο *Η Δυτική Μακεδονία στους Νεότερους Χρόνους, Πρακτικά Α' Συνεδρίου Ιστορίας Δυτικής Μακεδονίας*, ό. π., σ. 127-155. Βλ. επίσης Francois. C. H Rouqueville, *Ταξίδι στην Ελλάδα, Μακεδονία Θεσσαλία*, μτφ. Ν. Μολφέτα, εκδ. Α/φοί Τολίδη, Αθήνα 1995, σ. 140 (έκδ. πρωτοτύπου 1820).

³⁴ Βλ. Βασιλική Λάγκα, Ιωάννης Χατζημηνάογλου, Ιωάννης Κάτανος, Ζαφείρης Άμπας, *Η μετακινούμενη αιγοπροβατοτροφία στη Δυτική Μακεδονία. Έρευνα ζωοτεχνικών - οικονομικών - κοινωνικών παραμέτρων*, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 79.

³⁵ Βλ. Βασίλης Παπαναστάσης, *Λιβαδοκτηνοτροφική Ανάπτυξη*, εκδ. Γιαχούδης, Θεσσαλονίκη 2009, σ. 157.

νοτιοδυτικής Μακεδονίας, από τη μια και στις θέσεις διαχείμασης στη Θεσσαλία και την Κεντρική Μακεδονία, από την άλλη³⁶.

Η παραδοσιακή κτηνοτροφία χαρακτηρίζεται από την κοινωνική οργάνωση της παραγωγής, την αυστηρή κατανομή της εργασίας (κατά άτομο, φύλο και ηλικία), τον σεβασμό προς την τοπική και οικογενειακή ιεραρχία, την πειθαρχία, τη συνεργασία, την αλληλοβοήθεια και την αλληλεγγύη μεταξύ των ατόμων που συγκροτούσαν την ποιμενική ομάδα και, ιδίως, μεταξύ ευρύτερων οικογενειακών ομάδων, καθώς και από τη χρήση εκτεταμένων κοινωνικών δικτύων (επιγαμίες, κουμπαριές, πελατειακές σχέσεις), οι οποίες χαρακτηρίζονταν από το χαμηλό επίπεδο εκχρηματισμού των συναλλαγών.³⁷ Ταυτόχρονα, η κτηνοτροφία ήταν, από οικονομικής απόψεως, ενταγμένη σε ευρύτερους οικονομικούς μηχανισμούς, μέσω της πληρωμής των φόρων και της εμπορευματοποίησης των κτηνοτροφικών προϊόντων, κυρίως των γαλακτοκομικών, του μαλλιού (και των υφασμάτων που φτιάχνονταν από αυτό) και, βεβαίως, των ίδιων των ζώων (παραγωγή κρέατος και δερμάτων). Μέσα στο οθωμανικό πλαίσιο, ζωέμποροι και εισπράκτορες των κτηνοτροφικών φόρων (συχνά επρόκειτο για τα ίδια άτομα) ήταν επιφορτισμένα με την αποστολή κοπαδιών προβάτων και γαλακτοκομικών προϊόντων στην Κωνσταντινούπολη, προκειμένου να καλυφθούν οι ανάγκες σε κρέας του μεγάλου σε όγκο πληθυσμού της.³⁸ Σε κάθε περίπτωση, η κτηνοτροφική δραστηριότητα (ιδίως η μεγάλη κτηνοτροφία) αποτελούσε πηγή πλούτου και δυνητικό εφαλτήριο για άλλες επικερδείς δραστηριότητες. Αντιθέτως, η μικρή ή χωρική κτηνοτροφία είχε ως στόχο την αυτοκατανάλωση.

Για παράδειγμα, στο Δίλοφο της Κοζάνης η μεγαλύτερη ανάπτυξη της κτηνοτροφίας παρατηρείται κατά την εποχή του Αλή πασά. Μετά το 1750 τα γιδοπρόβατα του εν λόγω οικισμού ανέρχονταν σε 10.000. Η κτηνοτροφία του

---

³⁶ Βλ., ενδεικτικά, Κωνσταντίνα Ντάσιου, «Σημαντικές μεταβολές στις εποχικές μετακινήσεις των ποιμενικών οικογενειών τη Βόρεια Πίνδο», *ό. π.*

³⁷ Βλ. Ksae Kaser, «Κτηνοτροφία, συγγένεια, οικογένεια και οικολογία στον ορεινό χώρο της δυτικής Βαλκανικής (14ος– αρχές 20^{ου})» στο Βασίλης Νιτσιάκος – Χρήστος Κασίμης (επιμ.), *Ο ορεινός χώρος της Βαλκανικής*, Αθήνα 2000, σ. 185-193.

³⁸ Βλ. Βασιλική Ρόκου, *Ορεινές κοινωνίες κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας στα Βαλκάνια: Το Μέτσοβο της κτηνοτροφίας από τον 17ο έως τον 20ό αιώνα*, Θεσσαλονίκη 2007, σ. 81-106· Βλ. H. Inalcik – D. Quataert (επιμ.), *Οικονομική και κοινωνική ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, τ. Β' 1600-1914, μτφρ. Μαρίνα Δημητριάδου, εκδ. Αλεξάνδρεια 2011, σ. 345 και Σπ. Ασδραχάς, κ. άλ., *Ελληνική οικονομική ιστορία, ό. π.*, σ. 191-192.

ήταν νομαδική, ασκούμενη στα βοσκοτόπια της Θεσσαλίας και του Δίλοφου.³⁹ Ο μεγαλύτερος τσέλιγκας ήταν ο Κώστας Κοτρότσιος, ο οποίος είχε 7.000 γιδοπρόβατα την περίοδο 1750-1820.⁴⁰ Από το φορολογικό κατάστιχο κάποιου Στέργιου από τη Βλάστη μαθαίνουμε για τον αριθμό των γιδοπροβάτων που ήταν καταχωρημένα και σύμφωνα με αυτό έπρεπε να αποδοθούν οι ανάλογοι φόροι. Σύμφωνα με τα παραπάνω το 1830 τα χωριά αυτά είχαν τον εξής αριθμό γιδοπροβάτων : α) Βελίστ: 820, Δέβλα : 830, Χορσιό : 640, Δριάνοβο : 2330, Μοναστήρι Δριάνοβο : 390.⁴¹

Η κτηνοτροφία στην Μακεδονία παρουσιαζόταν με δύο μορφές: αυτή που οι κτηνοτρόφοι μετακινούνταν νομαδικά και αυτή που οι χωρικοί διέμεναν μόνιμα στα βουνά ή στους κάμπους (χωρική ή στατική).⁴² Νομαδική κτηνοτροφία υπήρχε και στην Πιπιλίστα (Νάματα). Έτσι από το 1816 σημαντικό είναι να αναφέρουμε δύο ιδιοκτήτες κοπαδιών και τους τόπους χειμερινής διαβίωσης των κοπαδιών τους, που ήταν ο Διαμαντής Πιπιλίστα (από την Πιπιλίστα) από τη Νασελίτζα (καζάς) στο Δομένικο κισλαντζής (Βελεσνίκος) καθώς επίσης και ο Τζίμος Πιπιλίστα κισλαντζής⁴³ (Βελεσνίκος). Παράλληλα κάθε οικογένεια διατηρούσε έναν αριθμό γιδοπροβάτων που ικανοποιούσε τις ανάγκες της καθώς και 2 με 3 μεγάλα ζώα όπως βόδια ή άλογα.⁴⁴

Επειδή όμως δεν ήταν δυνατό να καλύπτει όλες τις απαιτήσεις, τόσο των καταναλωτικών αναγκών των κτηνοτρόφων όσο και των φορολογικών τους υποχρεώσεων, δημιουργήθηκε η ανάγκη να αναπτυχθούν νέες μορφές οικονομίες.

Αρχικά, ως πρώτη λύση, προκρίθηκε η ποιοτική και εμπορική εκμετάλλευση των κτηνοτροφικών προϊόντων που ήδη παρήγαν. Ενώ μέχρι τότε παρήγαν γάλα,

---

³⁹ Βλ. Στέφανος Τζιούφας, *Το Δίλοφο Βοΐου*, Θεσσαλονίκη 1977, σ. 62· Ευάγγελος Καραμανές, « Η κτηνοτροφία στην περιοχή Κοζάνης-Γρεβενών». *ό. π.*, σ. 191.

⁴⁰ Παρατίθεται στην μελέτη επίσης του Στέφανου Τζιούφα, *ό.π.*, σ. 63.

⁴¹ Τα χωριά που αναφέρονται σε φορολογικό κατάστιχο το 1836 καθώς και τον αριθμό των γιδοπροβάτων ήταν το Βελίστ ή η σημερινή Ασπρούλα, το Δέβλα ή το σημερινό Κρουονέρι, το Χορσιό, το σημερινό Χορηγό, το Δριάνοβο ή το σημερινό Δρυόβουνο όπως και το μοναστήρι της μεταμορφώσεως του Σωτήρος, τα οποία παρατίθενται στην μελέτη του Ιωάννη Βασδραβέλλη, « Το Αρχείο των αδελφών Γραμματικού », *Μακεδονικά*, 4 (1955-1960), σ. 228.

⁴²Βλ. στην μελέτη του Κων/νο Δ. Καραβίδα, *Αγροτικά (μελέτη συγκριτική)*, εκδ. Παπαζήση, Εν Αθήναις 1914 (φωτογραφική ανατύπωση 1977), σ. 40.

⁴³ Κισλαντζής, από το κισλάς λέξη τουρκική = χειμερινή βοσκή ζώων

⁴⁴ Βλ. Σπύρος Ασδραχάς, *Ελληνική κοινωνία και οικονομία ιθ' και ιθ' αι.*, εκδόσεις Ερμής, Αθήνα 1988, σ. 139.

τυρί και μαλλί για τις ατομικές τους ανάγκες, στη συνέχεια άρχισαν να παράγουν μαζικά προϊόντα, που τα μετέτρεψαν σε εμπορεύσιμα είδη και τα προωθούσαν σε πολλές περιοχές, κοντινές και μακρινές, ως προς τον τόπο παραγωγής τους.⁴⁵ Από την επεξεργασία του μαλλιού κατασκεύαζαν υφάσματα και ενδύματα, όπως τα περίφημα «σκουτιά» και τις φημισμένες βλάχικες «κάπες», που ήταν περιζήτητα και πωλούνταν παντού. Οι γνωστοί αγωγάτες – *κιρατζήδες*, οι οποίοι μέχρι τότε εργάζονταν στις μεταφορές από τις ορεινές στις πεδινές περιοχές και αντίστροφα, αναλάμβαναν να μεταφέρουν κάθε εμπορεύσιμο προϊόν σε κάθε γωνιά της Βαλκανικής χερσονήσου και ακόμη μακρύτερα. Με τα караβάνια τους δεν συντέλεσαν μόνο στην προώθηση των προϊόντων στις ξένες αγορές. Συχνά, αντάλλασσαν τα προϊόντα τους με προϊόντα που έβρισκαν στις περιοχές που επισκέπτονταν και έτσι συντέλεσαν σ' ένα είδος πολιτισμικών ανταλλαγών με άλλους λαούς. Αρκετοί από αυτούς τους *κιρατζήδες*, οι πιο δραστήριοι, εξελίχθηκαν σε κεφαλαιούχους εμπόρους και σε διακινητές καιπραματευτάδες κάθε εμπορεύσιμου είδους.⁴⁶

Είναι σημαντικό να αναφέρουμε ότι κτηνοτροφική δραστηριότητα είχαν αναπτύξει και τα μοναστήρια, τα οποία προσλάμβαναν χωρικούς για τη βοσκή των ζώων τους με ανάλογη, βέβαια, αμοιβή. Ενδεικτικά, σύμφωνα με το αρχαικό υλικό, τα εισοδήματα του μοναστηριού της Αγίας Τριάδας Βυθού – Πενταλόφου - Αυγερινού προερχόταν κυρίως από την κτηνοτροφία και γι' αυτόν τον λόγο αυτή η μονή διατηρούσε μεγάλο αριθμό γιδοπροβάτων, βοδιών, μουλαριών και αλόγων.⁴⁷

Από τα λίγα στοιχεία που παραθέσαμε καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι η Εκκλησία διέθετε τα βοσκοτόπια της για εκμετάλλευση σε ξένα πρόβατα, τα οποία προφανώς ήταν εκείνα που διαχειρίζονταν σε άλλους τόπους και ανέβαιναν τους θερινούς μήνες στα βοσκοτόπια της Πίνδου.

Στις πόλεις της Δυτικής Μακεδονίας συγκεντρώνονταν τα προϊόντα της γεωργικής και κτηνοτροφικής παραγωγής των κοντινών περιοχών. Από την άλλη πλευρά, οι αγρότες έκαναν σ' αυτές τις προμήθειές τους, ενδυναμώνοντας

---

⁴⁵ Βλ. Wace & Thompson, *Οι νομάδες των Βαλκανίων*, εκδ. Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1989, σ. 10'.

⁴⁶ Βλ. Νικόλαος Μέρτζος, *Αρμάνοι, οι Βλάχοι*, εκδόσεις Ρέκος, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 177.

⁴⁷ Βλ. Αναστάσιος Ν. Δάρδας, *Τα μοναστήρια της μητροπόλεως Σισανίου και Σιατίστης*, Ε.Μ.Σ., Θεσσαλονίκη 1993, σ. 383.

οικονομικά τις πόλεις. Η Ελεωνόρα Σκουτέρη σημειώνει την ανισορροπία αυτή και τη σχέση εκμετάλλευσης που συνεπαγόταν, η οποία καθιστούσε, επιπλέον, τις πόλεις τα πολιτιστικά πρότυπα που διαμόρφωναν τον τρόπο ζωής της υπαίθρου. Η ίδια διακρίνει δύο κατηγορίες πόλεων στην εξεταζόμενη περιοχή: πρώτον, τις αυτόνομες κοινότητες, που επιτελούνταν αστικές λειτουργίες ως τη Μικρασιατική καταστροφή του 1922 και των οποίων ο πληθυσμός ήταν είτε αμιγώς ελληνικός είτε κυριαρχούσε το ελληνικό στοιχείο (όπως στη Σιάτιστα, στην Κοζάνη και στην Έδεσσα) και, δεύτερον, τον τύπο της εξαρτημένης πόλης ή το αστικό διοικητικό κέντρο ο πληθυσμός της οποίας —λόγω της ισχυρής οθωμανικής διοικητικής ή στρατιωτικής παρουσίας— ήταν μεικτός (όπως στα Γρεβενά, στα Σέρβια, στη Νεάπολη, στην Καστοριά, στη Βέροια, στο Μοναστήρι (Μπιτόλια) κ.α.).

Στα τέλη του 18ου αιώνα η Κοζάνη, η Καστοριά και η Σιάτιστα είχαν 8.000 - 9.000 κατοίκους, ενώ αρκετές κωμοπόλεις ξεπερνούσαν τις 2.500, όπως τα Γρεβενά, η Σαμαρίνα, η Εράτυρα (Σέλιτσα), τα Σέρβια, η Νεάπολη (Λειψίστα), η Πτολεμαΐδα (Καϊλάρια), η Κλεισούρα, η Φλώρινα, ενώ υπήρχαν και ορισμένες κωμοπόλεις με 1.200-2.000 κατ., όπως το Περιβόλι, ο Πεντάλοφος (Ζουπάνι), η Βλάστη και το Βογατσικό.⁴⁸ Σημαντική μνεία στα παραπάνω αποτελεί η αναφορά του Γάλλου διπλωμάτη F. Beaujour, ο οποίος επισημαίνει ότι η αναλογία των κατοίκων των πόλεων προς τους κατοίκους της υπαίθρου ήταν , στα τέλη του 18^{ου} αιώνα, 1:3.⁴⁹

---

⁴⁸ Βλ. Ελεωνόρα Σκουτέρη - Διδασκάλου, *Όψεις του παραδοσιακού πολιτισμού της Μακεδονίας*, στο: *Η νεότερη και σύγχρονη Μακεδονία*, τ. 1, *Η Μακεδονία κατά την Τουρκοκρατία*, επιμ. Ι. Κολιόπουλος - Ι. Χασιώτης, Αθήνα 1992, σ. 334, 343, 378-380.

⁴⁹ Οι συχνές και βαριές επιδημίες που μαστίζαν την περιοχή όπως οι θάνατοι από λοιμούς το 18^ο αι., οι οποίοι ανερχόταν σε 100.000 τουλάχιστον, εξηγούν το χαμηλό ποσοστό αύξησης του συνολικού πληθυσμού, φαινόμενο που ήταν πιο έντονο στην ύπαιθρο, λόγω των δύσκολων συνθηκών διαβίωσης που χαρακτηρίζει την εικόνα της υπαίθρου, σε αντίθεση με την εικόνα που άλλαξε το 18^ο αι. με την αστικοποίηση σημαντικού μέρους των Χριστιανών της Μακεδονίας, κυρίως των ελληνόφωνων και βλαχόφωνων, που ήταν συνέπεια κυρίως στροφής τους προς το εμπόριο και τη βιοτεχνία. Βλ., την μελέτη Μ. Β. Σακελλαρίου, *Μακεδονία, 4000 χρόνια ελληνικής Ιστορίας και Πολιτισμού*, ό. π. σ. 356-359.

Χάρτης 2 : Τα σημαντικότερα διοικητικά και οικονομικά κέντρα της Δυτικής Μακεδονίας τον 18^ο αιώνα. Πηγή: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1974, τόμος ΙΑ', σ. 168.

2. Περιοχές μελέτης της Δυτικής Μακεδονίας

2.1 Η περιοχή των Γρεβενών

Ενώ η ζωή στην ευρύτερη περιοχή του νομού των Γρεβενών ανιχνεύεται από αρχαιότερων χρόνων, παραμένει άγνωστο το πότε και πώς ιδρύθηκε η πόλη των Γρεβενών και ποια ακριβώς πορεία και εξέλιξη είχε στο πέρασμα των αιώνων. Είχε την ατυχία, η πόλη αυτή να αποτελεί το αναγκαστικό πέρασμα φιλικών και μη στρατευμάτων από την Κάτω Μακεδονία και την Ορεστιάδα προς την Ήπειρο και τη Θεσσαλία και αντίστροφα. Το γεγονός αυτό, πέρα από τις πολλές δοκιμασίες, είχε σαν συνέπεια τις συνεχείς καταστροφές, με αποτέλεσμα για ολόκληρους αιώνες να μην συναντά κανείς ούτε απλή αναφορά του ονόματος αυτής της πόλης.

Τα Γρεβενά αναφέρονται για πρώτη φορά σε κείμενο με το όνομα *Γριβάνα* από τον Κων/νο Πορφυρογέννητο (905-953). Σε Βυζαντινά χειρόγραφα του 10^{ου} αιώνα, ο Επίσκοπος Γρεβενών τοποθετείται έκτος στη σειρά ή τάξη, σε σύνολο δεκαέξι επισκόπων της Αρχιεπισκοπής Αχρίδος, δείγμα της κοινωνικής, πολιτικής και πληθυσμιακής υπεροχής της. Τον 13^ο αιώνα ο Μητροπολίτης Ναυπάκτου Ιωάννης Απόκαυκος, σε τμήμα της αλληλογραφίας του περιγράφει ως εξής την πόλη: «Γρεβενά, πόλις άξιόλογος, έχουσα κληρον εύπαιδευτον καί πᾶν ὄ,τι ήδύνατο νά θέλγη τήν ψυχήν». Στο διάστημα 1600-1800 διατηρούνται δύο ονόματα για την ίδια πόλη, άλλοτε ως σύνθετη ονομασία «Γρεβενά – Αυλαίς» και άλλοτε ως επεξήγηση «Γρεβενά - Αυλαίς, κοινώς λεγόμενα». Έτσι εξηγούνται κάποιες

πληροφορίες ηλικιωμένων που έλεγαν ότι η πόλη ήταν κτισμένη πιο ψηλά στις Αυλές, όσο και κάποια συμπεράσματα νεότερων ερευνητών που θέλουν σαν πρώτη ονομασία των Γρεβενών το όνομα Αυλαίς.⁵⁰

Η πόλη του Γρεβενού καταλήφθηκε από τους Οθωμανούς Τούρκους περί το 1385, ύστερα από αντίσταση των κατοίκων της. Κατά την τουρκοκρατία ο καζάς Γρεβενών υπαγόταν στο πασαλίκι των Ιωαννίνων ενώ μετά τη ριζική αναδιάρθρωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στα 1839 υπήχθη στο σαντζάκιο των Σερβίων, που ανήκε στο βιλαέτι Μπιτολίων (Μοναστηρίου).⁵¹

Το «Γρεβενό» ήταν η αρχή του ταξιδιού του Πουκεβίλ στη Δυτική Μακεδονία. Όπως γράφει ο ίδιος, «το Γρεβενό το ίδρυσε μια ομάδα αποίκων που ξεπετάχτηκαν από το κάστρο της Βουχαλίτσας. Αυτή πάλι είναι μια πόλη που βρίσκεται στον όχθο του Βενέτικου και πιστεύουν πως είναι ο Εύρωπος των αρχαίων». Ο ίδιος περιηγητής αναφέρει ότι Τούρκοι κάτοικοι αποκαλούσαν το Γρεβενό Guerebene. Ήταν, όπως γράφει ο ίδιος, ένα κεφαλοχώρι με 150 σπίτια, χωρισμένα σε δύο μαχαλάδες, απλωμένους στις όχθες ενός ξεροπόταμου. Πριν από 25 χρόνια, δηλαδή γύρω στα 1780, υπολόγιζαν πως είχε περισσότερες από 2.000 οικογένειες, οι οποίες χάθηκαν στις εμφύλιες διαμάχες τους, αφού ο Αλή πασάς φθάνοντας πολύ αργά, για να τους κατακτήσει, δεν έφερε την ειρήνη παρά πάνω σε ερείπια και τάφους.⁵² Το 1805 ο Άγγλος περιηγητής Leake περιγράφει την ελληνική συνοικία στα Γρεβενά πάνω στο δρόμο προς το Κηπουριό με τη μητρόπολη , το σπίτι του αρχιερέα και άλλα 20 ελληνικά σπίτια. Φαίνεται πως οι εποχικές μετακινήσεις των κτηνοτρόφων της Πίνδου προς τη Θεσσαλία είναι για μεγάλο διάστημα καθοριστικές για την οικιστική φυσιογνωμία των Γρεβενών, τα οποία πιθανότατα λειτουργούσαν περισσότερο σαν ένα είδος « διαμετακομιστικού σταθμού», παρά σαν ένας σταθερά αναπτυσσόμενος οικισμός. Στα χρόνια του

---

⁵⁰ Το κείμενο παρατίθεται από τουριστικό φυλλάδιο της *Νομαρχίας Γρεβενών*. Διαθέσιμο στο <http://www.gtp.gr/LocInfo.asp?InfoId=28&Code=EGRWGV00GOGGOG60172> & PrimeCode=EGRWGV00GOGGOG60172&Level=10&PrimeLevel=10&lng=1(01-03-2015).

⁵¹ Βλ. την μελέτη των Θεόδωρου Σαράντη, Γρεβενά, *Μακεδονικά* 26 (1987-1988) σ. 245 και Απόστολου Παπαδημητρίου, *Ιστορία των Γρεβενών, Δυτικομακεδονικά Γράμματα Συνδέσμου Γραμμάτων και Τεχνών Νομού Κοζάνης 2001* σ. 234, υπ. 58

⁵² Βλ. Φραγκίσκος Πουκεβίλ, *Ταξίδι στην Δυτική Μακεδονία, ό. π., σ. 24-25.*

Αλή πασά, και χάρη στις επιδιώξεις του αμφιλεγόμενου αυτού τοπικού ηγεμόνα της Ηπείρου, έγιναν πρώτα στρατιωτικός και μετά εμπορικός σταθμός.⁵³

Η ανάπτυξη των Γρεβενών συνδέεται άμεσα με την κτηνοτροφία. Φαίνεται ότι πριν από την ανάδειξη της πόλης ως εμπορικό και διοικητικό κέντρο τοπικής εμβέλειας ο οικιστικός ιστός τους ήταν περισσότερο ενισχυμένος δυτικότερα, όπου γινόταν και το γνωστό ετήσιο εμπορικό πανηγύρι του Μαυρονόρου⁵⁴. Τα Γρεβενά ήταν σημαντικός σταθμός των δρόμων από την Κόνιτσα, τα Ιωάννινα και το Μέτσοβο προς τη Βέροια και τη Θεσσαλονίκη, και από τη Δυτική Μακεδονία προς το Μοναστήρι, κυρίως μετά την επέκταση του Αλή πασά προς τα ανατολικά και σε συνάρτηση με την εμπορική ανάπτυξη της Σιάτιστας και, κυρίως, της Κοζάνης.⁵⁵

Η πόλη των Γρεβενών αποτελούσε, επίσης, σημείο αναφοράς για τους ημινομάδες κτηνοτρόφους της Πίνδου (κυρίως για τους κατοίκους των Βλαχοχωρίων Σαμαρίνας, Περιβολίου, Αβδέλλας και Σμίξης, αλλά και των γειτονικών *Κοπατσαροχωρίων*), χάρη και στο περίφημο παζάρι της, τον «Αχίλλη», που πραγματοποιούνταν τον Μάιο και συνδεόταν με την εποχική μετακίνησή τους από τα πεδινά προς τα ορεινά, όπως και η εμποροπανήγυρη του Μαυρονόρου.⁵⁶

Στα βλαχοχώρια των Γρεβενών, ο ξεχωριστός τρόπος ζωής των κτηνοτρόφων, οι συνήθειες που τους διαφοροποιούσαν από τα υπόλοιπα βλαχοχώρια, τα

---

⁵³ Βλ. για την περιοχή των Γρεβενών όπως αναφέρει ο Άγγλος περιηγητής Leake, παρατίθεται στην μελέτη της Μαρίας Χατζηγιάννου, Η Κοζάνη και η περιοχή της κατά την Τουρκοκρατία, *Κοζάνη και Γρεβενά, Ο χώρος και οι άνθρωποι*, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Κοζάνης, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Γρεβενών, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 163

⁵⁴ Βλ. γι' αυτή την εμποροπανήγυρη, αλλά και της Σαμαρίνας, στην ίδια περιοχή, Γεώργιος Χρ. Αλευράς, «Οι εμποροπανηγύρεις της Μακεδονίας κατά την Οθωμανική περίοδο (18^{ος}-19^{ος} αι.): Το παράδειγμα της Σαμαρίνας και του Μαυρονόρου Γρεβενών», στο *Η Δυτική Μακεδονία κατά τους Νεότερους χρόνους, ό. π.*, σ. 207-222.

⁵⁵ Βλ. Γεώργιος Μακρής και Στέφανος Παπαγεωργίου, *Το χερσαίο δίκτυο επικοινωνίας στο κράτος του Αλή πασά Τεπελένλη. Ενίσχυση της κεντρικής εξουσίας και απόπειρα δημιουργίας ενιαίας αγοράς*, Αθήνα 1980, σ. 22.

⁵⁶ Για τη φυσιογνωμία της περιοχής, όσον αφορά τις παραγωγικές δραστηριότητες των κατοίκων, βλ. Ελεωνόρα Σκουτέρη - Διδασκάλου, «Όψεις του παραδοσιακού πολιτισμού της Μακεδονίας», στο: *Η νεότερη και σύγχρονη Μακεδονία*, τ. 1, *Η Μακεδονία κατά την Τουρκοκρατία*, επιμ. Ι. Κολιόπουλος – Ι. Χασιώτης, Αθήνα 1992, κυρίως σ. 334-336. Για τις πόλεις της περιοχής βλ. Μαρία-Χριστίνα Χατζηγιάννου, *Η ιστορική εξέλιξη των οικισμών στην περιοχή του Αλιάκμονα κατά την Τουρκοκρατία. Ο κώδικας αρ. 201 της Μονής Μεταμορφώσεως του Σωτήρος Ζάβορδας*, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 2000, σ. 30-46.

κατηγοριοποίησαν σε ημινομαδικά, σε εδραία Βλαχοχώρια και στα χωριά των *Κοπατσαραιών* ή *Κοπατσαραιών*.⁵⁷ Στα ημινομαδικά βλαχοχώρια, όπως ήταν η Αβδέλλα, η Σαμαρίνα, η Σμίξη και το Περιβόλι, όλοι σχεδόν οι κάτοικοι ασχολούταν με την κτηνοτροφία. Όλοι αυτοί οι ορεινοί οικισμοί, που βρίσκονταν σε μικρή σχετικά μεταξύ τους απόσταση, συγκέντρωναν το σύνολο των κατοίκων τους, κτηνοτρόφων και μη, κατά τη θερινή περίοδο. Τον χειμώνα τα *φαλκάρια* των οικογενειών τους διασκορπίζονταν στις πεδιάδες, αναζητώντας χειμαδιά για να εξυπηρετήσουν τις κτηνοτροφικές τους ανάγκες. Το μέγεθος της κτηνοτροφικής οικονομίας τους και οι ανάγκες αυτού του επαγγέλματος υπαγόρευαν έναν ημινομαδικό τρόπο ζωής, ακόμη και στους λιγοστούς κατοίκους τους που δεν σχετίζονταν με την κτηνοτροφία.⁵⁸

Δεν είναι διόλου τυχαίο ότι η ημινομαδική κτηνοτροφία αναπτύχθηκε πολύ σ' αυτά τα ορεινά χωριά, όπως και σε άλλους ορεινούς οικισμούς της Δυτικής Μακεδονίας. Στις ορεινές ζώνες, που ενδιέφεραν λιγότερο την οθωμανική εξουσία, λόγω της χαμηλής γεωργικής τους παραγωγικότητας και της δυσκολίας ελέγχου τους, οι μορφές γαιοκτησίας διέφεραν από αυτές των πεδιάδων, όπου κυριαρχούσαν, μετά τον 17^ο αι., τα τουρκικά τσιφλίκια. Αντίθετα στον ορεινό χώρο —όπου η τοπική αυτοδιοίκηση ήταν, οπωσδήποτε, πολύ περισσότερο ανεπτυγμένη— οι κοινότητες, και μάλιστα τα κεφαλοχώρια, απολάμβαναν μια σειρά προνομίων. Αν σ' αυτόν τον σημαντικό ευνοϊκό παράγοντα προσθέσουμε και άλλους (π. χ. τη διαθεσιμότητα βοσκοτόπων) μπορούμε να καταλάβουμε γιατί η ημινομαδική κτηνοτροφία αναπτύχθηκε πολύ στην εξεταζόμενη περιοχή.⁵⁹

Οι κοινωνικές-επαγγελματικές ομάδες των παραπάνω χωριών ήταν τρεις: α. οι κτηνοτρόφοι, στους οποίους συμπεριλαμβάνονταν οι τσοπαναράιοι και οι μεγαλοτσέλιγκες· β. οι έμποροι και βιοτέχνες και γ. οι *κιρατζήδες* (αγωγιάτες), που

---

⁵⁷ Βλ. γι' αυτά τα κτηνοτροφικά χωριά την εξαιρετική μελέτη του Ευάγγελου Καραμανέ, *Οργάνωση του χώρου, τεχνικές και τοπική ταυτότητα στα Κοπατσαροχώρια των Γρεβενών*, διδ. διατριβή, Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών, αρ. 25, Αθήνα 2011, όπου εξετάζει όλους τους παράγοντες που συνέτειναν στην ανάπτυξη της μεγάλης κτηνοτροφίας σ' αυτά τα χωριά: μορφολογία του εδάφους, κλίμα, χλωρίδα, καθεστώς γαιοκτησίας κλπ.

⁵⁸ Βλ. Wace & Thompson, *Οι νομάδες των Βαλκανίων*, εκδ Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1989, σ. 30-32 και Ντάσιου Κωνσταντίνα, « Σημαντικές μεταβολές στις εποχικές μετακινήσεις των ποιμενικών οικογενειών τη Βόρειας Πίνδου. Η περίπτωση του οικισμού Περιβόλι Γρεβενών», ό. π.

⁵⁹ Πρβλ. Ε. Καραμανές, *Οργάνωση του χώρου* ό. π., σ. 138.

ασχολούνταν με τη μεταφορά των προϊόντων, αλλά και των υπαρχόντων κάθε οικογένειας από τα χειμαδιά στα ορεινά και αντιστρόφως. Στα εδραία βλαχοχώρια οι κτηνοτρόφοι διέμεναν σ' όλη τη διάρκεια του έτους και δεν μετακινούνταν.⁶⁰

Ένα σημαντικό χαρακτηριστικό που πρέπει να αναφέρουμε για την κτηνοτροφία της ευρύτερης περιοχής είναι η ύπαρξη εξειδικευμένων σε κάποιες εργασίες πληθυσμών. Βεβαίως, οι ομοιότητες στον τρόπο ζωής των κτηνοτροφικών ομάδων συνέβαλαν ώστε οι κάτοικοι των πεδιάδων να έχουν συγκεχυμένη εικόνα για τους μετακινούμενους ποιμένες. Έτσι, συχνά τους χαρακτήριζαν όλους, συλλήβδην, με την ονομασία *Βλάχος*, η οποία, κατ' επέκταση, σήμαινε γενικότερα τον κτηνοτρόφο, τον βοσκό, αλλά και τον αμόρφωτο, τον άξεστο. Ο όρος *Βλάχος* χρησιμοποιείται από εθνολογική άποψη για να περιγράψει, ως ιδιαίτερες πολιτισμικές ομάδες τους *Βλάχους*, αλλά και τους *Αρβανιτόβλαχους*. Πολλοί ξένοι περιηγητές, αλλά και Έλληνες, δεν διέκριναν την ύπαρξη ομάδων εξίσου σημαντικών, όπως οι *Σαρακατσάνοι* ή οι *Κοπατσαραίοι*, και θεώρησαν ότι όλοι οι νομάδες (ή ημινομάδες) βοσκοί της Πίνδου ήταν *Βλάχοι*.⁶¹

Αναλυτικότερα, η Σαμαρίνα, ιδρύθηκε πριν το 1560 καθώς σε χάρτη του ίδιου χρόνου σημειώνεται με την ονομασία *Santa Maria De Praetoria*⁶² και πιθανότατα προέκυψε μετά από τη συνένωση τριών ή τεσσάρων μικρότερων χωριών.⁶³ Η παγίωση της οθωμανικής κυριαρχίας, που είχε ως αποτέλεσμα να περιέλθουν οι χριστιανικοί πληθυσμοί σε δεινή θέση και το επαναστατικό κίνημα της Βάρνας (1444), το οποίο συντηρήθηκε στη Δυτική Μακεδονία (1444-1449), είχαν ως

---

⁶⁰ Βλ. Gustav Weigand, *Οι Αρωμούνοι (Βλάχοι), Τόμος Α', Ο χώρος κι οι άνθρωποι*, μτφρ. Thede Kahl, Φ.Ι.Λ.Ο.Σ Τρικάλων, εκδ. Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 130.

⁶¹ Με κριτήριο τον τρόπο μετακίνησής τους, μπορούμε να διακρίνουμε δύο βασικές κατηγορίες: τους νομάδες (οι οποίοι δεν διέθεταν μόνιμη κατοικία ούτε στην πεδιάδα, όπου περνούσαν τον χειμώνα, ούτε στο βουνό, όπου ξεκαλοκαίριαζαν, στους οποίους εντάσσονται οι *Σαρακατσάνοι* και οι *Αρβανιτόβλαχοι* – ή *Καραγκούνηδες* στην Αιτωλοακαρνανία) και τους ημινομάδες, δηλαδή τους *Βλάχους*, τους *Κοπατσαραίους* και άλλους ορεινούς κτηνοτροφικούς πληθυσμούς.

⁶² Βλ. Αθανάσιος Βαρσαμίδης, Συμβολή στη μελέτη της λαϊκής ζωγραφικής - λαϊκής αγιογραφίας, (Δυτικής Μακεδονίας – Ηπείρου - Θεσσαλίας) 18^{οο} -19^{οο}, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 43 και Θεόδωρος Σαράντης, Γρεβενά, *Μακεδονικά* 26 (1987-1988) σ. 249. Για τις υποθέσεις που γίνονται σχετικά με την προέλευση του ονόματος Σαμαρίνας βλ. στο Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορικά έρευναι εν Σαμαρίνη της Δυτικής Μακεδονίας, Παγκαρπία Μακεδονικής Γης. Μελέτες Α. Βακαλόπουλου*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Μακεδονική Βιβλιοθήκη, αρ. 53, Θεσσαλονίκη 1980 σ. 451, 455 και Χρήστος Συμεωνίδης, Σαμαρίνα, *Μακεδονικά Ζ'* (1966-1967) σ. 200-209.

⁶³ Βλ. την μελέτη του Νίκου Μουτσόπουλο, *Γρεβενά, Αρχαιότητες, κάστρα, οικισμοί, μοναστήρια και εκκλησίες του Νομού Γρεβενών*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 99.

αποτέλεσμα τη μετακίνηση μεγάλων ομάδων πληθυσμού στις ορεινές και δύσβατες περιοχές.⁶⁴

Η ποιμενική εκείνη κοινότητα που αναπτύχθηκε γρήγορα οικιστικά, απολάμβανε —όπως και οι άλλες βλάχικες κοινότητες— αυτονομία και αυτοδιοίκηση υπό το Οθωμανικό κράτος. Μια εικόνα της καθόδου των κτηνοτρόφων αυτού του οικισμού στα χειμαδιά από τη Σαμαρίνα και τα άλλα βλαχοχώρια δίνει ο Rouqueville: «*Τα κοπάδια κατεβαίνουν σαν κυματιστές φάλαγγες στις πλαγιές των βουνών. Ο ήχος από τα κουδούνια των τράγων και των κριαριών, τα βελάσματα, ανακατεύονται με τις φωνές των τσοπαναράϊων...*». Ακόμη ο ίδιος περιηγητής αναφέρει ότι η χρηματική αξία των βλάχικων κοπαδιών ανερχόταν σε 40.000.000 πιάστρα, έχοντας ως κοινότητα πολλά αλλά και ισχυρά τσελιγκάτα. Σκόπιμο είναι να τονιστεί ότι παράλληλα με τα ποίμνια οι Σαμαρινιώτες έτρεφαν και χιλιάδες άλογα, μουλάρια και φοράδες, συνδυάζοντας έτσι την ενασχόληση με την κτηνοτροφία με την ενασχόληση με τις χερσαίες μεταφορές, ως αγωγιάτες.⁶⁵

Στους χρόνους της Τουρκοκρατίας η Σαμαρίνα ήταν γνωστή ως πλούσιο κτηνοτροφικό κέντρο ενώ κατά το 18^ο αιώνα γνωρίζει ιδιαίτερη οικονομική ακμή με το εμπόριο ιδιαίτερα μάλλινων ειδών εξαιρετικής ποιότητας.⁶⁶ Τα караβάνια των κираτζήδων φθάνουν ως την Κωνσταντινούπολη, την Ήπειρο, την Αλβανία, ακόμη και το Βελιγράδι, μεταφέροντας διάφορα εμπορεύματα όπως μάλλινα είδη, μαχαίρια, γιαταγάνια που κατασκευάζονταν εκεί.⁶⁷

Όπως η Σαμαρίνα, έτσι και το Περιβόλι απολάμβανε διάφορα προνόμια από το Οθωμανικό κράτος, το οποίο τον 16^ο και τον 17^ο αιώνα της παραχώρησε και νέα προνόμια με νέα σουλτανικά φερμάνια. Η κοινότητα αυτή φέρεται εγγεγραμμένη στον Κώδικα των Αφιερωμάτων (ως *βακούφι/wakf*) και οι κάτοικοί της ήταν *ασύδοτοι* (δηλαδή απαλλαγμένοι από κάποιους φόρους) και προστατευμένοι από

---

⁶⁴ Βλ. Α. Vacalopoulos, A revolt in Western Macedonia: 1444-1449, *Balkan Studies* 9, σ. 375-380 και αναδημοσίευση στο *Παγκαρπία Μακεδονικής Γης*, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 381-385.

⁶⁵ Βλ. Μ. Γκιόλιας, *Παραδοσιακό δίκαιο και οικονομία του τσελιγκάτου*, εκδ. Πορεία, Αθήνα 2004, σ. 362-363, 365.

⁶⁶ Βλ. Γεώργιος Λυριτζής, Σαμαρίνα. «Κτηνοτροφία και βιοτεχνία μάλλινων επί τουρκοκρατίας», *Δυτικομακεδονικά Γράμματα έτος Β' (1991)*, σ. 214 κ. εξ.

⁶⁷ Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορικά έρευνα εν Σαμαρίνη της Δυτικής Μακεδονίας», στο *Παγκαρπία Μακεδονικής Γης. Μελέτες Α. Βακαλόπουλου*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Μακεδονική Βιβλιοθήκη, αρ. 53, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 466.

διάφορες καταπιέσεις ή αυθαιρεσίες των τουρκικών Αρχών. Δεν είχε κανείς το δικαίωμα να επεμβαίνει στην πολιτική τους αυτονομία. Όμως οι διάφοροι ζαϊμηδες και σπαχήδες των γύρω τιμαρίων συχνά παραβίαζαν το καθεστώς αυτονομίας της κοινότητας. Όχι μόνον έβρισκαν παράνομα τα κοπάδια τους στα λιβάδια της, αλλά και βιαιοπραγούσαν κατά των ποιμένων. Με διάφορα λοιπόν σουλτανικά φερμάνια η Υψηλή Πύλη τους υποχρέωνε να συμπεριφέρονται σύμφωνα με τις δικές της διαταγές και επιθυμίες, διαφορετικά η κοινότητα στην οποία ανήκε ο συγκεκριμένος σπαχής-παραβάτης υποχρεωνόταν να καταβάλει ένα χρηματικό ποσό. Επιπλέον, οι ποιμένες αυτής της κοινότητας προστατεύονταν και στα χειμαδιά. Η προστασία επιτυγχάνονταν μέσω της φύλαξης και της ασφάλειας τους από ομάδα αρματολών και στη διάρκεια του καλοκαιριού και μετά την κάθοδο των τσελιγκάτων στα χειμαδιά.

Παράλληλα με την πλούσια προβατοτροφία, υπήρχε και η αιγοτροφία: στα μέσα του 16^{ου} αι. εκτρέφονταν εδώ πάνω από 2.000.000 γίδια και πρόβατα. Επίσης, οι κάτοικοί του συντηρούσαν και 5.000 φορτηγά ζώα για τις εποχικές μετακινήσεις τους και τις εμπορικές τους δραστηριότητες. Αρκετοί Περιβολιώτες ήταν συγχρόνως αγωγιάτες και έμποροι. Άλλοι πάλι ασχολούνταν αποκλειστικά με το ζωεμπόριο. Μάλιστα, με φερμάνι του 1775 οι ντόπιοι ποιμένες απαλλάσσονταν από τον φόρο πώλησης αιγοπροβάτων. Μάλιστα κατά το 1806 ζούσαν 350 βλάχικες οικογένειες.⁶⁸

Κατά τους χρόνους της Τουρκοκρατίας γνώρισε μεγάλη ακμή στη δραστηριότητα των κατοίκων του με την κτηνοτροφία και την υλοτομία, αλλά και επειδή αποτελούσε πέρασμα για τα караβάνια των κираτζήδων ενώ λόγω της απομακρυσμένης του θέσης δεν υπέστη καταστροφές ή λεηλασίες και δεν ενοχλήθηκε από τους Τούρκους κατακτητές, όπως οι αντίστοιχοι μεγάλοι οικισμοί του κάμπου.⁶⁹

Επιπλέον η Αβδέλλα, η Σμίξη και τα *Κουπατσαροχώρια* διακρίνονταν για τις εποχικά μετακινούμενες οικογένειες. Αποτελούσαν κεφαλοχώρια, εξαρτώμενα

---

⁶⁸ Βλ. Μ. Γκιόλιας, *Παραδοσιακό δίκαιο και οικονομία του τσελιγκάτου*, εκδ. Πορεία, Αθήνα 2004, σ. 369-371. Βλ., επίσης την μελέτη του Φραγκίσκου Πουκεβίλ, *Ταξίδι στην Δυτική Μακεδονία, ό. π., σ. 99.*

⁶⁹ Βλ. την μελέτη του Θεόδωρου Σαράντη, *Το χωριό Περιβόλι-Γρεβενών, Συμβολή στην ιστορία του αρματολικιού της Πίνδου*, Αθήνα 1977, σ. 41.

από τα Γρεβενά, που υπάγονταν στο σαντζάκι του Βαλή της Ρούμελης. Σημαντικό σημείο αναφοράς είναι το ότι ο ποιμενικός βίος των *Κουπατσιαραίων* είχε τις λειτουργικές του ιδιομορφίες. Οι οικογένειές τους δεν ακολουθούσαν όλες τα κοπάδια στα χειμαδιά, παρά μόνο ελάχιστες. Οι περισσότερες έμεναν στα χωριά, όπου ασχολούνταν παραπληρωματικά και με αγροτικές εργασίες. Το 1816 καταμετρήθηκαν στα χειμερινά βοσκοτόπια του Δομοκού (περιοχή παραχείμασης των τσελιγκάτων) κοπάδια που αριθμούσαν συνολικά 194.378 πρόβατα και κατανέμονταν, φορολογικά, σε 13 χωριά.⁷⁰ Δύο μόνο χωριά, η Αβδέλλα και η Σαμαρίνα, αντιπροσωπεύονται με τα 43,5% του συνόλου των καταγραφόμενων προβάτων.⁷¹

2.2 Η περιοχή της Κοζάνης

Στον σημερινό νομό της Κοζάνης βρίσκεται η *Βλάστη* στο κέντρο των μεσαίων ορεινών όγκων της Δυτικής Μακεδονίας, πάνω σ' ένα οροπέδιο (ύψ. 1.240 μ., μήκους 3 χλ. και πλάτους 2 περίπου χλ.) μεταξύ του Σινιάτσικου και του Μουρικίου. Ήταν ένα από τα μεγαλύτερα κεφαλοχώρια της Δυτικής Μακεδονίας. Χρονολογία-σταθμός για την ανάπτυξη της Βλάστης ήταν τα τέλη του 18ου αιώνα. Μετά την εξέγερση του 1770 *Ορλωφικά* και τη λεηλασία από Αλβανούς μουσουλμάνους της Μοσχόπολης, η οποία αποτελούσε, έως τότε, ένα πολύ ανθηρό οικονομικό και πολιτιστικό κέντρο της περιοχής, ένας μεγάλος αριθμός *Βλάχων* προσφύγων συγκεντρώθηκε στη Βλάστη. Η ενδυνάμωση του ντόπιου πληθυσμού είχε ως αποτέλεσμα τη σημαντική πληθυσμιακή ανάπτυξη και πρόοδο αυτού του οικισμού. Στοιχείο ιστορικής συνέχειας αποτελεί η μεταφορά ενός ξυλόγλυπτου τέμπλου από τους πρόσφυγες της Μοσχόπολης στη νέα τους πατρίδα —τη Βλάστη— και η τοποθέτησή του στο ναό του Αγίου Νικολάου.

Λόγω της μορφολογίας του εδάφους (ορεινό με πλούσια λιβάδια), οι κάτοικοι της Βλάστης ασχολήθηκαν κυρίως με την κτηνοτροφία. Παράλληλα όμως, ασχολήθηκαν και με άλλα επαγγέλματα, σχετικά με την κτηνοτροφία, με

---

⁷⁰ François Pouqueville, *Voyage de la Grèce*, 2^η έκδ., Παρίσι 1826-1827, τ. 4, σ. 261 και Κωνσταντίνα Ντάσιου, «Σημαντικές μεταβολές στις εποχικές μετακινήσεις των ποιμενικών οικογενειών τη Βόρεια Πίνδου. Η περίπτωση του οικισμού Περιβόλι Γρεβενών», *ό. π.*

⁷¹ Σπ. Ασδραχάς κ. άλ., *Ελληνική οικονομική ιστορία, ό. π.*, σ. 192.

αποτέλεσμα την ανάπτυξη της τυροκομίας, της υφαντουργίας και του εμπορίου. Επίσης, αρκετοί κάτοικοί της έγιναν ξυλουργοί, κτίστες, ζωγράφοι, χρυσοχόοι, ράφτες κ. ά.

Εκτός από την Μπλάτσι ή Βλάστη και την Πιπιλίστα (σημ. Νάματα), στις βόρειες υπώρειες του όρους Σινιάτσικου, εντοπίζονται οι ιστορικές διαδρομές των ποιμενικών οικογενειών και των κοπαδιών τους προς τους τόπους χειμερινών και θερινών βοσκότοπων, οι οποίες σχημάτιζαν ένα ιδιότυπο δίκτυο σ' αυτόν τον γεωγραφικό χώρο, στο οποίο αποτυπώνεται η διασπορά που χαρακτήριζε τους πληθυσμούς τους. Πρόκειται για δύο οικισμούς σε υψόμετρο 1.180 και 1.240 μ., αντίστοιχα, με ισχυρή κτηνοτροφική παράδοση.

Οι *Σαρακατσάνοι* έστηναν την άνοιξη καλύβια σε δυο με τρεις θέσεις αυτής της περιοχής, κοντά σε πρόσφορες πηγές, όπου μάθαιναν αργότερα τα παιδιά τους γράμματα. Στις αρχές Μαΐου οι κτηνοτρόφοι επέστρεφαν στους τόπους τους κατά *φαλκάρια*, οικογένειες με τα κοπάδια τους και με αρχηγούς τους τσελιγκάδες και νοίκιαζαν τα κοινοτικά βοσκοτόπια για τη βόσκηση των κοπαδιών τους. Σε φτωχότερους Βλατσιώτες μίσθωναν στον καθένα ένα ή δύο δωμάτια μέσα στο σπίτι τους. Δεν είχαν ιδιόκτητο σπίτι γιατί δεν τους συνέφερε οικονομικά να νοικιάζουν και σπίτια, μαζί με την ενοικίαση των βοσκότοπων. Αξίζει ν' αναφέρουμε ότι στις 5 Μαΐου 1820 είχαν λάβει «για 14 χρόνια από βλάχικες οικογένειες 35.000 άσπρα». Το 1846 γίνεται αναφορά σε μια πηγή ότι δόθηκαν από «*από τινά εταιρεία Βλάχων 90 γρόσια*» για τη σχολή της Βλάστης. Τέλος, όσον αφορά τα κοινοτικά βοσκοτόπια, αυτά δημοπρατούνταν κάθε χρόνο, μόνο εφόσον είχαν γιδοπρόβατα, προκειμένου να συντηρηθούν τα σχολεία της Κοινότητας (Ελληνική σχολή, Αλληλοδιδασκτική, Παρθεναγωγείο). Εκτός από τη γεωργία και την κτηνοτροφία, ασκούσαν —όπως είπαμε και παραπάνω— και το επάγγελμα του αγωγιάτη (*κιρατζή*), για μεταφορές όχι μόνο στα περίχωρα αλλά και μέχρι και την Κωνσταντινούπολη, τη Βιέννη και το Βουκουρέστι. Κύριο έργο των γυναικών αυτών των κτηνοτρόφων αποτελούσε η οικιακή βιοτεχνία για την παραγωγή όλων των ειδών ύφανσης: σκεπασμάτων, ενδυμάτων κτλ. Βελέντζες, τέντες και πανιά ύφαιναν όλες οι γυναίκες, ως ένδειξη της νοικοκυροσύνης τους,

και οι φτωχότερες, επί πληρωμή, προς πώληση σε χωριά του κάμπου Καλαριών, Χρουπίστης κ. ά.⁷²

Εικόνα 1: Η Σιάτιστα, Κων/νος Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Βόρειου Ελληνισμού, Μακεδονία, ό. π., σ. 97.*

Η Σιάτιστα,⁷³ που βρίσκεται σε υψόμετρο 930 μ., ήταν ένας τόπος με πολλές φυσικές ομορφιές, που επιλέχθηκε από τους πρώτους κατοίκους της, οι οποίοι

---

⁷² Βλ. Μιχαήλ Καλινδέρης, *Ο βίος της κοινότητας Βλάτσης επί Τουρκοκρατίας εις το πλαίσιον του Δυτικομακεδονικού περιβάλλοντος*, ΕΜΣ, Θεσσαλονίκη 1982, σ. 15-26. Βλ. για τους Σαρακατσάνους Καββαδίας Γεώργιος, *Σαρακατσάνοι, Μια ελληνική ποιμενική κοινωνία*, Αθήνα, 1996. Βλ. επίσης την μελέτη του Ζήκου Τσίρου, *Η Βλάστη(ή Μπλάστι)*, Θεσσαλονίκη 1964, σ. 89 κ. εξ., όπως και των Alan J. B. Wace & Maurice Thompson, *Οι νομάδες των Βαλκανίων, περιγραφή της ζωής και των εθίμων των Βλάχων της Βόρειας Πίνδου*, Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη, 1989, σ. 211.

⁷³ Η ονομασία Σιάτιστα παραμένει έως τώρα ανεξήγητη. Ήδη το 1828 ο Κωνσταντίνος Οικονόμου σε βιβλίο του για τη συγγένεια της σλαβορωσικής γλώσσας με την ελληνική, γράφει ότι το σλαβικό Sad σημαίνει φυτό, κήπος και προσθέτει: «*τοῦ δέ Sad τό μεγεθυντικόν Sadiste (μέγας κήπος, φυτεία), ὅθεν φαίνεται παρονομασμένη και ἡ καθ' ἡμᾶς πόλις τῆς Μακεδονίας Σιάτιστα, οἶον κηπεία, χώρα κηπεύσιμος*». Η ετυμολογία αυτή για μια πετρώδη περιοχή, όπως είναι η Σιάτιστα, προφανώς δεν ευσταθεί. Αλλά και μεταγενέστεροι συγγραφείς θεωρούν την ονομασία σλαβική, μερικοί μάλιστα την ετυμολογούν από το σλαβικό setsiam (=χωρίζω) και αποφαινόμενοι ότι σημαίνει πόλη χωρισμένη σε δύο συνοικίες, όπως πραγματικά είναι η Σιάτιστα. Σύμφωνα με μια άλλη ετυμολογική εκδοχή, η ονομασία «Σιάτιστα» παράγεται από την κουτσοβλάχικη λέξη siati, η οποία ανάγεται στο λατινικό sitis (= δίψα), και επομένως σημαίνει τόπο διψασμένο, ξερότοπο. Η ορεινή και εκ φύσεως οχυρή θέση της Σιάτιστας έδωσε αφορμή, ώστε η ονομασία της να συσχετισθεί με την τουρκική λέξη set (= φράχτης, οχύρωμα) και επομένως να σημαίνει πόλη οχυρή ή με την τούρκικη λέξη αρμούτκι (αχλαδότοπος), από τις πολλές αχλαδιές που υπήρχαν στη νότια, πεδινή περιοχή της. Αλλά επρόκειτο για ένα παρωνύμιο. Μάλιστα το παράγωγό του Αρμούτκίοδες το χρησιμοποιούσαν και οι ίδιοι οι

ήταν κτηνοτρόφοι επειδή ήταν δασώδης και υπήνεμος, και χρησίμευσε ως μόνιμη κατοικία τους με το όνομα, αρχικά, «Καλύβια», σύμφωνα με τους πίνακες δωρητών της Μονής Αγίου Νικάνορος στη Ζάβορδα.⁷⁴ Από ασήμαντος τότε ποιμενικός οικισμός, με εποχικές μάντρες ξεκαλοκαιριάσματος, η Σιάτιστα εξελίχθηκε σε μία ολοζώντανη κωμόπολη με 8.500 κατοίκους, η οποία είχε πλούσια και οργανωμένη σε συνεταιριστικές συντροφικές κτηνοτροφία, στην οποία και στηρίζε την υφαντουργία της και το εξαγωγικό εμπόριο μαλλιών, νημάτων, σκουτιών και γουναρικών σε χώρες της Ευρώπης, όπως στη Βενετία, Αυστρία, Ουγγαρία και Γερμανία.⁷⁵

Η Σιάτιστα είναι δημιούργημα των νεότερων χρόνων και η πρώτη ονομασία της ήταν «Καλύβια», όπως προαναφέραμε. Η ονομασία αυτή, που αναφέρεται και στον κώδικα της Μονής της Ζάβορδας, μαρτυρεί ότι τον πυρήνα του αρχικού συνοικισμού αποτέλεσαν μερικές ποιμενικές καλύβες. Βεβαίως στα βοσκοτόπια της περιοχής αυτής, η οποία παλαιότερα είχε πυκνά δάση και πλούσια βλάστηση, θα έμεναν ποιμένες, τουλάχιστον κατά τους μήνες του καλοκαιριού. Μόνιμα όμως εγκαταστάθηκαν εκεί όσοι, μετά τις τουρκικές επιδρομές, προτίμησαν να αποτραβηχτούν στον «ελεύθερο αέρα» του βουνού.⁷⁶

Η Σιάτιστα αναπτύχθηκε οικονομικά —όπως και άλλες πόλεις και κωμοπόλεις της Δυτικής Μακεδονίας— από τον 17^ο αι. και μετά. Σιατιστινοί μεταφέρουν στην Κεντρική Ευρώπη (ιδίως στην Αυστροουγγαρία και στη Γερμανία) δέρματα, γουναρικά, κόκκινα νήματα και άλλα προϊόντα της τοπικής βιοτεχνίας, για να εισάγουν από εκεί μεταξωτά υφάσματα, πορσελάνες κλπ. Σχεδόν κάθε οικογένεια

Σιατιστινοί για αστεϊσμό. Τέλος, σύμφωνα με μια νεότερη ερμηνεία, η ονομασία «Σιάτιστα» προέρχεται από τη γερμανική λέξη Schatzstad (=Θησαυρούπολη), με την οποία χαρακτήριζαν τη γενέτειρά τους ήδη από τα μέσα του 17^{ου} αιώνα οι πλούσιοι Σιατιστινοί απόδημοι, που επέστρεφαν από την Αυστροουγγαρία· βλ. Γεώργιος Λάϊος, *Η Σιάτιστα και οι εμπορικοί οίκοι Χατζήμιχαήλ και Μανούση (17^{ος} -19^{ος} αι.)*, ΕΜΣ, Θεσσαλονίκη 1982, σ. 7-9.

⁷⁴ Η ονομασία Μονή Ζάβορδας οφείλεται πιθανότατα στον ομώνυμο παλιό γειτονικό οικισμό στα βόρεια της μονής, ο οποίος λόγω δυσβάσταχτων χρεών προς την οθωμανική διοίκηση διαλύθηκε. Βλ. σχετικά στο Α. Δάρδας, *Η Εκκλησία και τα Μοναστήρια, Κοζάνη και Γρεβενά, Ο χώρος και οι άνθρωποι*, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Κοζάνης, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Γρεβενών, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2004, σελ. 205. Επίσης σχετικά με την ονομασία και την ιστορία της Σιάτιστας βλ. την μελέτη του Φίλιππου Αν. Ζυγούρη, *Ιστορικά σημειώματα περί Σιατίστης και λαογραφικά αυτής*, επιμ. Θεοδώρα Ζωγράφου-Βώρου, Σιάτιστα 2010, σ. 45.

⁷⁵ Βλ. F. Rouqueville, *Voyage, ό. π.*, τ. 2, σ. 77-78 και Θανάσης Τζώνος, «*Η κοινοτική οργάνωση της Σιατίστης επί τουρκοκρατίας*», *Παρνασσός* 35 (1993), σ. 246-266.

⁷⁶ Φίλιππος Αν. Ζυγούρης, *Ιστορικά σημειώματα περί Σιατίστης, ό. π.* σ. 10.

είχε ένα μέλος της στο εξωτερικό. Η επέκταση της κυριαρχίας του Αλή πασά στην περιοχή αυτή, στα τέλη του 18^{ου} αι., δυνάμωσε αυτό το μεταναστευτικό ρεύμα, με όλες τις αρνητικές, αλλά και θετικές, συνέπειες (δημογραφικές, οικονομικές κ. ά.) που είχε αυτό το γεγονός. Ιδίως η αστική τάξη, που είχε αρχίσει να δημιουργείται στη Σιάτιστα, στην Καστοριά, στην Κοζάνη και σε άλλες πόλεις της Δυτικής Μακεδονίας, ασφυκτιά από την αρπακτική παρουσία του Αλή και πολλά μέλη της αναζητούν στο εξωτερικό καλύτερες συνθήκες για την δραστηριοποίησή τους στο εμπόριο.⁷⁷

Ας σημειώσουμε ότι ως φυσικό σύνορο μεταξύ Μακεδονίας και Θεσσαλίας θεωρούνταν τα Σέρβια, με έκταση 700.000 τετρ. χλ. Είναι περιφέρεια ορεινή και συμπεριλαμβάνει τις οροσειρές των Πιερίων ορέων, του Τεταρίου και των Καμβουνίων.⁷⁸ Στα λιβάδια του εν λόγω καζά, η έκτασή των οποίων υπολογίζεται σε 33.000 τετρ. χλ., εκτρέφονταν την περίοδο μελέτης μας και συγκεκριμένα τον 18ο αιώνα, γύρω στα 35.000 πρόβατα, 45.000 αίγες, 2.000 χοίροι, 3.500 αγελάδες, 150 βούβαλοι, 350 ίπποι, 500 ημίονοι και 1.000 όνοι. Η ράτσα των αιγοπροβάτων είναι η κοινή βλάχικη.⁷⁹ Οι κάτοικοι των Σερβίων ήταν απαλλαγμένοι από τους έκτακτους φόρους της οθωμανικής διοίκησης. Αξιόλογη ήταν η συμβολή της κτηνοτροφίας στη βιοτεχνική ανάπτυξη της κωμόπολης. Τα κοπάδια της περιοχής είχαν ένα σημαντικό πλεονέκτημα: ξεκαλοκαίριαζαν και παραχείμαζαν σε κοντινές αποστάσεις. Τη θερινή περίοδο έβοσκαν στα Καμβούνια όρη και στον Όλυμπο, ενώ τον χειμώνα στις γειτονικές πεδιάδες. Και αυτό έχει ιδιαίτερη σημασία, γιατί μείωνε τα έξοδα των εποχικών μετακινήσεων σε μακρινά βοσκοτόπια. Ο νόμος της προσφοράς και της ζήτησης κτηνοτροφικών προϊόντων λειτουργούσε στο επίπεδο της τοπικής αγοράς, η οποία απορροφούσε την πρωτογενή παραγωγή των κοπαδιών.⁸⁰

Με την πάροδο όμως του χρόνου, τα πλούσια βοσκοτόπια για τα ποιμνιά τους, που τους παρείχαν τα βουνά, έπαψαν πια να υπάρχουν. Τα βουνά γυμνώνονταν, η

---

⁷⁷ Βλ. Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Μακεδονίας, ό. π.*, σ. 402-404.

⁷⁸ Βλ. Γεώργιος Παλαμιώτης, *Γεωργική έρευνα της Μακεδονίας ήτοι μελέτη της γεωργικής καταστάσεως του κτηνοτροφικού πλούτου, των δασών και της βιομηχανικής παραγωγής κατά περιφέρεια Α΄ της Δυτικής Μακεδονίας και Β΄ της Ανατολικής Μακεδονίας*, Γεωργική ελληνική εταιρία, Εν Αθήναις 1914, σ. 11. Η κωμόπολη αυτή είναι γνωστή για το περίφημο μεσαιωνικό κάστρο της, τους ποικίλους θρύλους και παραδόσεις. Αναφορές της λαϊκής μνήμης στο θρυλικό κάστρο δένουν υποσυνείδητα με την ποιμενική ζωή των κατοίκων της.

⁷⁹ Στο ίδιο, σ. 12.

⁸⁰ Βλ. Μ. Γκιόλιας, *Παραδοσιακό δίκαιο και οικονομία του τσελιγκάτου, ό. π.*, σ. 388-389.

ζωή των κτηνοτρόφων δυσχεραίνονταν, τα νερά λιγόστευαν, ο πληθυσμός αυξανόταν και έτσι οι κάτοικοι των Σερβίων δεν μπορούσαν πλέον να ζήσουν ως κτηνοτρόφοι και ως γεωργοί. Γι' αυτό, παρουσιάστηκε έντονη και επιτακτική η ανάγκη αναζήτησης και άσκησης και άλλων επαγγελμάτων, όπως της εριουργίας, της γουνοποιίας.⁸¹

Έτσι, με την αύξηση του πληθυσμού και τις αλλαγές στη σύνθεσή του μεγάλωσε η έκταση και άλλαξε η φυσιογνωμία του αρχικού συνοικισμού. Το παλιό ποιμενικό χωριό έγινε πια μια εμπορική και βιοτεχνική κωμόπολη, η οποία, χάρη στη φυσική οχυρή της θέση, στη δυναμικότητα των κατοίκων της και στη δύναμη του χρήματος, κατόρθωσε να ζήσει με μια σχετική ανεξαρτησία. «Καλότυχοι σεις, οι οποίοι ευρέθητε εδώ πάνω στα ψηλά βουνά, διότι αυτά θα σας φυλάξουν από πολλά δεινά», είπε ο Κοσμάς ο Αιτωλός στους Σιατιστινούς κατά την περιοδεία του το 1766. Η ανεξαρτησία αυτή τους έδωσε την δυνατότητα να αναπτύξουν μια καταπληκτική εμπορική δραστηριότητα και να έρθουν σε επικοινωνία όχι μόνο με άλλες περιοχές της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, αλλά και με όλες σχεδόν τις χώρες της Ευρώπης από την Ιταλία μέχρι τη Ρωσία. Από την επικοινωνία αυτή προέκυψαν διττά αγαθά: υλικά και πνευματικά.⁸²

Η Εράτυρα, οικισμός του 16^{ου} αι. –έτσι τουλάχιστον δέχονται οι ιστορικοί– προήλθε από τη συνένωση παλαιότερων πλησιόχωρων οικισμών, των οποίων οι κάτοικοι για λόγους ασφάλειας και εξαιτίας των τουρκικών καταπιέσεων κατέφυγαν σ' αυτόν τον μικροοικισμό. Σύμφωνα όμως με πληροφορία, υπάρχει σε τουρκικό έγγραφο στη Φλώρινα καταγραφή χωριού με το όνομα Σέλιτσα⁸³ στις πρώτες δεκαετίες του 15^{ου} αι. Στα 1797 στον κατάλογο του Νεοφύτου στις τελευταίες σελίδες του *Κώδικα του Ζωσιμά* αυτός ο οικισμός καταγράφεται ως "Κωμόπολις Σέλιτζα", κάτι που σημαίνει ότι ο μικροοικισμός είχε γίνει πλέον κωμόπολη με την άφιξη και άλλων μεταναστών. Πατριαρχικές κτηνοτροφικές οικογένειες κατέφυγαν στην Εράτυρα από τα ορεινά μέρη της Δυτικής

---

⁸¹ Βλ. Φ. Α. Ζυγούρης, *Ιστορικά σημειώματα περί Σιατίστης, ό. π.*, σ. 75.

⁸² Στο ίδιο, σ. 11-12.

⁸³ Για παράδειγμα, ο Γ. Βέλκος, *Τα Επώνυμα και τα Βαπτιστικά Ονόματα της Σέλιτσας (Εράτυρας) (1650-1940)*, Ελασσόνα 1998, σ. 21, αναφέρει ότι η Σέλιτσα (σημ. Εράτυρα) συνοικίστηκε κατά τον 15ο αι., παραπέμποντας στα έργα του Βακαλόπουλου, *Ιστορία της Μακεδονίας*, σ. 100, και *Δυτικομακεδόνες απόδημοι επί Τουρκοκρατίας*, σ. 4, όπου όμως, όπως προαναφέραμε, ο Βακαλόπουλος ανάγει την ίδρυση της Σέλιτσας –και των άλλων οικισμών που αναφέρει– γενικά στους πρώτους αιώνες της Τουρκοκρατίας και όχι ειδικά και μόνο στον 15ο αιώνα.

Μακεδονίας, καθώς και από άλλες περιοχές του βορειοελλαδικού χώρου. Είναι γνωστό, ότι αρκετές οικογένειες σημερινών Ερατυραίων προέρχονται από τη Φούρκα της Κόνιτσας. Οι κάτοικοι επίσης του γειτονικού χωριού Γαλατίνη, που είχαν στενότητα γης και βοσκής, κατέλαβαν τα αμφισβητούμενα κτήματα του Παλαιοχωριού Γιαγουνσκου και του βοσκήσιμου τόπου και δεν επέτρεπαν στους Ερατυραίους να βόσκουν τα κοπάδια τους. Ακολούθησαν πολύχρονοι δικαστικοί αγώνες, φθάνοντας ως τη Γενική Διοίκηση του Μοναστηρίου, απ' όπου δόθηκε εντολή, το 1833, στους κατοίκους των παραπάνω χωριών Γαλατίνης – Εράτυρας να βόσκουν από κοινού τα κοπάδια τους στον τόπο αυτό και να πληρώνουν τον ανάλογο φόρο βοσκής (*αβαέτ*). Η εντολή όμως αυτή δεν τηρήθηκε από τους κατοίκους των δύο χωριών και έτσι οι δικαστικοί αγώνες συνεχίστηκαν.⁸⁴

Το εσωτερικό και το εξωτερικό εμπόριο, οι μεταναστεύσεις στη Σερβία, Ρουμανία, Αυστροουγγαρία πολλών κατοίκων της Εράτυρας –που είχαν ως συνέπεια την ανάπτυξη του εμπορίου με τις χώρες αυτές– καθώς και η ανάπτυξη της βιοτεχνίας είναι οι βασικότεροι παράγοντες που ανύψωσαν οικονομικά την Εράτυρα, η οποία σημείωσε πρόοδο σε όλους τους τομείς.⁸⁵

Σημαντικό είναι, επίσης, ν' αναφέρουμε ότι στο νομό της Κοζάνης γενικότερα τα εκτρεφόμενα ζώα την περίοδο που μελετάμε ήταν περίπου 68.719 και, συγκεκριμένα, οι αίγες ήταν 22.263. Τα παραγόμενα είδη (τυρί και βούτυρο καθώς επίσης και τα έρια) καταναλώνονταν μέσα στα όρια της περιφέρειας.⁸⁶

2.3 Η περιοχή της Καστοριάς

Στο νομό Καστοριάς η Κλεισούρα ή Βλαχοκλεισούρα βρίσκεται κτισμένη στα 1.180 μέτρα σε μια απότομη πλαγιά στο βόρειο μέρος της ορεινής κοιλάδας που σχηματίζουν τα όρη Άσκιο και Βέρνο. Αν και φαίνεται ότι κατοικείται πολύ πριν από το 1600, εντούτοις οι *Βλάχοι* ήταν εκείνοι που έδωσαν πνοή στην περιοχή αυτή, όταν κατά κύματα άρχισαν να φθάνουν εδώ, μετά τα γεγονότα της

---

⁸⁴ Βλ. Αθανάσιος Ζ. Γιομπλάκης, *Η Εράτυρα*, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 18-22.

⁸⁵ Βλ. Αθανάσιος Ζ. Βαρσαμίδης, *Η κοινωνική και οικονομική ζωή της Εράτυρας (Σελίτσας) το 19^ο και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα*, Ένωση Ερατυραίων Θεσσαλονίκης "Η Αλληλοβοήθεια", Θεσσαλονίκη 1995, σ. 9.

⁸⁶ Βλ. Γεώργιος Παλαμιώτης, *Γεωργική έρευνα της Μακεδονίας ήτοι μελέτη της γεωργικής καταστάσεως του κτηνοτροφικού πλούτου, των δασών και της βιομηχανικής παραγωγής κατά περιφέρεια Α' της Δυτικής Μακεδονίας και Β' της Ανατολικής Μακεδονίας*, Γεωργική ελληνική εταιρία, Εν Αθήναις 1914, σ. 18.

Μοσχόπολης του 1769, και δημιουργούν οικισμούς. Η Κλεισούρα υπήρξε για πολύ καιρό το μεγαλύτερο καθαρά βλάχικο χωριό της περιοχής. Το γεγονός ότι βρίσκεται στην κορυφή της διάβασης του μεγάλου δρόμου από την Πτολεμαΐδα προς την Καστοριά, μιας κεντρικής αρτηρίας για τη Δυτική Μακεδονία, έχει μεγάλη σημασία για την Κλεισούρα, η οποία αναπτύχθηκε κυρίως χάρη στο εμπόριο.⁸⁷

Η Κλεισούρα ή Βλαχοκλεισούρα ήταν ο πιο αξιόλογος βλάχικος οικισμός. Ενδεικτικό είναι το ότι το 1912 είχε περισσότερες από 500 βλάχικες οικογένειες. Κατοικούσαν 5.000 βλαχόφωνοι κάτοικοι, ενώ το 1872 έφτασαν και τους 6.000. Το 1907 αναφέρονται 625 οικογένειες « *αίτινες ομιλούσι την κουτσοβλαχική επί 4 δεκαετηρίδας* ». Αξιοσημείωτο είναι το ότι οι κάτοικοι της Κλεισούρας ήταν ημινομάδες στα πρώτα χρόνια της οικιστικής της ανάπτυξης και στη συνέχεια δημιούργησαν εδραίες εγκαταστάσεις, ζούσαν δε αποκλειστικά από το εμπόριο και τη βιοτεχνία.⁸⁸ Στις αρχές του 19^{ου} αιώνα η Κλεισούρα εξελίχθηκε σε ένα σημαντικό εμποροβιοτεχνικό κέντρο, καθώς και σε κέντρο διαμετακομιστικού εμπορίου, ανταγωνιστικό της Καστοριάς και της Πτολεμαΐδας. Πολυάριθμα βλάχικα караβάνια, ακόμη κι από άλλες περιοχές, όπως τη Βέροια και την Κατερίνη, ξεκινούσαν από την Κλεισούρα και έφθαναν σε όλα τα εμπορικά κέντρα μεταφέροντας κάθε εμπορεύσιμο και βιοτεχνικό είδος. Η μετανάστευση μετά τους Βαλκανικούς πολέμους είχε ως συνέπεια τη μείωση στο μισό των κατοίκων της Κλεισούρας. Οι περισσότεροι ξενιτεύονταν μαζικά προς τη Θεσσαλονίκη, την Κωνσταντινούπολη, αλλά κυρίως προς τις μακρινές μεγαλουπόλεις Βιέννη και τη Βουδαπέστη, μέχρι και στο Βουκουρέστι και στην Οδησό, όπου δημιούργησαν πλούσιες παροικίες.⁸⁹

Στην Καστοριά δεν υπήρχε, βέβαια, ανεπτυγμένη κτηνοτροφία αιγοπροβάτων, αλλά η πόλη αυτή γνώρισε μεγάλη οικονομική ανάπτυξη από τον 18^ο αι. και μετά, χάρη στο εμπόριο των γουναρικών. Πολλοί, μάλιστα, Καστοριανοί θα ιδρύσουν

---

⁸⁷ Βλ. Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Μακεδονίας, ό. π.*, σ. 419 και Ευάγγελος Δρούκας, Σοφοκλής Μπέζας, *Μελέτη σχετικά με την ιστορία, τη ζωή και τον πολιτισμό των Βλάχων*, Παν/μιο Αιγαίου, Μετ. διατριβή, Μυτιλήνη 2004, σ. 105.

⁸⁸ Στο ίδιο, σ. 102. Επίσης βλ. την μελέτη του Ανδρέα Αρβανίτου, *η Μακεδονία εικονογραφημένη*, Αθήναι 1901, σελ.98, όπως και την *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* (ΙΕΕ), της «Εκδοτικής Αθηνών», Αθήναι 1977, τόμος ΙΓ' (Νεώτερος Ελληνισμός από 1833 έως 1881), σ. 382.

⁸⁹ Βλ. Ευάγγελος Δρούκας, Σοφοκλής Μπέζας, *Μελέτη σχετικά με την ιστορία, τη ζωή και τον πολιτισμό των Βλάχων*, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Μετ. διατριβή, Μυτιλήνη 2004 σ. 105-106.

εμπορικά καταστήματα σε πόλεις της Κεντρικής Ευρώπης (Βιέννη, Λειψία κ. α.), αλλά και στη Ρωσία (π.χ. στη Μόσχα).⁹⁰

2.4 Η περιοχή της Φλώρινας

Στον νομό της Φλώρινας βρίσκεται το Νυμφαίο (Νεβέσκα) στις πλαγιές του Βέρνου, σε υψόμετρο 1.300 μ., και περιβάλλεται από δάσος με μεγάλα, δροσερά λιβάδια και πολλές πηγές, που βγάζουν ακόμη και τους καλοκαιρινούς μήνες πολύ κρύο νερό.

Το Νυμφαίο θεωρείται οικισμός Κουτσοβλάχων, που δεν μπορούμε να πούμε με ακρίβεια πότε κτίστηκε. Πάντως, το βέβαιο είναι ότι όταν το 1770 πολλοί οικισμοί, όπως η Μοσχόπολη, η Νικολίτσα, πόλεις με αμιγή αστικό βλάχικο πληθυσμό, καταστράφηκαν πολλοί από τους κατοίκους τους εγκαταστάθηκαν στο Νυμφαίο. Ο βλάχικος ημι-αστικός πληθυσμός της κωμόπολης ζούσε από την εκμετάλλευση των απέραντων δασών αλλά και από τη βιοτεχνία και τη χρυσοχοΐα. Πολλοί, επίσης, ασχολήθηκαν με την κτηνοτροφία, μολονότι κατά τους θερινούς μήνες δέχονταν τους σκηνίτες κτηνοτρόφους, *Βλάχους* ή *Σαρακατσαναίους*, οι οποίοι έφερναν εκεί για να βοσκήσουν τα μεγάλα κοπάδια των αιγοπροβάτων τους, ο αριθμός των οποίων υπερέβαινε τα 5.000 και άγγιζε πολλές φορές και τα 10.000. Για την πώληση των προϊόντων τους, αγροτικών και κτηνοτροφικών, υποχρεώνονταν να μαθαίνουν κάποιες βλάχικες και ελληνικές λέξεις, προκειμένου να μπορούν να συνεννοούνται για τις εμπορικές τους συναλλαγές. Τυροκομικά είδη, φρούτα, λαχανικά, κρέατα, ψάρια και άλλα είδη διατροφής παρέχονταν από τις γύρω περιοχές. Οι ημι-αστοί *Βλάχοι* της Νεβέσκης θεωρούσαν υποτιμητικό για τον εαυτό τους να ασχολούνται με τέτοιου είδους εργασίες, οπότε προχώρησαν στην καλλιέργεια κήπων στις αυλές των σπιτιών τους, συμβάλλοντας έτσι στην περιζήτητη παραγωγή γεώμηλων.⁹¹

---

⁹⁰ Ο Γάλλος πρόξενος στα Γιάννενα και ταξιδιώτης Francois Pouqueville, ο οποίος επισκέφθηκε την Καστοριά στις αρχές του 19^{ου} αι., μας δίνει πολύ σημαντικές πληροφορίες γι' αυτή την ευημερούσα πόλη· βλ. Fr. Pouqueville, *Voyage, ό. π.*, τ. 3, σ. 1-11. Επίσης, σημαντικές πληροφορίες για την οικονομική και την πνευματική ανάπτυξη αυτής της πόλης μας δίνει, τη ίδια περίοδο, και ο Άγγλος ταξιδιώτης William Leake· βλ. W. Leake, *Travels, ό. π.*, vol. I, σ. 323-332. Βλ., επίσης, Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Μακεδονίας, ό. π.*, σ. 412-419.

⁹¹ Βλ. Νικόλαος Γ. Φίστας, *Φεύγει η Νεβέσκα, Συμβολή εις την μελέτη των Βλάχων*, εκδ. Συνδέσμου των Απανταχού Νυμφαίωντων "Ο Άγιος Νικόλαος" Θεσσαλονίκη 1964, σ. 37-38.

Τον 19^ο αιώνα το Νυμφαίο είχε πλέον μετατραπεί σε ένα εδραίο βλαχοχώρι και είχε στραφεί σε διάφορες μορφές βιοτεχνίας και εμπορίου. Οι περισσότεροι από τους κατοίκους του ζούσαν τις οικογένειες τους ασκώντας το επάγγελμα του χρυσοχόου, του ράφτη, του βαφέα ή του *κιρατζή*. Αρκετοί δούλευαν ως πλανόδιοι τεχνίτες και σταδιακά δημιούργησαν παροικίες σε διάφορες πόλεις και κεφαλοχώρια της Μακεδονίας, αλλά και πέρα από αυτή, στην Πρεμετή, στη Θήβα κ. α.⁹²

Στα χρόνια της ακμής του (1800-1912) το Νυμφαίο αριθμούσε περίπου 500 οικογένειες, με 5.000 περίπου *Βλάχους* κατοίκους. Συγκεκριμένα το 1881 έφθασαν τους 3.200 Ελληνοβλάχους. Οι *Βλάχοι* του Νυμφαίου διαχωρίζονταν από τους ομόγλωσσους νομάδες κτηνοτρόφους, σε σημείο που να αυτοαποκαλούνται *Αρμούνοι* (δηλαδή *Βλάχοι* στα βλάχικα) και να αποκαλούν τους ομόγλωσσους τους νομάδες κτηνοτρόφους απλά *βλάχους*. Ο διαχωρισμός αυτός πρέπει να οφείλεται στη μακροχρόνια συνύπαρξη και συμβίωση, τόσο βλάχικων κοινωνιών που είχαν εμπορικό προσανατολισμό (Αρμάνοι), όσο και βλάχικων κοινωνιών που βρίσκονταν σε στενότερη σχέση με τις διάφορες μορφές της κτηνοτροφίας.⁹³

---

⁹² Βλ. Παναγιώτης Αραβαντινός, *Μονογραφία περί Κουτσοβλάχων*, Αθήνα 1903, σ. 19-23, 49.

⁹³ Βλ. Αχιλλέας Λαζάρου, *Βλάχοι Ελληνικών χωρών*, Αθήνα 1986, σ. 14-17. Βλ. επίσης την μελέτη της Λυττίας Τρίχας, *Το Βιλαέτι Βιτωλίων το 1881*, Στατιστική από το Αρχείο του Χαρίλαου Τρικούπη, Φλώρινα 1994, σ. 55.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

ΟΙ ΜΕΤΑΚΙΝΗΣΕΙΣ ΤΩΝ ΝΟΜΑΔΩΝ ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΩΝ

1. Εισαγωγή

Στα χρόνια της τουρκοκρατίας αναπτύχθηκε στη Δυτική Μακεδονία, σε μεγάλο βαθμό, η κτηνοτροφία και συγκεκριμένα των αιγοπροβάτων, ενώ η γεωργία ήταν περιορισμένη εξ αιτίας του ορεινού εδάφους. Καλλιεργήθηκε ο κτηνοτροφικός ημινομαδισμός, για πολλά χρόνια, στον μέγιστο βαθμό που αυτό ήταν εφικτό. Πολλά χωριά των ορεινών περιοχών κατοικούνταν μόνο κατά τη διάρκεια της θερινής περιόδου. Επίσης, πολλοί κάτοικοι ορεινών οικισμών που ασχολούνταν με την κτηνοτροφία είχαν μόνιμες εγκαταστάσεις στα χειμερινά βοσκοτόπια. Για παράδειγμα, ο Τύρναβος αποτελούσε έναν από τους κυριότερους τόπους διαχείμασης των κοπαδιών της Αβδέλλας και της Σαμαρίνας.⁹⁴

Κάθε χρονιά έβρισκε τις βλάχικες οικογένειες των ορεινών κοινοτήτων δύο φορές στο δρόμο της επιβίωσης και της εκτροφής των κοπαδιών τους. Η καθιερωμένη πορεία από τα ορεινά προς τα χειμαδιά και αντιστρόφως, κάθε χρόνο, ήταν ένα γεγονός αναπόσπαστο του σκληρού τους αγώνα για επιβίωση. Το τέλος Οκτωβρίου ή ο Νοέμβριος έβρισκε τα βλάχικα *φαλκάρια* στο δρόμο για τα πεδινά. Η έλευση της άνοιξης έδινε και πάλι τη δυνατότητα στους κτηνοτρόφους ν' ανεβούν στα βουνά, να επιστρέψουν στον φυσικό τους τόπο, στις πατρίδες⁹⁵ τους. Η αναχώρηση των κτηνοτρόφων για τα ορεινά λιβάδια λάμβανε χώρα μετά τη γιορτή του Αγίου Γεωργίου (23 Απριλίου) και συνήθως στις αρχές Μαΐου, ενώ η αντίστροφη διαδικασία επιστροφής τους στα χειμαδιά έπρεπε να έχει πραγματοποιηθεί το αργότερο κοντά στη γιορτή του Αγίου Δημητρίου (26 Οκτωβρίου). Δύο πολύ σημαντικές γιορτές στο ορθόδοξο εορτολόγιο και μάλιστα για τον αγροτοποιμενικό κόσμο.⁹⁶ Το αντάμωμα με τ' αγαπημένα τους πρόσωπα

---

⁹⁴ Βλ. Κωνσταντίνα Ντάσιου, «Σημαντικές μεταβολές στις εποχικές μετακινήσεις των ποιμενικών οικογενειών τη Βόρεια Πίνδου», *ό. π.*, *passim*.

⁹⁵ Οι νομάδες κτηνοτρόφοι θεωρούσαν τα βουνά ως πατρίδα τους και όχι τους κάμπους που ξεχειμώνιαζαν. Αυτό πιθανότατα να οφείλεται στο ότι ταύτιζαν τα βουνά με την έννοια της πατρίδας γιατί ένιωθαν ελεύθεροι εκεί, μακριά από το τουρκικό ζυγό, όπως ακριβώς νοσταλγούσαν να υπάρξει γι' αυτούς μια πατρίδα ελεύθερη, δίχως ίχνος τουρκικής καταπίεσης και λεηλασίας.

⁹⁶ Βλ., επιλεκτικά, Γεώργιος Α. Μέγας, *Ελληνικές γιορτές και έθιμα της λαϊκής λατρείας*, 5^η έκδοση στη δημοτική, εισαγωγικό σημείωμα Μιχάλης Μερακλής, εκδόσεις Εστία, Αθήνα 2005, σ. 35-38 (άγιος

τους γέμιζε με χαρά και τους έκανε να ξεχνούν τις ταλαιπωρίες τους, δίνοντάς τους τη δύναμη να συνεχίζουν να ελπίζουν για ένα καλύτερο αύριο. Πολλές νομάδες οικογένειες της Βόρειας Πίνδου που ξεχείμαζαν στον κάμπο της Θεσσαλίας ή της Νότιας Μακεδονίας, κανόνιζαν την ημερομηνία της αναχώρησής τους για τα ορεινά κάθε άνοιξη, έτσι ώστε να έφευγαν μαζί, συντροφεύοντας η μία την άλλη κατά τη διαδρομή.⁹⁷

Εικόνα 2: Οικογένειες Βλάχων στο δρόμο, A. Wace - M. Thompson, *Οι Νομάδες στα Βαλκάνια*, ό. π., σ. 306.

Η πιο πρόιμη ημερομηνία για την άνοδο των κτηνοτρόφων στα βουνά ήταν ή 23η Απριλίου, ημέρα της εορτής του Αγίου Γεωργίου. Όλοι οι επαγγελματίες, κτηνοτρόφοι και μη κανόνιζαν να βρίσκονται στα Γρεβενά κατά την έναρξη του πανηγυριού του Αγίου Αχιλλείου (16 Μαΐου). Ή επάνοδος στα ορεινά βοσκοτόπια την άνοιξη συνοδευόταν από ένταση της δραστηριότητας. Πρώτη εκδήλωσή της ήταν το πανηγύρι που προαναφέραμε. Αρκετοί ήταν οι κάτοικοι των φτωχών χωριών των *Κουπατσαραίων* που έκλειναν συμφωνία για εργασία κατά τούς θερινούς μήνες ως βοσκοί. Τέλος, όλα τα θρησκευτικά πανηγύρια, κατά

Δημήτριος), 219-225 (άγιος Γεώργιος) Georges K. Spyridakis, «Saint Georges dans la vie populaire», *L'Hellenisme Contemporain* 2 (1952), σ. 3-22.

⁹⁷ Βλ. Κωνσταντίνα Ντάσιου, «Σημαντικές μεταβολές στις εποχικές μετακινήσεις των ποιμενικών οικογενειών τη Βόρειας Πίνδου. Η περίπτωση του οικισμού Περιβόλι Γρεβενών (19^{ος} – μέσα 20^ο αι.)», ό. π.

τούς θερινούς μήνες, ήταν το αποκορύφωμα της όλης δραστηριότητας και επικοινωνίας μεταξύ των κατοίκων.

Η έναρξη της καθόδου προς τα χειμαδιά⁹⁸ γινόταν κοντά στην εορτή του Αγίου Δημητρίου (26 Οκτ.)· το αργότερο μέχρι τις αρχές Νοεμβρίου. Την ημερομηνία της καθόδου προς τα χειμαδιά την καθόριζε συνήθως ο τσέλιγκας. Κατά τις μετακινήσεις τους χρησιμοποιούσαν σκηνές και τέντες από αδιάβροχο τραγόμαλλο που στηρίζονταν σε ορθοστάτες (ειδικές φούρκες). Το ύφασμά τους ήταν μαύρο – καφέ (κανούτες) με ρίγες ανάλογα με το μελέτι για να αναγνωρίζονται. Κάθε σκηνή είχε ανάλογα με την οικογένεια από ένα έως δέκα φορτηγά ή ‘χοντρά’ ζώα όπου φόρτωναν τα υπάρχοντα τους.⁹⁹ Οι μετακινούμενοι διόριζαν 10-12 φύλακες, πού τούς ονόμαζαν αρματολούς, για τη φύλαξη των σπιτιών τους κατά τη διάρκεια του χειμώνα. Στον μετακινούμενο πληθυσμό συμπεριλαμβάνονταν οι οικογένειες των διαφόρων επαγγελματιών (ραφτών, τσαρουχάδων, σαμαράδων, πεταλωτών, παντοπωλών και *κιρατζήδων*), προκειμένου να εξασφαλίζουν εισόδημα και κατά τη διάρκειά του. Στις αρχές του 20ού αιώνα όμως, λόγω της αύξησης του κόστους της ζωής και προς αποφυγή της δαπάνης δύο μετακινήσεων, κάποιες οικογένειες παρέμεναν στα ορεινά χωριά τους, ιδίως στη Σαμαρίνα, και τον χειμώνα. Πιθανότατα να έπαιρναν παραγγελίες για την ετοιμασία διαφόρων ειδών, που τα διέθεταν στους παραγγελιοδόχους κατά

---

⁹⁸ Η λέξη χειμαδιά δηλώνει όπως και σήμερα τόπο παραχείμασης. Βλ. γι’ αυτό *Δημοσθένη*, Κατά Φιλίππου Α, 32, *Πλουτάρχου*, Σέρτιος, 6. Κατά τον Gustave Glotz , το σύστημα αυτό της ανόδου στα όρη και καθόδου στα χειμαδιά « άσκησε ανέκαθεν μεγάλη επίδραση στην ποιμενική ζωή των Ελλήνων». Βλ., σχετικά με αυτό την μελέτη του Gustave Glotz, *Ιστορία της Ελλάδας*, μτφρ. Τ. Τζαβέα, 1954,1,σ.27. Τα χειμαδιά δεν κατοικούνταν αποκλειστικά από τις ποιμενικές οικογένειες που εφάρμοζαν το σύστημα των εξαμηνιαίων μετακινήσεων, αλλά είχαν και μόνιμο πληθυσμό. Οι οικισμοί προϋπήρχαν και ενισχύονταν πληθυσμιακά από τους μετακινούμενους κτηνοτρόφους κατά τους χειμερινούς μήνες. Υπάρχουν και περιπτώσεις οικισμών οι οποίοι κατοικήθηκαν αποκλειστικά από τις μετακινούμενες οικογένειες, χωρίς να αναμιγνύονται με άλλες πληθυσμιακές ομάδες. Οι θέσεις που προτιμούνταν για τη χειμερινή διαβίωση των κοπαδιών πληρούσαν συγκεκριμένες προϋποθέσεις: α) Επιλογή προσηλιακών (με νότιο προσανατολισμό) εκτάσεων για προστασία από τους βόρειους ανέμους. Τα χειμαδιά εντοπίζονται σε λοφώδεις ή ημιλοφώδεις εξάρσεις, στους κάμπους της Θεσσαλίας και της Μακεδονίας και β) σε κατάλληλες θέσεις, που εξασφάλιζαν προστασία των κοπαδιών από το ψύχος, είχαν κατάλληλη βλάστηση και νερό. Για όλα τα παραπάνω βλ. την εξαιρετική μελέτη της Κων/νας Τασιού, Σημαντικές μεταβολές στις εποχικές μετακινήσεις των ποιμενικών οικογενειών τη Βόρειας Πίνδου. Η περίπτωση του οικισμού Περιβόλι Γρεβενών (19^{ος} – μέσα 20ού αι.)», *ό. π.* 131

⁹⁹ Βλ. την μελέτη του Ιωάννη Αλεξάκη, *Τα τσελιγκάτα και οι μετακινήσεις των αρβανιτόβλαχων κτηνοτρόφων της Ηπείρου*, *Γεωγραφίες* Νο 5 (2003), σ. 114-134.

την άνοιξη, ή να κατασκευάζαν διάφορα αντικείμενα πού τα πουλούσαν στα πανηγύρια.¹⁰⁰

Εικόνα 3: Αγωγιάτες Βλάχοι, A.Wace-M.Thompson, *Οι Νομάδες στα Βαλκάνια*, ό. π., σ. 306.

Οι *κιρατζήδες* αναλάμβαναν να μεταφέρουν με τα μουλάρια τους και τα άλογα τα νοικοκυριά των οικογενειών των κτηνοτρόφων από τον ένα τόπο στον άλλον. Όσες από τις οικογένειες δεν είχαν μουλάρια, νοίκιαζαν τους αγωγιάτες και τα μουλάρια τους. Η χρονική διάρκεια της εργασίας των *κιρατζήδων* ήταν εξάμηνη, (ανάμεσα στις γιορτές του Αγίου Γεωργίου και του Αγίου Δημητρίου). Οι περισσότεροι *κιρατζήδες* και τσοπαναράιοι κατάγονταν από τα ίδια χωριά της περιοχής των Γρεβενών ή από γειτονικά χωριά και είχαν άμεση σχέση με την κτηνοτροφία.

Η πορεία των Αβδελλιωτών από τον Τύρναβο μέχρι την Αβδέλλα διαρκούσε 8 με 11 το πολύ ημέρες και υπολογιζόταν σε *κονάκια*, δηλαδή σε στάσεις όπου διανυκτέρευαν για να ξεκουραστούν. Τα *κονάκια* αυτά ήταν πάντα συγκεκριμένα για κάθε βλάχικη ομάδα.¹⁰¹

---

¹⁰⁰ Βλ. Απόστολος Ι. Παπαδημητρίου, «Σελίδες ιστορίας των Γρεβενών», τόμος Β', Γρεβενά 2014, σ. 347-348.

¹⁰¹ Βλ. Alan J. B. Wace & Maurice Thompson, *Οι νομάδες των Βαλκανίων, περιγραφή της ζωής και των εθίμων των Βλάχων της Βόρειας Πίνδου*,» (κεφ. Από τον Τύρναβο στη Σαμαρίνα), εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη, 2009, σ. 13-40. Για τις διαδρομές που ακολουθούσαν οι κτηνοτρόφοι του χωριού Περιβόλι (προς τη Θεσσαλία, αλλά και προς την περιοχή της Πελαγονίας), καθώς και για τους λόγους (δυσκολίες διέλευσης των συνόρων, αγροτική μεταρρύθμιση, Β' Παγκόσμιος πόλεμος και Εμφύλιος) που επηρέασαν τις μετακινήσεις τους και επέβαλαν τη σταδιακή εγκατάλειψή τους και τη μόνιμη εγκατάσταση πολλών κτηνοτρόφων στα χειμαδιά βλ., Κωνσταντίνα Ντάσιου, «Σημαντικές μεταβολές στις εποχικές μετακινήσεις των ποιμενικών οικογενειών τη Βόρειας Πίνδου.

Ο Πουκεβίλ μας δίνει στο ταξιδιωτικό του μία θαυμάσια γλαφυρή περιγραφή της πορείας αυτών των βλαχοτσοπάνηδων προς τα χειμαδιά: Το ξεκίνημα για τα χειμαδιά γινόταν με επίσημη τελετή. Στη γιορτή του Αγίου Δημητρίου συγκεντρώνονταν οι φάρες στα κεφαλοχώρια Αβδέλα, Περιβόλι και Σαμαρίνα. Στη σύναξη των γερόντων διαλέγονταν μερικές εύρωστες και ανθεκτικές οικογένειες που θα περνούσαν τον βαρύ χειμώνα στο βουνό, φύλακες των χωριών τους. Ακολουθούσαν οι δεήσεις των παπάδων και δινόταν το σύνθημα της αναχώρησης. Η πορεία γινόταν κατά ομάδες. Προγραμματιζόταν σχολαστικά κάθε στάση, από ποια σημεία θα περνούσαν τα κοπάδια και ο χρόνος παραμονής τους σε καθεμιά, ώστε τα μεγάλα κοπάδια τους να εξασφαλίζουν τροφή. *«Τα κοπάδια κατέβαιναν κυματιστές φάλαγγες στις πλαγιές των βουνών. Ο ήχος από τα κουδούνια των τράγων και των κριαριών, τα βελάσματα ανακατεύονταν με τις φωνές των τσοπαναίων. Γέροντες, έφηβοι, άντρες και κορίτσια, μανάδες, φορτωμένες το λίκνο του μωρού, βάδιζαν ανάμεσα σε οικιακά ζώα, σε άλογα ρωμαλέα και μουλάρια φορτωμένα με τις αποσκευές. Πάνω στα φορτώματα λαλούσαν οι πετεινοί, τα ρολόγια των χωριών. Όλοι άστραφταν από υγεία, στα μάτια τους έλαμπε η ελπίδα για αφθονία και καλοκαιριά στα χειμαδιά τους. Αν δεν είχαν τόσο ειρηνική όψη θα νόμιζες πως βρίσκεσαι μπροστά σε φυλές που ξεχύνονταν κάποιον καιρό από το Βορρά σαρώνοντας το κάθε τι στο δρόμο τους».*¹⁰²

2.Οι διαδρομές που ακολουθούσαν οι νομάδες κτηνοτρόφοι

Συνοπτικά οι διαδρομές που ακολουθούσαν κατά τις μετακινήσεις τους οι νομάδες κτηνοτρόφοι ήταν οι εξής:

Διαδρομή 1 (ακολουθούσαν με τη σειρά τα κονάκια) Τύρναβος Στεφανόβουνο < Κεφαλόβρυσο < Δασοχώρι < Παλιουριά < Καρπερό < Δεσπότης < Μαυραναίοι < Ζιάκας < Αβδέλα ή Σαμαρίνα.

Η περίπτωση του οικισμού Περιβόλι Γρεβενών (19^{ος} – μέσα 20ού αι.)», ό. π., σ. 132-155 όπου και κατατοπιστικοί χάρτες.

¹⁰² Fr. Rouqueville, *Voyage*, ό. π., τ. 2, σ. 215. Η μετάφραση από τον Κ. Σιμόπουλο, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ. Γ2, ό. π., σ. 347.

Διαδρομή 2 (Ακολουθούσαν με τη σειρά τα κονάκια) Τύρναβος Βλαχογιάννι < Βερδικούσια < Μαυρέλι Αγ. Γεώργιος < Καρπερό < Δεσπότης < Μαυραναίοι < Ζιάκας < Αβδέλλα ή Σαμαρίνα.

Διαδρομή 3 (Ακολουθούσαν με τη σειρά τα κονάκια) Τύρναβος Ζάρκος < Αγρελιά < Κονίσκος < Φλαμπουρέσι < Ασπροκκλησιά < Ανθρακιά < Πηγαδίτσα < Μαυραναίοι < Ζιάκας < Αβδέλλα ή Σαμαρίνα.

Η Θεσσαλία υπήρξε κύριος πόλος έλξης για τα τσελιγκάτα από το Μπλάτσι και την Πιπιλίστα κατά τους χειμερινούς μήνες.¹⁰³ Κυρίως οι περιοχές του Τυρνάβου (Τύρναβος, Δαμάσι), της Ελασσόνας (Βλαχογιάννη, Μελόγουστα, Δομένικο) και του Βόλου, όπως και των Τρικάλων (Ζάρκο, Κουτσόχερο) φιλοξενούσαν κτηνοτροφικές οικογένειες των δύο παραπάνω κτηνοτροφικών οικισμών. Μετά το 1918 σημειώθηκε στροφή προς τις περιοχές της Κεντρικής Μακεδονίας. Η πορεία της μετάβασης από τον οικισμό στα χειμαδιά της Θεσσαλίας, και αντίστροφα, περνούσε από τα στενά του Σαραντάπορου.¹⁰⁴ Κατά τους θερινούς μήνες, τα κοπάδια που διαχείμαζαν στη Θεσσαλία διατρέφονταν στα βοσκοτόπια των οικισμών Μπλάτσι και Πιπιλίστα, στους ορεινούς όγκους Σινιάτσικο και Μουρίκι ή —όταν η βοσκοϊκανότητα αυτών των βοσκότοπων ήταν ανεπαρκής— κάποιοι από αυτούς τους κτηνοτρόφους μετακινούνταν και στα ορεινά της Φλώρινας, της Καστοριάς και του Γράμμου. Επιστρέφοντας από τα χειμαδιά στο Μπλάτσι και την Πιπιλίστα, οι οικογένειες των κτηνοτρόφων σταματούσαν στο χωριό, αλλά πολλά από τα κοπάδια τους συνέχιζαν την πορεία

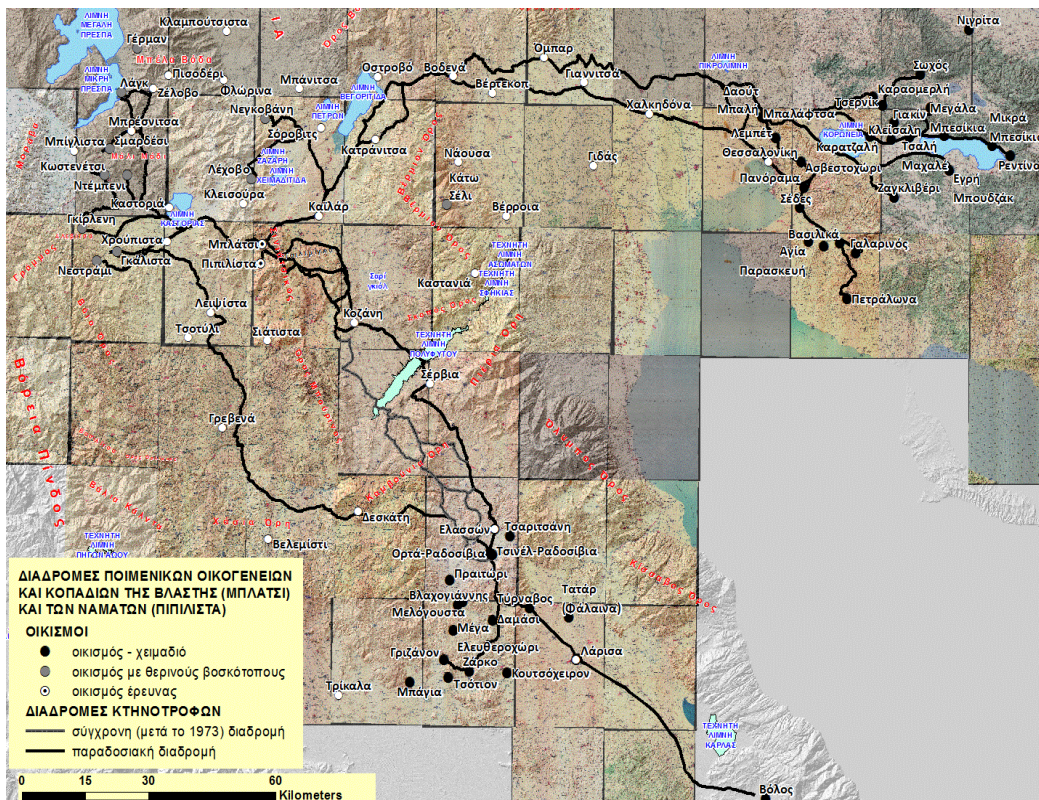
---

¹⁰³ Βλ. Γρηγόριος Παπαθωμάς, *Από Λωρική Νάματα τα Νάματα (Πιπιλίστα) Ασκίου - Βοΐου Κοζάνης, Επέκταση*, Αθήνα, 2012, σ. 727· Βλ., επίσης την μελέτη των Κων/να Ντάσιου - Γιάννης Τσότσος, Οι ιστορικές διαδρομές των εποχιακών μετακινήσεων των κοπαδιών της νοτιοδυτικής Μακεδονίας: Η περίπτωση της Βλάστης και των Ναμάτων, *Πρακτικά 8^ο Πανελληνίου Λιβαδοπονικού Συνεδρίου*, έκδοση Ελληνική Λιβαδοπονική Εταιρεία, 1-3 Οκτωβρίου 2014, Θεσσαλονίκη 2014, σ. 36.

¹⁰⁴ Βλ. Victor Berard, *Τουρκία και ελληνισμός: οδοιπορικό στη Μακεδονία*, μτφρ. Μ. Λυκούδης, εκδ. Τροχαλία, Αθήνα 1987, σ. 416. Οι πορείες από τους ορεινούς οικισμούς στα χειμαδιά και το αντίστροφο, που πραγματοποιούνταν το φθινόπωρο και την άνοιξη αντίστοιχα, διαφοροποιούνταν ως προς τη διάρκεια και τα κονάκια. Η φθινοπωρινή επιστροφή στα χειμαδιά παρατεινόταν καθώς υπήρχαν δυνατότητες για βοσκή και το κοπάδι δεν είχε ιδιαίτερες απαιτήσεις εκείνη την εποχή του χρόνου. Έτσι το φθινόπωρο διαιρούνταν σε περισσότερα και πυκνότερα και μια πορεία διάρκειας 10 ημερών κατά την ανοιξιάτικη μετάβαση στα ορεινά, πραγματοποιούνταν σε 20 με 30 μέρες κατά την κάθοδο στα χειμαδιά την φθινοπωρινή περίοδο. Βλ., γι' αυτό Κωνσταντίνα Ντάσιου, Εφαρμογή γεωγραφικών συστημάτων για την καταγραφή και μελέτη ιστορικών συγκοινωνιακών δικτύων: *Η περίπτωση της Νοτιοδυτικής Μακεδονίας*, διδ. διατριβή, ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 306.

βορειότερα προς την περιοχή της Καστοριάς. Μετά το Γκόρεντσι (Κορησό), κάθε τσελιγκάτο ακολουθούσε τη δική του πορεία είτε για τα βοσκοτόπια της περιοχής Καστοριάς είτε για εκείνα της Φλώρινας και των Πρεσπών, σε διάφορες θέσεις των βουνών Γράμμος - Μάλι Μάδι - Τρικλάριο και Βαρνούς (Χάρτης 3).

Ως οικισμοί, κοντά στους οποίους αυτοί οι κτηνοτρόφοι επέλεγαν τα θερινά βοσκοτόπια, αναφέρονται το Νεστράμι (σημ. Νεστόριο), η Όσιανη (σημ. Οινόη), το Κωστανέτσι (σημ. Ιεροπηγή), το Σμαρδέσι (σημ. Κρυσταλλοπηγή), το Ντέμπενι (σημ. Δενδροχώρι), η Λάνκα (σημ. Μικρολίμνη) κ.ά., περιοχές που είναι ενδεικτικές της γεωγραφικής εξάπλωσης των τσελιγκάτων μέχρι και τα μέσα του 20ού αι., ενώ παλαιότερα εκτεινόταν και εκτός των σημερινών ελληνικών συνόρων. Κατά την πορεία τους από τα χειμαδιά της Θεσσαλίας προς το Μπλάτσι και την Πιπιλίστα, τα κοπάδια που διαχειμαζαν στην περιοχή του Βόλου ακολουθούσαν μια διαδρομή στον κάμπο της Λάρισας, η οποία οδηγούσε στον Τύρναβο, όπου συναντούσαν τους Μπλατσιώτες του Τυρνάβου και της Ελασσόνας και συνέχιζαν μαζί την πορεία τους προς τα βορειοδυτικά.

Χάρτης 3. Δίκτυο των ποιμενικών διαδρομών μεταξύ της ομάδας των οικισμών Μπλάτσι (Βλάστη) - Πιπιλίστα (Νάματα) και των χειμαδιών της Θεσσαλίας και Κεντρικής Μακεδονίας. Βλ. Κων/να Ντάσιου - Γ. Τσότσος, *Οι ιστορικές διαδρομές των εποχιακών μετακινήσεων των κοπαδιών της νοτιοδυτικής Μακεδονίας: Η περίπτωση της Βλάστης και των Ναμάτων*, ό. π., σ. 37.

Συχνά οι βοσκοί προσπαθούσαν να μη συμπέσουν τα κοπάδια τους στα ίδια σημεία για βόσκιση, ώστε να αποφευχθεί ο συνωστισμός. Εξάλλου, ο καθένας είχε διαφορετικά κριτήρια για την επιλογή των *κονακιών*, που βρίσκονταν συνήθως στον ίδιο άξονα. Μια βασική διαδρομή από τα χειμαδιά της Θεσσαλίας που περνούσε από το Μπλάτσι και συνέχιζε για τους βοσκοτόπους του Γράμμου, καθώς και τα αντίστοιχα κονάκια, παρουσιάζονται στον πίνακα II:

ΠΙΝΑΚΑΣ II

Διαδρομή εποχικής μετακίνησης κοπαδιών και αντίστοιχα κονάκια από το Βόλο προς τη Μπλάτσι (Βλάστη) και από εκεί προς Γράμμο (διάρκεια 15 ημέρες)

Βόλος - Κιλελέρ - Χάλκη - Λάρισα - Τύρναβος - Σκόμπα - Αραδοσίβια - Μικρό Ελευθεροχώρι – Στενά Σαραντάπορου - Πόρτες - Σέρβια - (Χατζηριχανλή) Μεσσιανή - (Τζιτζιλέρ) Πετρανά - Κοζάνη - Κιουτσούκ Ματλή (Σκαφίδι) - Δεμιρτζιλιάρ (Σιδεράς) - Γκουρτζόβολι (Λιβερά) - Πεκρεβενίκος - Τσιλιμίγκα - Μπλάτσι (Βλάστη) - Λόσνιτσα (Γέρμα) - Γκόρεντσι (Κορησσός) - Χρούπιστα (Αργός Ορεστικό) - Ψόχωρι (Υψηλό) – Γκάλιστα (Ομορφοκκλησιά) - Νεστράμι (Νεστόριο)			
<i>α/α</i>	<i>Κονάκια</i>	<i>α/α</i>	<i>Κονάκια</i>
1	Κιλελέρ	10	Τσιλιμίγκα
2	Λάρισα	11	Μπλάτσι
3	Τύρναβος	12	Λοσνίτσα
4	Σκόμπα	13	Γκόρεντσι
5	Ελευθεροχώρι	14	Ψόχωρι
6	Γκορτσιές	15	Νεστράμι
7	Σέρβια		
8	Πετρανά ή Μεσσιανή		
9	Γκουρτζόβολι		

Οι κτηνοτρόφοι από το Μπλάτσι και την Πιπιλίστα διαχειμάζαν όχι μόνο στη Χαλκιδική, η οποία αποτελούσε προορισμό για μεγάλο αριθμό κοπαδιών προερχόμενων από την ορεινή Δυτική Μακεδονία, αλλά και στην ευρύτερη περιοχή της Θεσσαλονίκης και της Βόλβης, φτάνοντας ως και την Ανατολική Μακεδονία (Σέρρες και Καβάλα). Χαρακτηριστικοί οικισμοί της Θεσσαλονίκης

και της λεκάνης του Ανθεμούντα, στους οποίους εντοπίζονται κτηνοτροφικές οικογένειες από το Μπλάτσι, είναι τα Βασιλικά και τα περίχωρα, όπως η Αγία Παρασκευή, η Σουρουκλή (σημ. Σουρωτή), η Γαλάτιστα, τα Πετράλωνα, ο Γαλαρινός κ. ά.

Στην περιοχή γύρω από τις λίμνες Βόλβη και Κορώνεια, γνωστοί οικισμοί για διαχείμαση ήταν οι παρακάτω: Λαγκαδάς, Μπαλάφτσα (σημ. Κολχικό), Τσερνίκ (σημ. Αρετή), Καρατζαλή (σημ. Ευαγγελισμός), Κλείσαλη (σημ. Προφήτης), Τσαλή Μαχαλέ (σημ. Νυμφόπετρα), Γιοτζούκ Μαχαλέ (σημ. Μικροκώμη), Γιακίν (σημ. Ασκός), Σωχός, Μεγάλα Μπεσίκια (σημ. Μεγάλη Βόλβη), Μικρά Μπεσίκια (σημ. Μικρή Βόλβη), Εγρή Μπουτζάκ (σημ. Νέα Απολλωνία) και Ζαγκλιβέρι. Σε κάποιους οικισμούς τα ποσοστά συγκέντρωσής τους ήταν σημαντικά και αλλού περιορισμένα.¹⁰⁵

Μια από τις κύριες διαδρομές μετάβασης από το Μπλάτσι και την Πιπιλίστα προς τα χειμαδιά της Κεντρικής Μακεδονίας ακολουθούσε τον άξονα που συνέδεε το Καϊλάρ (σημ. Πτολεμαΐδα) με τα Βοδενά (Έδεσσα), ο οποίος περιγράφεται και από τον Σχινά (1886). Από το Καϊλάρ συνέχιζε στο τμήμα της παλαιάς οδού Φλώρινας - Έδεσσας, στο ύψος του Οστρόβου (σημ. Άρνισσα) και ακολουθούσε το δρόμο Έδεσσας - Θεσσαλονίκης, μέσω Γιαννιτσών και Χαλκηδόνας.

Μια άλλη βασική διαδρομή παρουσιάζεται στον πίνακα III:

ΠΙΝΑΚΑΣ III

Διαδρομή εποχικής μετακίνησης κοπαδιών και αντίστοιχα κονάκια από την περιοχή Βόλβης προς το Μπλάτσι (Βλάστη) και Πιπιλίστα (Νάματα) (διάρκεια 12-13 ημέρες)

Ρεντίνα - Μικρά Μπεσίκια (Μικρή Βόλβη) - Μεγάλα Μπεσίκια (Μεγάλη Βόλβη) - Τσαλή Μαχαλέ (Νυμφόπετρα) - Κλείσαλη (Προφήτης) - Καρατζαλή (Ευαγγελισμός) - Κουρφαλού (Ανάληψη) - Μπαλάφτσα (Κολχικό) - Λαγκαδάς - Λαϊνά - Νταούτ Μπαλή (Ωραιόκαστρο) - Νεοχωρούδα - Γραδεμπόριο (Πεντάλοφος) - Καβακλή (Άγιος Αθανάσιος) - Τόπσιν (Γέφυρα) - Χαλκηδόνα - Πέλλα - Γιαννιτσά - Καράμζα (Καλλιπολη) - Βέρτεκοπ (Σκύδρα) - Τρέμπολιτς (Μαυροβούνι) - Βοδενά (Έδεσσα) - Βλάδοβο (Άγρας) - Γκούγκοβο (Βρυτά) - Κέντροβο (Αγ. Δημήτριος) - Γραμματίκοβο

¹⁰⁵ Βλ. την μελέτη των Κων/να Ντάσιου - Γιάννης Τσότσος, Οι ιστορικές διαδρομές των εποχιακών μετακινήσεων των κοπαδιών της νοτιοδυτικής Μακεδονίας: Η περίπτωση της Βλάστης και των Ναμάτων, *Πρακτικά 8^{ου} Πανελληνίου Λιβαδοπονικού Συνεδρίου*, έκδοση Ελληνική Λιβαδοπονική Εταιρεία, 1-3 Οκτωβρίου 2014, Θεσσαλονίκη 2014, σ. 36.

(Κάτω Γραμματικό) - Κατράνιτσα (Πύργοι) (ή μέσω Ορμάν Τσιφλίκι - Φαράγγι) – Μουραλάρ (Πελαργός) - Ναλμπάνκιοϊ (Περδίκκας) - Καϊλάρ - Εμπόριο - Μπλάτσι – Πιπιλίστα			
a/a	Κονάκια	a/a	Κονάκια
1	Τσαλή Μαχαλέ	11	Καϊλάρ
2	Κλείσαλη	12	Μπλάτσι ή Πιπιλίστα
3	Μπαλάφτσα		
4	Ωραιόκαστρο		
5	Χαλκηδόνα		
6	Γιαννιτά		
7-8	Βερτεκόπ (2 διανυκτερεύσεις)		
9	Βλάδοβο		
10	Κατράνιτσα		

Οι διαδρομές των εποχικά μετακινούμενων κοπαδιών και ποιμενικών οικογενειών από το Μπλάτσι και την Πιπιλίστα προς τα χειμαδιά της Κεντρικής Μακεδονίας και της Θεσσαλίας και αντίστροφα, καθώς και προς άλλους τόπους θερινών βοσκών, συνέθεταν ένα πολυπλόκαμο δίκτυο που καταλάμβανε σημαντική έκταση στον γεωγραφικό χώρο των περιοχών αυτών. Στα χειμαδιά, τα πολλά κοπάδια, με τις αντίστοιχες ομάδες οικογενειών, εμφάνιζαν αξιοσημείωτη διασπορά. Κατά την θερινή περίοδο πάλι, η βοσκοϊκανότητα των λιβαδιών στο Μπλάτσι και στην Πιπιλίστα δεν επαρκούσε, με αποτέλεσμα μια δεύτερη διασπορά των *φαλκαριών* σε βοσκότοπους άλλων ορεινών δυτικομακεδονικών οικισμών.¹⁰⁶

Είναι σημαντικό, επίσης, να αναφέρουμε ότι κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας από τη Μπάρα και το Μπουγάζι της Σιάτιστας διερχόταν ο

---

¹⁰⁶ Βλ. την μελέτη των Βασιλική Λάγκα, Ιωάννης Χατζημηνάογλου, Ιωάννης Κάτανος, Ζαφείρης Άμπας, *Η μετακινούμενη αγοπροβατοτροφία στη Δυτική Μακεδονία, Έρευνα ζωοτεχνικών-οικονομικών-κοινωνικών παραμέτρων*, Θεσσαλονίκη 2003, σ.79, Βλ., επίσης Κωνσταντίνα Ντάσιου - Γιάννης Τσότσος, *Οι ιστορικές διαδρομές των εποχιακών μετακινήσεων των κοπαδιών της νοτιοδυτικής Μακεδονίας: Η περίπτωση της Βλάστης και των Ναμάτων*, Ελληνική Λιβαδοπονική Εταιρεία, σ. 39.

βασικός συγκοινωνιακός άξονας που συνέδεε την Ήπειρο με την Μακεδονία. Ήταν η διαδρομή Γιάννενα – Μέτσοβο – Γρεβενά – Μπουγάζι Σιάτιστας – Καραγιάννια, η οποία διακλαδιζόταν προς τα ανατολικά ακολουθώντας τη διαδρομή Κοζάνη – Βέροια – Θεσσαλονίκη – Κωνσταντινούπολη. Ήταν κυρίως η διαδρομή που ακολουθούσαν οι διάφοροι τεχνίτες και εργάτες πηγαίνοντας προς την Πόλη, και προς τα βόρεια: Μοναστήρι – Περλέπε – κοιλάδα Αξιού – κοιλάδα Μοράβα, προς Σερβία, Ουγγαρία, Ρουμανία και, ιδίως, η διαδρομή των πραματευτάδων και των εμπόρων που αποδημούσαν στις χώρες της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης.¹⁰⁷

Ο γενικός πρόξενος της Γαλλίας στη Θεσσαλονίκη, Félix Beaujour, ο οποίος επιθεώρησε, στα τέλη του 18^{ου} αι., τα γαλλικά προξενεία της *Ανατολής*, καταλήγει στο συμπέρασμα για το τέλος του 18^{ου} αιώνα στη σχέση ένας κάτοικος σε αστικά κέντρα έναντι τριών που κατοικούσαν σε χωριά.¹⁰⁸

Σύμφωνα με τον Rouqueville, υπήρχε ένας «νομαδικός» πληθυσμός *Βλάχων* διεσπαρμένος σε όλες τις περιοχές, που τον υπολόγισε σε 11.200 άτομα. Ο ίδιος υπολογίζει τον αριθμό των μετακινούμενων κτηνοτρόφων σε 74.500 άτομα. Αν κάνουμε την υπόθεση, ότι μια οικογένεια απαρτιζόταν από 5 άτομα, κατά μέσον όρο, ένας υπολογισμός πολύ στρογγυλεμένος μας δείχνει ότι μια οικογένεια έπρεπε να ήταν επιφορτισμένη κατά την μετακίνηση με 1.000 αιγοπρόβατα. Και ως μην ξεχνάμε ότι αυτή η μετακίνηση γινόταν δύο φορές τον χρόνο.¹⁰⁹

Πολύ ενδιαφέρον για τον αριθμό των μεγαλοκτηνοτρόφων από την Ήπειρο και τη Μακεδονία, που παραχρειαζαν τον χειμώνα του 1815-1816 στη Θεσσαλία είναι ένα κατάστιχο από το Αρχείο του Αλή πασά, με ημερομηνία 1 Μαρτίου 1816. Πρόκειται για την καταμέτρηση των προβάτων του βιλαετιού Δομενίκου. Στο κατάστιχο αυτό καταγράφονται οι ντόπιοι ιδιοκτήτες κοπαδιών και οι ξενόφερτοι *κισλάδες* (ενοικιαστές βοσκότοπων). Συνολικά καταγράφονται 92.381 πρόβατα, αναφέρονται μάλιστα και τα τοπωνύμια των μαντριών στα όρια του κάθε χωριού, Στα πρόβατα των βοσκών που είχαν έρθει από τη Μακεδονία και

---

¹⁰⁷ Βλ. την μελέτη του Γεωργίου Τσότσου, *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, «Η δυτική Μακεδονία κατά τους χρόνους της τουρκικής κυριαρχίας με έμφαση στους Δυτικομακεδόνες απόδημους στις Βαλκανικές χώρες»*, ό. π., σ. 273-274.

¹⁰⁸ Βλ. F. Beaujour, *Πίνακας του Εμπορίου της Ελλάδας στην Τουρκοκρατία (1787-1797)*, Παρίσι 1800, ελλην. μτφρ. Ελένη Γαρίδη, εκδ. Τολίδη, Αθήνα 1974, σ. 83.

¹⁰⁹ Βλ. F. Rouqueville, *Voyage dans la Grèce*, 1^η έκδ. Παρίσι 1820-1821, τ. 6, σ. 395 κ. εξ.

την Ήπειρο επιβαλλόταν φόρος 10 γροσίων ανά 100 πρόβατα. Ανάμεσα στους βοσκούς - ενοικιαστές βοσκότοπων συναντούμε τα ονόματα κτηνοτρόφων προερχόμενων από την Αβδέλα (*Μίγας Αβδελιώρης, Γιάννης Τζαπάρας Αβδελιώτης, Καραγιάβης Αβδελιώτης*) ή από άλλες περιοχές της Δυτικής Μακεδονίας (π. χ. *Ζήκος Μαβρονόρο από Γρεβενό, Μίχος Χατζό Σαμαρνιώτης κ. ά.*).¹¹⁰

---

¹¹⁰ Βλ. Βλ. *Αρχείο Αλή πασά Γενναδείου Βιβλιοθήκης* (έκδοση – σχολιασμός – ευρετήριο Βασ. Παναγιωτόπουλος με τη συνεργασία των Δημ. Δημητρόπουλου & Παν. Μηχαηλάρη, ΕΙΕ/ΙΝΕ, Αθήνα 2009, τ. Β', σ. 667-672 (έγγρ. 850)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄

ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΚΩΝ ΠΡΟΪΟΝΤΩΝ

1. Γενικά

Κατά τη μακραίωνη περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας τα σχετικά λίγα καλλιεργήσιμα εδάφη των ορεινών περιοχών, μετά μάλιστα την αύξηση του πληθυσμού των ορεσίβιων, λόγω της μετακίνησης εκεί πολλών Ελλήνων —όπως είδαμε στο πρώτο κεφάλαιο της μελέτης μας— δεν επαρκούσαν για να καλύψουν τις βιοτικές ανάγκες των κατοίκων της. Έτσι, αναπόφευκτα, στράφηκαν στη νομαδική κτηνοτροφία.¹¹¹

Με την κτηνοτροφία, ως πρωτογενή παραγωγική δραστηριότητα, μπορούσε να αναπτυχθεί και ο εξαρτώμενος απ' αυτήν δευτερογενής τομέας της ορεινής οικονομίας, δηλαδή η οικοτεχνική ή βιοτεχνική επεξεργασία μαλλιού, η υφαντική, η τυροκομεία και η επεξεργασία δερμάτων (βυρσοδεψεία). Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την ανάπτυξη και του τριτογενούς τομέα της τοπικής οικονομίας, δηλαδή του εμπορίου τυροκομικών προϊόντων, κρέατος και δερμάτων. Η κτηνοτροφία, λοιπόν, αποτέλεσε τη βάση της παραγωγικής δραστηριότητας αυτών των ορεινών κοινωνιών και τα προϊόντα της πρωτογενούς κτηνοτροφικής παραγωγής (το γάλα, το μαλλί και το δέρμα) τροφοδοτούσαν την οικοτεχνική και βιοτεχνική μεταποίηση.¹¹²

Όμως η κτηνοτροφία κινούσε και την μηχανή της τριτογενούς οικονομικής δραστηριότητας. Η πώληση του τυριού και των άλλων κτηνοτροφικών προϊόντων σε συμφέρουσες τιμές, η καταβολή των φόρων στις οθωμανικές Αρχές, και η πρόσληψη έμμισθου προσωπικού (τσοπάνων κ. ά.) για την κάλυψη των αυξημένων εργασιακών αναγκών απαιτούσε κάποια στοιχειώδη οργάνωση. Αυτή την οργάνωση παρείχε η κοινωνικο-οικονομική μορφή του τσελιγκάτου.¹¹³

Το τσελιγκάτο, ως οικονομικός οργανισμός, ήταν μία μορφή παραγωγικού συνεταιρισμού, μία κοινοπραξία οικιακών ομάδων με επικεφαλής έναν ισχυρό

---

¹¹¹ Βλ. Γεώργιος Θανάπουλος, *Ποιμενική ζωή* στο Γ. Αικατερινίδης, Βλ., επίσης Ελ. Αλεξάκης κ. άλλ., *Δημόσιος και Ιδιωτικός Βίος στην Ελλάδα: Οι Νεότεροι Χρόνοι, τ. Α, Ο Νεότερος Λαϊκός Βίος*, εκδ ΕΑΠ, Πάτρα 2002, σ. 80.

¹¹² Σπ. Ασδραχάς κ. άλλ., *Ελληνική οικονομική ιστορία, ό. π.*, σ. 195-196. Ε. Καραμανές, *Οργάνωση του χώρου, ό. π.*, σ. 254 κ. εξ.

¹¹³ Βλ. Γεώργιος Θανάπουλος, *Ποιμενική ζωή, ό. π.*, σ. 81.

κτηνοτρόφο, τον τσέλιγκα.¹¹⁴ Αυτός εκπροσωπούσε την κοινοπραξία έναντι κάθε τρίτου, έκανε τις συμφωνίες για τις αγορές των προμηθειών, για τις πωλήσεις, κάλυπτε τα έξοδα των σμιχτών και των ρογιασμένων τσομπάνων, αυτών δηλαδή που συμμετείχαν στην κοινοπραξία με κάποιο ζωικό κεφάλαιο ή εργαζόνταν ως μισθωτοί. Οι τελευταίοι δεν πληρώνονταν κάθε μήνα, αλλά μετά το πέρας της θερινής ή της χειμερινής ποιμενικής περιόδου, στις εορτές του Αγίου Δημητρίου και του Αγίου Γεωργίου. Τότε γίνονταν οι λογαριασμοί και οι μισθωτοί βοσκοί, οι τσομπάνηδες, έπαιρναν τη «ρόγα», δηλαδή την προσυμφωνημένη αμοιβή τους. Φυσικά, αυτά τα άτομα είχαν στο μεσοδιάστημα κάποια έξοδα, που τα κάλυπτε ο τσέλιγκας, σαν ένας πιστωτικός οργανισμός. Στο τέλος της περιόδου γινόταν ο συμψηφισμός με την προσυμφωνημένη αμοιβή και αν υπήρχε υπόλοιπο ο βοσκός έπαιρνε κάποια χρήματα. Στην αντίθετη περίπτωση, προφανώς ξεκινούσε τη νέα ποιμενική περίοδο με αρνητικό υπόλοιπο. Οι λεγόμενοι «σμιχτές»¹¹⁵ μοιράζονταν τα καθαρά κέρδη ανάλογα με τον αριθμό των ζώων που διέθεταν στην κοινοπραξία του τσελιγκάτου.¹¹⁶

Είναι σημαντικό να αναφέρουμε ότι οι έμμισθοι βοσκοί στα τσελιγκάτα, οι *ρογιαρήδες*, αντιπροσώπευαν το οικονομικά ασθενέστερο τμήμα του ελληνικού ποιμενισμού. Στην πλειοψηφία τους αποτελούνταν από φτωχές *πτωχευμένες* ποιμενικές οικογένειες που είχαν χάσει τα κοπάδια τους και τα μέλη τους δεν γνώριζαν καμιά τέχνη ή εργασία. Ταυτόχρονα το κοινωνικό σύστημα αδυνατούσε να τους απορροφήσει και να τους εντάξει σε άλλους τομείς της παραγωγικής διαδικασίας ενώ ως κύρια επαγγελματική διέξοδο που είχαν ήταν η μίσθωση της εργατικής τους δύναμης ως βοσκοί στις παραγωγικές λειτουργίες των τσελιγκάτων.¹¹⁷

Ο οικονομικός απολογισμός και ο διακανονισμός των λογαριασμών του τσελιγκάτου με τους μετέχοντες και εργαζομένους σε αυτό, γίνονταν κατά τις δύο

---

¹¹⁴ Βλ. για το τσελιγκάτο, Μ. Γκιόλιας, *Παραδοσιακό δίκαιο και οικονομία του τσελιγκάτου*, ό. π.· Αρσενίου Λάζαρος, *Τα τσελιγκάτα*, Αθήνα 1972· Βασίλης Νιτσιάκος «Τσιφλίκι και τσελιγκάτο: Η συμπληρωματικότητα δύο κοινωνικοοικονομικών σχηματισμών» στο Β. Νιτσιάκος, *Λαογραφικά Ετερόκλητα*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, 1997, σελ. 90 · Σπ. Ασδραχάς κ. άλ., *Ελληνική οικονομική ιστορία*, ό. π., σ. 193-195.

¹¹⁵ «Σμίχτες» λέγονταν όσοι διέθεταν τουλάχιστον 300 κεφάλια αιγοπροβάτων στην κοινοπραξία ενός τσελιγκάτου· βλ. Σπ. Ασδραχάς κ. άλ., *Ελληνική οικονομική ιστορία*, ό. π., σ. 194-195.

¹¹⁶ Γ. Θανόπουλος, *Ποιμενική ζωή*, ό. π., σ. 80

¹¹⁷ Μ. Γκιόλιας, *Παραδοσιακό δίκαιο και οικονομία του τσελιγκάτου*, ό. π., σ. 141 και Σπ. Ασδραχάς κ. άλ., *Ελληνική οικονομική ιστορία*, ό. π., σ. 195.

εορτές που προαναφέραμε, διότι η εορτή του Αγίου Δημητρίου εθεωρείτο ως ημέρα μεταβάσεως από τη θερινή στην χειμερινή περίοδο, οπότε οι κτηνοτρόφοι κατέβαιναν από τα βουνά στα χειμαδιά. Εκεί έκλειναν τις συμφωνίες με τους ντόπιους για το ενοίκιο των χειμερινών βοσκότοπων, τακτοποιούσαν τους λογαριασμούς τους και, γενικά, έκλειναν συμφωνίες για την χειμερινή περίοδο. Του Αγίου Γεωργίου ανέβαιναν πάλι στα βουνά και τακτοποιούσαν πάλι τους λογαριασμούς τους κάνοντας τις συμφωνίες τους για τη θερινή περίοδο, στα χειμαδιά.¹¹⁸

Όπως είδαμε προηγουμένως, στα τσελιγκάτα, εκτός από αυτούς που συμμετείχαν με ζωικό κεφάλαιο, εργάζονταν και μισθωτοί τσομπάνηδες. Η συγκέντρωση πληθυσμού στα ορεινά του ηπειρωτικού ελλαδικού χώρου, με τους λιγιστούς πόρους, δημιούργησε κοινωνικές ανισότητες και μία τάξη απόρων κτηνοτρόφων, δίπλα σε αυτούς που διέθεταν ικανά ζωικά κεφάλαια. Οι άποροι κτηνοτρόφοι ήταν αναγκαίοι για την βοσκή των κοπαδιών που δεν μπορούσαν να τα ποιμαίνουν οι ίδιοι οι ιδιοκτήτες των ποιμνίων με τα μέλη των οικογενειών τους.¹¹⁹

Όπως είπαμε, όταν οι κτηνοτρόφοι κατέβαιναν στα χειμαδιά έπρεπε να νοικιάσουν βοσκοτόπια από τους ντόπιους. Αυτό όμως προϋπέθετε κεφάλαια. Συνεπώς, η κοινοπραξία του τσελιγκάτου έδινε τη λύση. Προϋπέθετε ακόμη μεγάλες εκτάσεις, ακαλλιέργητες, χωρίς σύνορα μεταξύ τους ώστε να μπορούν να κινούνται ελεύθερα τα κοπάδια και να βόσκουν. Αυτές οι συνθήκες υπήρχαν στα τσιφλίκια. Γι' αυτό το τσελιγκάτο θεωρείται συμπληρωματικό του τσιφλικιού. Τα τσιφλίκια ήταν μεγάλες εκτάσεις που ανήκαν σ' έναν ιδιοκτήτη. Ο τρόπος της εκτατικής καλλιέργειας, προϋπέθετε ένα μεγάλο μέρος της καλλιεργήσιμης γης να παραμένει για ένα ή δύο χρόνια ακαλλιέργητο, σύμφωνα με το σύστημα της αγρανάπαυσης και να χρησιμοποιείται ως βοσκότοπος¹²⁰. Οι τσιφλικάδες, λοιπόν, είχαν όφελος να νοικιάζουν μεγάλες εκτάσεις των τσιφλικιών στους τσελιγκάδες και μάλιστα προτιμούσαν αυτόν τον τρόπο εκμετάλλευσης της γης παρά την

---

¹¹⁸ Βλ. Γ. Θανόπουλος, *Ποιμενική ζωή, ό. π.*, σ. 80.

¹¹⁹ Σπ. Ασδραχάς κ. άλ., *Ελληνική οικονομική ιστορία, ό. π.*, σ. 194.

¹²⁰ Γ. Θανόπουλος, *Ποιμενική ζωή, ό. π.*, σ. 92.

αγροτική καλλιέργεια, η οποία ενείχε κινδύνους μειωμένης παραγωγής, λόγω θεομηγιών ή ακόμη και λόγω εξεγέρσεων των κολίγων¹²¹.

2. Το άρμεγμα των προβάτων

Εικόνα 4: Σαμαρίνα, το άρμεγμα σε ένα μαντρί, A.Wace-M.Thompson, *Οι Νομάδες των Βαλκανίων*, ό. π., σ. 315

Ο καταμερισμός της εργασίας στα τσελιγκάτα δεν περιοριζόταν μόνο στη φύλαξη και στην περιποίηση των κοπαδιών αλλά υπήρχαν και οι λεγόμενοι *αρμεχτάρηδες* ή *αρμεγάρηδες*. Οι παραπάνω όφειλαν να είναι γρήγοροι και να τραβούν όλο το γάλα από την κάθε προβατίνα και να μην πληγώνουν με τα νύχια τους μαστούς των προβάτων.¹²² Όσο οι προβατίνες και οι γίδες θήλαζαν τα μικρά τους δεν αρμέγονταν, παρά σε εντελώς εξαιρετικές περιπτώσεις. Ο αποθηλασμός γινόταν τον Γενάρη, περίοδο έναρξης του αρμέγματος.¹²³ Το άρμεγα των αιγοπροβάτων γινόταν δύο φορές την ημέρα: μία φορά στις 7 περίπου το απόγευμα, όταν τα κοπάδια έφθαναν στη στάνη, κι άλλη μία νωρίς τα ξημερώματα, περίπου στις 4 με 5 προτού αναχωρήσουν για την πρωινή βοσκή. Στην εργασία του αρμέγματος βοηθούσαν όλοι, από τα μικρά παιδιά μέχρι τους ηλικιωμένους. Οι *Βλάχοι* έκοβαν κλαριά και τα τοποθετούσαν σε σειρά, φτιάχνοντας τη *ρούγα*, μία πορτίτσα μέσα από την οποία περνούσαν τα πρόβατα

---

¹²¹ Στο ίδιο, σ. 93.

¹²² Βλ. Μ. Γκιόλιας, *Παραδοσιακό δίκαιο και οικονομία του τσελιγκάτου*, ό. π. σ. 134.

¹²³ Βλ. Γεώργιος Β. Καββαδίας, *Σαρακατσάνοι*, ό. π., σ. 97.

ένα ένα. Το μέγιστο πλάτος της ρούγας έφθανε τα 40 εκατοστά, ακριβώς όσο χρειαζόταν για να περνάει μια προβατίνα. Δεξιά και αριστερά, αν δεν ήταν δυνατό να βρεθούν ξύλα, τοποθετούσαν τα *χαράλια*. Γυναίκες, παιδιά, αγωγιάτες και βέβαια οι κτηνοτρόφοι, όλο το προσωπικό, έπαιρνε μέρος σε μια τόσο σημαντική εργασία, που αποτελούσε την βάση της βλάχικης οικονομίας.¹²⁴

Για τον υπολογισμό του παραγόμενου γάλακτος, το λεγόμενο *μαζούλι*, χρησιμοποιούσαν διάφορα όργανα ή μέτρα. Μετά το άρμεγμα, οι υπεύθυνοι μετρούσαν το γάλα επακριβώς. Ως πρώτο μέτρο χρησιμοποιούσαν το *καρδάρι*, που το γέμιζαν μέχρι τα χείλη. Ένα *καρδάρι* των 16 οκάδων το υπολόγιζαν με 32 μικρότερα *καρδάρια*. Κάθε μισή οκά και ένα *καρδάρι*. Η διαδικασία αυτή συνεχιζόταν ώσπου να καταμετρηθεί ολόκληρο το προϊόν.¹²⁵

Το γάλα που συγκέντρωναν οι κτηνοτρόφοι μετά από κάθε άρμεγμα το επεξεργαζόταν ένας τυροκόμος, ο οποίος ακολουθούσε πάντα το κοπάδι κατά τη βλάχικη πορεία. Ο τυροκόμος έπρεπε να έχει μαζί του όλα τα απαραίτητα σύνεργα: ένα μεγάλο καζάνι για να ζεσταίνει και να πήζει το γάλα, ένα *τεζάχι* (ξύλινο τραπέζι) για να επεξεργάζεται την τυρόμαζα και μία χειροκίνητη μικρή γαλακτομηχανή για την αποβουτύρωση του τυρογάλακτος. Οι περισσότεροι κτηνοτρόφοι δεν έφτιαχναν παρά ένα είδος τυρί, το «*κασκαβάλι*», που αγοράζόταν από τους εμπόρους, στελνόταν στα Γιάννενα και από εκεί εξαγόταν στην Ιταλία, όπου πωλούταν ως «*Κάτσιο Καβάλλο*».¹²⁶ Η σταθερή και επικερδής ζήτηση αυτού του είδους τυριού έκανε τους κτηνοτρόφους να εστιάσουν την προσοχή τους στην παρασκευή του. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα το συνηθισμένο άσπρο τυρί και το βούτυρο να είναι ακριβά και σπάνια στη Σαμαρίνα, εφόσον δεν υπήρχε αρκετή ζήτηση γι' αυτά.¹²⁷

Το γάλα που επεξεργάζονταν οι τυροκόμοι στη «*στράτα*», γινόταν, κατά γενικό κανόνα, «*μπασκί*» (τυρόμαζα), η οποία χρησιμοποιούταν για την παραγωγή κασεριού. Η τυρόμαζα στελνόταν πάλι στα μεγαλοχώρια (Δεσκάτη, Τύρναβο,

---

¹²⁴ Βλ. A. J. B. Wace - Maurice S. Thompson, *Οι νομάδες των Βαλκανίων*, ό. π., σ. 78-79.

¹²⁵ Μ. Γκιόλιας, *Παραδοσιακό δίκαιο και οικονομία τσελιγκάτου*, ό. π. σ. 155 και Ε. Καραμανές, *Οργάνωση του χώρου*, ό. π., σ. 235-242.

¹²⁶ Το *κασκαβάλι* αποτελεί το μοναδικό είδος τυριού που ακόμη παρασκευάζεται στη Σαμαρίνα και διοχετεύεται στο εμπόριο. Είναι εξαιρετικής ποιότητας και γνωστό στο βορειοελλαδικό χώρο.

¹²⁷ A. J. B. Wace - Maurice S. Thompson, *Οι νομάδες των Βαλκανίων*, ό. π., σ. 78-79. Βλ., επίσης, για τα είδη των παραγόμενων στα *Κοπατσαροχώρια* τυριών Ε. Καραμανές, *Οργάνωση του χώρου*, ό. π., σ. 242-244, 250-259.

Σιάτιστα), από όπου την παραλάμβανε κάποιος τυρέμπορος και την προωθούσε στο εμπόριο. Μάλιστα το καλύτερο τυρί θεωρούνταν το πρόβιο¹²⁸. Εξάλλου πρέπει να αναφερθεί εδώ ότι οι *Σαρακατσαναίοι*, κατά την διάρκεια των εποχικών μετακινήσεων, δεν παρασκεύαζαν τυρί. Έπηζαν μόνο το γάλα και το πουλούσαν στα χωριά που διέσχιζαν. Η παρασκευή του τυριού ξανάρχιζε μετά την καινούρια εγκατάσταση.¹²⁹

Το βούτυρο ήταν ιδιαίτερα σημαντικό και ακριβό προϊόν, που είχε μεγάλη εμπορική αξία. Παρασκευαζόταν μέσα στην κάδη όπου το γάλα χτυπιόταν από τον τυροκόμο με τον *ταράχτη*. Για να προστατευθεί από την αλλοίωση το αλάτιζαν. Τρωγόταν νωπό ή ως άρτυμα στο φαγητό. Ήταν ένα ακριβό προϊόν, απρόσιτο στους φτωχούς.¹³⁰ Ο πρωταρχικός λόγος της μετατροπής του γάλακτος σε τυρί ήταν η συντήρησή του για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα. Έτσι ορισμένα παραδοσιακά τυριά προορίζονταν και προορίζονται και σήμερα για κατανάλωση σε μια περιοχή κοντά στον τόπο παρασκευής τους, ενώ άλλα για την πώλησή τους σε μεγάλες αποστάσεις, μέσω εκτεταμένων εμπορικών δικτύων. Για παράδειγμα το κεφαλοτύρι και το κασέρι μεταφερόταν, κατά τον 19ο αιώνα, από τα τυροκομεία της Πίνδου στην Αθήνα και στις μεγάλες πόλεις τις Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, στην Ιταλία και στην Αίγυπτο. Η φέτα (γνωστή παραδοσιακά ως τυρί ή *μπατζιστύρι*) κυριάρχησε στην εθνική αγορά, όταν χάρη στην ανάπτυξη των ψυκτικών θαλάμων κατά τον Μεσοπόλεμο στάθηκε δυνατή η συντήρηση και η εμπορία της. Η παραγωγή γάλακτος ήταν για τα βλάχικα πρόβατα 2 ετών 12 οκάδες και γι' αυτά των 3 ετών 15 οκάδες, ενώ για τα σαρακατσάνικα 25 οκάδες ετησίως.¹³¹

Οι βοσκοί, στο παραδοσιακό πλαίσιο, διατηρούσαν τα ζώα για την παραγωγή γάλακτος και όχι να τα πουλάνε για το κρέας τους. Το ζωικό κεφάλαιο ήταν πολύτιμο και γι' αυτό οι ίδιοι σπάνια έτρωγαν κρέας: μόνο τις μεγάλες εορτές, όταν κάποιο ζώο τραυματιζόταν θανάσιμα ή είχε αρρωστήσει, αν ήταν προϊόν

---

¹²⁸ Μ. Γκιόλιας, *Παραδοσιακό δίκαιο και οικονομία του τσελιγκάτου*, ό. π., σ. 137.

¹²⁹ Γ. Β. Καββαδίας, *Σαρακατσάνοι*, ό. π., σ. 97.

¹³⁰ Βλ. για το βούτυρο Ε. Καραμανές, *Οργάνωση του χώρου*, ό. π., σ. 244-245.

¹³¹ Βλ. την μελέτη του Παναγιώτη Α. Δεκαζή, *Αι γεωργικαί σχέσεις της Μακεδονίας*, μέρος Α', Εν Αθήναις 1914, σ. 71, 73.

κλοπής κλπ.¹³² Θα πρέπει να υπογραμμιστεί ότι για τους *Σαρακατσάνους* το κρέας θεωρούνταν αποκλειστικά μέσο συναλλαγής. Δεν έτρωγαν κρέας παρά 5 ή 6 φορές το χρόνο. Σε εξαιρετικές περιπτώσεις «θυσίαζαν» ένα αρνί. Το «θυσίαζαν» ήταν δική τους έκφραση τους και έδειχνε αρκετά την τοποθέτησή τους σχετικά με αυτή την πράξη. Επίσης δε έσφαζαν ποτέ ζώα θηλυκά (εκτός αν ήταν στείρα), γιατί ακριβώς στα θηλυκά ζώα στηριζόταν η οικονομία τους. Τα αρσενικά αρνιά μετά τις 40 μέρες πουλιούνταν όπως και οι στείρες προβατίνες προοδευτικά στους ζωέμπορους.¹³³

Σύμφωνα με τον φιλόλογο Νίκο Καλογερόπουλο, η τιμή του κρέατος των αιγοπροβάτων υπολογίζονταν σε 1 έως 2 γρόσια, ενώ του γάλακτος σε 1. (12 οκάδες = 1 κοίλο¹³⁴, 6 οκάδες = 1 ταγάρι).¹³⁵

3. Το κούρεμα των προβάτων

Το κούρεμα των προβάτων ήταν μία άλλη σημαντική για τους Βλάχους εργασία, που λάμβανε χώρα στην ύπαιθρο, κατά την καθιερωμένη πορεία. Ο ζεστός καλοκαιρινός καιρός ήταν αποπνικτικός για τα ζώα, που έχοντας πολύ μαλλί, υπέφεραν από τη ζέστη. Η παραγωγή και η επεξεργασία του μαλλιού ήταν μια σπουδαία και απαραίτητη εργασία για κάθε βλάχικο νοικοκυριό. Οι Βλάχοι χρησιμοποιούσαν πολύ το μαλλί για να κατασκευάσουν είδη καθημερινής χρήσης (κουβέρτες, βελόντζες, σκηνές, ρούχα, στρωσίδια). Το κούρεμα των προβάτων άρχιζε συνήθως στις 5 το πρωί, λίγο μετά το άρμεγμα, και ολοκληρωνόταν μέσα σε 4 με 5 ώρες. Το μαλλί που συγκεντρωνόταν το τοποθετούσαν οι γυναίκες μέσα σε άδεια *χαράλια*, που έφεραν μαζί τους γι' αυτό το σκοπό. Το κούρεμα γινόταν δύο με τρία κονάκια πριν από τον τελικό προορισμό, τη Σαμαρίνα ή τη Αβδέλλα

---

¹³² Βλ. Ε. Καραμανές, *Οργάνωση του χώρου, ό. π.*, σ. 269- *Λαογραφία: Παραδοσιακός Πολιτισμός*, Διαθέσιμο στο <http://www.repository.edull.gr> (31-03-2016)

¹³³ Γ. Β. Καββαδίας, *Σαρακατσάνοι, ό. π.*, σ. 98.

¹³⁴ *Κοίλο*: μέτρο χωρητικότητας/βάρους δημητριακών, ξύλινο και κυλινδρικό. Τα συνηθέστερα απαντώμενο *κοίλο* της Κωνσταντινούπολης αντιστοιχούσε με 52 οκάδες· βλ. *Αρχείο Αλή πασά Γενναδείου Βιβλιοθήκης* (έκδοση – σχολιασμός – ευρετήριο Β. Παναγιωτόπουλος με τη συνεργασία των Δ. Δημητρόπουλου & Π. Μηχαλάρη, ΕΙΕ/ΙΝΕ, Αθήνα 2009, τ. Δ', σ. 223.

¹³⁵ Βλ. την μελέτη του Νίκου Καλογερόπουλου, Το κατάστιχο του Παπαδημήτρη, Ένα αγροτικό νοικοκυριό στο Κριμίνι στα μέσα του 19^{ου} αιώνα, *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, «Η δυτική Μακεδονία κατά τους χρόνους της τουρκικής κυριαρχίας με έμφαση στους Δυτικομακεδόνες απόδημους στις Βαλκανικές χώρες»* Σιάτιστα 2003, σ. 100.

κι αυτό γιατί ο όγκος του μαλλιού αποτελούσε ένα πρόσθετο βάρος το οποίο και δυσκόλευε την ανάβαση προς το χωριό.

Παλαιότερα, πάντως, το κούρεμα και η επεξεργασία του μαλλιού γίνονταν αποκλειστικά με την άφιξη στο βλαχοχώρι. Οι γυναίκες των *καρατζήδων* το επεξεργάζονταν και παρασκεύαζαν χαλιά, βελέντζες ή μάλλινα καλύμματα για την προστασία του σαμαριού, το λεγόμενο *μουτάφι*.¹³⁶

Σε επίσημο βιβλίο του τσελιγκάτου, στο οποίο αναφέρονταν τα οικονομικά στοιχεία των λογαριασμών, αναγράφονταν όλες οι οικονομικές και διαχειριστικές πράξεις. Τα προϊόντα υπολογίζονταν με την οκά και δίπλα αναγράφεται η τιμή πώλησής τους. Τα ζώα υπολογίζονταν κατά κεφάλι και είδος, αν δηλαδή ήταν αρνιά ή γερασμένες προβατίνες.¹³⁷

Όσον αφορά στο παραγόμενο μαλλί, αυτό υπολογιζόταν σε *ποκάρια*. Το σύνολο του μαλλιού ενός προβάτου μετά την κουρά λεγόταν *ποκάρι* ή *πόκος*. Τα *ποκάρια* των μαλλιών δεν μετριόνταν ενιαία στα τσελιγκάτα. Και αυτό είχε σχέση με την τιμή πώλησης του μαλλιού, αλλά και με την πρακτική χρήση του.¹³⁸

4. Το δέρμα των ζώων

Το δέρμα παράγεται με την επεξεργασία της *βύρσας* (τομάρι, ακατέργαστο δέρμα) των θηλαστικών και αποτελείται κυρίως από μία πρωτεΐνη, το κολλαγόνο. Η διαδικασία παραγωγής του δέρματος είναι πολύπλοκη και οι τεχνικές επεξεργασίας ποικίλουν, ανάλογα με το είδος του δέρματος, την προέλευση αλλά και τον παραγωγό. Πολλοί παραγωγοί δέρματος χρησιμοποιούσαν δικές τους μεθόδους παραγωγής, έτσι ώστε ακόμα και το ίδιο είδος δέρματος να μην παράγεται πάντα με τον ίδιο τρόπο και να κυκλοφορεί στην αγορά με διαφορετικές εμπορικές ονομασίες. Πολλά είδη δέρματος με καθιερωμένες στο παρελθόν εμπορικές ονομασίες, όπως το ρωσικό δέρμα, παράγονται σήμερα με

---

¹³⁶ Wace & Thompson, *Οι νομάδες των Βαλκανίων*, ό. π., σ. 34, 80-81 και Ε. Καραμανές, *Οργάνωση του χώρου*, ό. π., σ. 272-273.

¹³⁷ Βλ. Μ. Γκιόλιας, *Παραδοσιακό δίκαιο και οικονομία του τσελιγκάτου*, ό. π., σ. 149.

¹³⁸ Στο ίδιο, σ. 158. Κατά τον Félix Beaujour, στα τέλη του 18^{ου} αι. η τιμή των μαλλιών ήταν 15-25 παράδες η οκά. Οι έμποροι θεωρούσαν τα μαλλιά της Θεσσαλονίκης (δηλαδή της Μακεδονίας) ως τα καλύτερα της Ανατολής· βλ. Φελίξ Μπωζούρ, *Πίνακας του εμπορίου της Ελλάδος στην Τουρκοκρατία (1787-1797)*, Παρίσι 1800, μτφρ. Ελένη Γαρίδη, εκδόσεις Αφοί Τολίδη, Αθήνα 1974, σ. 17.

διαφορετικό τρόπο, ενώ δέρματα που έφεραν την ίδια εμπορική ονομασία δεν παράγονταν με τις ίδιες μεθόδους ούτε στο παρελθόν. Το δέρμα που χρησιμοποιείται στη βιβλιοδεσία εμπίπτει στην κατηγορία που είναι γνωστή στη βιομηχανία δερμάτων ως «ελαφρύ» δέρμα (light leather). Από την ίδια κατηγορία δέρματος κατασκευάζονται επίσης εσωτερικές επενδύσεις υποδημάτων, γάντια, τσάντες, πορτοφόλια κ.ά. Το «ελαφρύ» δέρμα προέρχεται, συνήθως, από μοσχάρι, κατσίκι ή πρόβατο και πρέπει να ικανοποιεί συγκεκριμένες προδιαγραφές όσον αφορά το πάχος, την ευκαμψία, την αντοχή και τη δυνατότητά του να υποστεί τις επεξεργασίες φινιρίσματος. Αυτή η κατηγορία δέρματος απαιτεί ειδική διαδικασία παραγωγής, η οποία είναι βασικά η ίδια, ανεξάρτητα από την τελική χρήση του δέρματος.¹³⁹ Οι μεγαλοκτηνοτρόφοι κατασκεύαζαν οι ίδιοι με δέρματα από τα κοπάδια τους τα υποδήματα τους, τα στρώματα της ποιμενικής κατοικίας, τις επενδύσεις των ενδυμάτων κλπ. ή πωλούσαν τα δέρματα για να καλυφθούν οι ανάγκες της βυρσοδεψίας.

Για την παραγωγή δερμάτων δεν έχουμε ακριβή στοιχεία για την περιοχή της Δυτικής Μακεδονίας. Πάντως χρήσιμα είναι τα στοιχεία εκείνα που δίνονται συνολικά για τις περιφέρειες Ελασσόνας, Κοζάνης, Σιάτιστας, Καστοριάς. Έτσι την περίοδο 1912-1913 έχουμε 80.000 αρνοδέρματα, 60.000 εριφοδέρματα, 35.000 προβατοδέρματα και 40.000 αιγοδέρματα.¹⁴⁰

Τέλος, η κοπριά (*βερβελήθρα, βουνιά, γιδοκοπριά, προβατσουλιά, φουσκή, κακαρέντζα* και άλλες ονομασίες) πωλούταν και πωλείται ακόμη στους γεωργούς ως λίπασμα. Συνηθέστερα όμως δινόταν ως ενοίκιο για τους βοσκοτόπους. Χρησιμοποιούταν, επίσης, για τη λεύκανση των μάλλινων υφαντών, ως οικοδομικό υλικό, ως καύσιμη ύλη κλπ.¹⁴¹ Στην περιφέρεια των Σερβίων, όπως και της επαρχίας Κοζάνης η κόπρος των ζώων χρησιμοποιούνταν για την λίπανση

---

¹³⁹ Βλ. Σπύρος Ζέρβας, *Συντήρηση και Διατήρηση Χαρτιού, Βιβλίων και Αρχαιακού Υλικού*, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών. Διαθέσιμο στο <http://hdl.handle.net/11419/63>, σ. 77.

¹⁴⁰ Βλ. Γεώργιος Ν. Κοφινάς, *Τα οικονομικά της Μακεδονίας, ό. π.*, σ. 173, 175-176.

¹⁴¹ *Λαογραφία: Παραδοσιακός Πολιτισμός*, Διαθέσιμο στο <http://www.repository.edull.gr> (31-03-2016).

των αγρών. Μάλιστα ημιχωνευμένη ή και τελείως χωνευμένη την διασκορπίζανε στους αγρούς αφού την είχαν μεταφέρει σε *αμπάδες*.¹⁴²

Παρακάτω (Πίνακας IV) παραθέτουμε τις τιμές ορισμένων κτηνοτροφικών προϊόντων για τον 19^ο αιώνα προκειμένου να σχηματίσουμε μια πιο σαφή εικόνα για την οικονομική διάσταση της κτηνοτροφίας εκείνης της περιόδου. Πρέπει όμως να επισημάνουμε ότι αυτές οι τιμές ισχύουν όχι μόνο για τις συγκεκριμένες περιοχές που αναφέρονται στον πίνακα αλλά, σύμφωνα με άλλες πηγές, ήταν ίδιες και για γειτονικές περιοχές της Δυτικής Μακεδονίας.

ΠΙΝΑΚΑΣ IV
Τιμές ορισμένων κτηνοτροφικών προϊόντων

α/α	Έτος	Περιοχή	Είδος	Τιμή σε γρόσια
1	1815	Κοζάνη	τυρί, βούτυρο	1 ½
2	1815	Κοζάνη	κρέας αρνίσιο & χοιρινό	1 ¼
3	1815	Κοζάνη	κρέας αγελαδινό & πρόβειο	1
4	1834	Σιάτιστα	Βούτυρο	3,20 - 4,30
5	1836	Σιάτιστα	Τυρί	2
6	1836	Σιάτιστα	Βούτυρο	5 & 20 παρ.
7	1888	Κοζάνη	Βούτυρο	2,5- 3
8	1888	Κοζάνη	Τυρί	4
9	1888	Κοζάνη	Γάλα	1
10	1888	Κοζάνη	Μπάτζιος	2
11	1888	Κοζάνη	τσουκάλι μαρκάτι ¹⁴³	20 παρ.

Πηγές: Για το 1815 Ελένη Μπλιούρα, «Μαρτυρίες από την Κοζάνη του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα», *Δυτικομακεδονικά Γράμματα Η* (1997), Σύνδεσμος Γραμμάτων και Τεχνών Ν. Κοζάνης σ. 287· για το 1834 *AZM* υπ' αριθμ. 180/1834 έγγραφο· για το 1836 *AZM* υπ' αριθμ.183/1836 έγγραφο και για 1888 Ι.Α.Κ. Φάκελος ΚΤ 115 αρ. υποφ. Α' φακ. εγγράφων και επιστολών συλλογής Κ.Δ. Τακιατζή.

¹⁴² Βλ. Γεώργιος Παλαμιώτης, *Γεωργική έρευνα της Μακεδονίας ήτοι μελέτη της γεωργικής καταστάσεως του κτηνοτροφικού πλούτου, των δασών και της βιομηχανικής παραγωγής κατά περιφέρεια Α' της Δυτικής Μακεδονίας και Β' της Ανατολικής Μακεδονίας*, Γεωργική Ελληνική Εταιρεία, Εν Αθήναις 1914, σ. 19.

¹⁴³ *μαρκάτι* = το γιαούρτι

Από τα στοιχεία του παραπάνω πίνακα μπορούμε αρχικά να συμπεράνουμε ότι το τυρί και το βούτυρο είχε τις μεγαλύτερες αυξήσεις στην τιμή του κατά την περίοδο 1815-1888. Οι αυξήσεις αυτές στα εν λόγω προϊόντα της δευτερογενούς παραγωγικής διαδικασίας πιθανότατα να οφείλονται στις δυσκολίες που είχε η διαδικασία επεξεργασίας των παραπάνω προϊόντων. Καθώς αυξήθηκε το κόστος επεξεργασίας τους είναι φυσικό να επήλθε και η αύξηση της τιμής τους. Επίσης, η αύξηση της τιμής τους ίσως να οφείλεται και σε μείωση του πρωτογενές προϊόντος, του γάλακτος. Η κτηνοτροφική δραστηριότητα με το πέρασμα του χρόνου άρχισε να χωλαίνει. Τα κοπάδια μειώθηκαν, οι κτηνοτρόφοι άλλαξαν επάγγελμα ή τέχνη. Πολλοί ήταν εκείνοι που μετανάστευσαν σε άλλες χώρες προς αναζήτηση καλύτερων συνθηκών διαβίωσης.¹⁴⁴ Όλες εκείνες οι οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες της εποχής αποτέλεσαν αναμφισβήτητα δαμόκλειος σπάθη στην μείωση της κτηνοτροφίας και συνεπώς στην αύξηση των τιμών των «σπάνιων» για την εποχή προϊόντων της δευτερογενούς παραγωγικής διαδικασίας.

Σύμφωνα με τον παραπάνω πίνακα, το κρέας ήταν αρκετά φθινό και μάλιστα αρκετά προσιτό σε όλους. Όμως, η απουσία της συγκεκριμένης τροφής από το καθημερινό τους τραπέζι, που σύμφωνα με τον εθιμικό τρόπο ζωής τους, έναν τρόπο ζωής που σέβεται τα ζώοντα ζώα και συμπεριφέρεται σε αυτά με ανθρώπινο τρόπο, μαρτυρεί την αδιαφορία και την μη επιθυμία τους να εντάξουν το κρέας στην διατροφή τους. Επιπλέον, το *μαρκάτι* τσουκάλι ή γιαούρτι θεωρούνταν ιδιαίτερο φθινό και πιθανότατα αποτελούσε μέρος της διατροφικής τους αλυσίδας κυρίως για τις ποιμενικές οικογένειες.

---

¹⁴⁴ Βλ., ενδεικτικά, από τη μετανάστευση κτηνοτρόφων από τα *Κοπατσαροχώρια*, Ε. Καραμανές, *Οργάνωση του χώρου, ό. π.*, σ. 338-339.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ΄ ΒΙΟΤΕΧΝΙΑ – ΕΜΠΟΡΙΟ

1. Γενικά

Η οθωμανική οικονομία και, κατ' ακολουθία, η οικονομία του ελλαδικού χώρου κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας είχε κατά βάση αγροτικό και αυτοκαταναλωτικό χαρακτήρα. Ο δευτερογενής τομέας της οικονομίας διατήρησε διαχρονική παρουσία, αλλά σχεδόν αποκλειστικά σε αστικά κέντρα και στα στενά πλαίσια των συντεχνιακών συσσωματώσεων, το παραγόμενο βιοτεχνικό προϊόν, τουλάχιστον μέχρι τα τέλη του 18ου αιώνα, εξυπηρετούσε έναν χαμηλής έντασης καταναλωτισμό και σπάνια εξαγωγικούς στόχους. Ο τριτογενείς τομέας κατείχε διακριτή θέση στην οθωμανική οικονομία ήδη από τον 15^ο αιώνα, αλλά οι αναστολές που επέβαλαν στην κατανάλωση και στην κοινωνική επίδειξη, ο χαμηλός βαθμός εκχρηματισμού της οικονομίας, ο αυτοκαταναλωτισμός, καθώς και οι θρησκευτικοί ηθικοί κώδικες συμπεριφοράς περιορίζαν τη διάχυση των εμπορικών αγαθών σε διευρυμένες πληθυσμιακές ομάδες.¹⁴⁵

Η εικόνα αυτή άλλαξε τον 18ο αιώνα, εξαιτίας της ένταξης του οθωμανικού κόσμου στην αναδυόμενη κοσμο-οικονομία. Οι παραγωγικές σχέσεις άρχισαν σταδιακά να αποστασιοποιούνται από τις παραδοσιακές οικονομικές νοοτροπίες και ν' αποκτούν χρηματικό χαρακτήρα. Ταυτόχρονα, οι συντηρητικές οικονομικές πρακτικές άρχισαν να μετασχηματίζονται σε επενδυτικές στρατηγικές υψηλής κερδοφορίας. Η διαδικασία αυτή ήταν αργή και όχι χωρίς εσωτερικές αντιφάσεις, κλυδωνισμούς και παλινδρομήσεις. Παραδοσιακές προτεραιότητες συνυπήρχαν για τουλάχιστον έναν αιώνα με περισσότερο νεωτερικές πρωτοβουλίες, η δε κυριαρχική θέση εθιμικών περιορισμών στην ελεύθερη οικονομική δράση, αλλά και η απουσία των αναγκαίων τεχνολογικών καινοτομιών, δεν επέτρεψαν ποτέ στη μεταποίηση να απογειωθεί.¹⁴⁶

Οι αυτοκαταναλωτικοί αυτοί καθορισμοί της οθωμανικής οικονομίας αντανακλώνται και στο χαμηλό επίπεδο του μεταποιητικού τομέα. Όλα τα σπίτια ήταν εφοδιασμένα μ' έναν στοιχειώδη εξοπλισμό, όπως φούρνους, αργαλειούς ή χειροποίητους μύλους, για την επεξεργασία πρώτων υλών. Επιπλέον, η διάχυση

---

¹⁴⁵ Βλ. Δημήτρης Παπασταματίου, Φωκίων Κοτζαγεώργη, «*Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*», ό. π., σ. 170.

¹⁴⁶ Παρατίθεται στο ίδιο, σ. 170..

της αγροτικής οικονομίας ήταν έντονη ακόμη και στο εσωτερικό των πόλεων, που αποτελούσαν ένα προνομιακό πεδίο ανάπτυξης βιοτεχνικών δραστηριοτήτων. Πολλοί κάτοικοί τους ασκούσαν, μόνιμα ή εποχικά, αγροτικά και κτηνοτροφικά επαγγέλματα στη γύρω από αυτές υπαίθρο, αν όχι και στο ίδιο το αστικό περιβάλλον.

Εντούτοις, μεταποιητικός κλάδος της οικονομίας υπήρχε σε όλη τη διάρκεια της οθωμανικής περιόδου και διακρίνεται σε βιοτεχνία της υπαίθρου και της πόλης. Η βιοτεχνία της υπαίθρου ήταν οικιακού τύπου, είτε χωρίς ιδιαίτερη εξειδίκευση είτε με τη μορφή εντατικής ενασχόλησης σε χώρους με εξειδικευμένη τεχνογνωσία. Τροφοδοτούσε σε ανθρώπινο δυναμικό την εποχική διακινούμενη εργασία, τη μετανάστευση στην πόλη και την ένταξη σε αστικά εργαστήρια.

Η δευτερογενής παραγωγή αναπτύχθηκε την περίοδο αυτή έξω από τα πλαίσια της αυτοκατανάλωσης όταν ήταν αποτέλεσμα κρατικού καταναγκασμού ή της προοπτικής κερδοφορίας. Στην πρώτη κατηγορία εντάσσονται οικιστικές συγκεντρώσεις ή πληθυσμιακές ομάδες που αναλάμβαναν τεχνική ή μεταποιητική δραστηριότητα για λογαριασμό της κεντρικής εξουσίας με αντάλλαγμα διάφορες φοροαπαλλαγές.¹⁴⁷

Η σύνδεση της δευτερογενούς παραγωγής με την εμπορική συναλλαγή ήταν αυτή που ώθησε τον μεταποιητικό κλάδο και επέτρεψε τη διάχυση του πλούτου σε ευρύτερα κοινωνικά στρώματα. Πρόκειται για βιοτεχνική παραγωγή η οποία τροφοδοτούσε και τροφοδοτούνταν άμεσα από το εμπόριο, καθώς οι παραγωγοί συχνά εμπλέκονταν προσωπικά στα εμπορικά δίκτυα και διακινούσαν οι ίδιοι την παραγωγή τους. Η πρώτη ύλη ήταν, συνήθως αν και όχι πάντοτε, προϊόντα της περιοχής ενώ οι μέθοδοι, οι τεχνικές επεξεργασίας τους και ο μηχανολογικός εξοπλισμός δεν βελτιώθηκαν, τουλάχιστον σε σύγκριση με τις αντίστοιχες δυτικοευρωπαϊκές βιοτεχνικές μονάδες.

---

¹⁴⁷ Στο ίδιο, σ. 175-176. Βλ., επίσης, Σπ. Ασδραχάς κ. άλ., *Ελληνική οικονομική ιστορία, ό. π., σ. 378-403* για τη σχέση της γεωργίας και της κτηνοτροφίας με τη βιοτεχνία παραγωγής υφαντών κλπ. Βλ. Εύη Ολυμπίτου, «Τεχνικές και επαγγέλματα: μία εθνολογική προσέγγιση», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. 1^{ος}, Αθήνα 2003, σ. 105-316 (βλ. σ. 308-312 για την υφαντουργία και τη βυρσοδεψία)· βλ., επίσης, Μ. Ευθυμίου, «Οι συντεχνίες. Η κρατική οργάνωση τεχνών και επαγγελμάτων», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, τ. Β', Αθήνα 2003, σ. 325-338.

Βάση της δευτερογενούς παραγωγής ήταν κυρίως οι πόλεις, με τον συντεχνιακό τρόπο οργάνωσης των παραγωγικών σχέσεων, και τα μονοτεχνικά χωριά, τα οποία εξειδικεύονταν σε μια συγκεκριμένη βιοτεχνική δραστηριότητα. Η εκπαίδευση των στελεχών της βιοτεχνικής μονάδας είχε πρακτικό χαρακτήρα· στις συντεχνίες έπαιρνε τη θεσμική μορφή της μαθητείας, ενώ στα χωριά αποτελούσε μέρος της εθιμικής παράδοσης.¹⁴⁸

Ο μεταποιητικός κλάδος με τη μεγαλύτερη ανάπτυξη στον 18^ο αι. ήταν η υφαντουργία, —η οποία είχε άμεση σχέση με την κτηνοτροφία— παραγωγή που συνδέθηκε με την αντίστοιχη αύξηση της ζήτησης μάλλινων και βαμβακερών υφασμάτων στη Δύση· κυρίως στη Γερμανία. Η υφαντουργική μεταποίηση ως οικιακή δραστηριότητα είχε μία μακράιωνη παρουσία στην αυτοκαταναλωτική ελληνική ύπαιθρο, όπου ο αργαλειός ήταν βασική τεχνολογική επένδυση κάθε αγροτικής οικογένειας. Η διεθνής οικονομική συγκυρία ενίσχυσε αυτή τη μακράιωνη παράδοση μετασχηματίζοντας τον χαρακτήρα της υφαντουργίας σε εμπορευματικό. Εντούτοις, η μεταβολή της υφαντουργικής παραγωγής δε μεταφράστηκε σε μετασχηματισμό των παραγωγικών σχέσεων ούτε εισήγαγε νέες μεθόδους και τεχνολογίες, καθώς η εργασία διατήρησε τον οικιακό χαρακτήρα της, με βάση την παραδοσιακά κεκτημένη εμπειρία και τη γυναικεία εργασία.¹⁴⁹

Η παραγωγή αυτού του τύπου δεν είχε κάθετο χαρακτήρα, δηλαδή δεν εκτεινόταν σε όλο τον άξονα της μεταποιητικής διαδικασίας από την πρώτη ύλη (μαλλί ή βαμβάκι) ως το τελικό προϊόν (το ένδυμα)· αντιθέτως, επικεντρωνόταν αποκλειστικά σε ένα ή δύο στάδια επεξεργασίας, π.χ. στη βαφή του νήματος. Η πιο γνωστή περίπτωση είναι αυτή των Αμπελακίων, οι κάτοικοι των οποίων, οργανωμένοι σε έναν πρωτοποριακό για την εποχή εκείνη συνεταιρισμό, κινητοποιήθηκαν με βάση ιδιαίτερα ανεπτυγμένες επιχειρησιακές στρατηγικές. Άλλα παρόμοια παραδείγματα εξειδικευμένων στην υφαντουργία μονοτεχνικών

---

¹⁴⁸ Βλ. Α. Βακαλόπουλος, «Συντεχνίες και συντεχνιακή παράδοση», *ΙΕΕ*, τ. Ι', Αθήνα 1974, 156-157· βλ., επίσης, τη μελέτη των Δημήτρη Παπασταματίου, Φωκίων Κοτζαγεώργη, «*Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*», ό. π., σ. 176 και της Μαρίας Ευθυμίου, «Οι συντεχνίες. Η κρατική οργάνωση τεχνών και επαγγελματιών», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, ό. π., τ. Β', Αθήνα 2003, σ. 325-338.

¹⁴⁹ Παρατίθεται στη μελέτη των Δημήτρη Παπασταματίου, Φωκίων Κοτζαγεώργη, «*Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*», ό. π., σ. 176.

χωριών αποτέλεσαν τα 24 χωριά του Πηλίου και ο Τύρναβος, ενώ τα Άγραφα εξειδικεύτηκαν στην κατασκευή καπών.¹⁵⁰

Το οικοτεχνικό μοντέλο δεν ήταν κυρίαρχο, καθώς στα αστικά κέντρα τον κυρίαρχο ρόλο έπαιζαν οι συντεχνίες και η αμειβόμενη εργασία. Η Θεσσαλονίκη, η Κοζάνη και η Λάρισα αποτελούν τρία γνωστά παραδείγματα αστικών κέντρων με ανεπτυγμένη μεταποιητική παραγωγή σε εργαστήρια-βιοτεχνίες οργανωμένα σε συντεχνίες. Η ραπτική και η υποδηματοποιία, όταν δεν ασκούνταν από τους ίδιους τους ενδιαφερόμενους στα πλαίσια της αυτοκαταναλωτικής οικονομίας, αποτελούσαν αντικείμενο εξειδικευμένων εργαστηρίων στις πόλεις ή εποχικά διακινούμενων επαγγελματιών στην ύπαιθρο.¹⁵¹

2. Η χρήση πρώτων υλών της κτηνοτροφίας στη βιοτεχνία

Το ορεινό έδαφος των περιοχών μελέτης μας της Δυτικής Μακεδονίας, ο μικρός γεωργικός κλήρος και το φτωχό του εδάφους, οδήγησε σε μείωση της γεωργικής παραγωγής, έτσι ώστε από τις αρχές του 18^{ου} αι. πολλοί ήταν εκείνοι που αναζήτησαν καινούργιες ασχολίες, εκτός της γεωργίας και της κτηνοτροφίας, που αποτελούσαν εκείνη την χρονική περίοδο κύρια πηγή εσόδων.

Σε σύγκριση με τη γεωργία, η κτηνοτροφία αποδείχθηκε πιο συμφέρουσα για τους ορεινούς οικισμούς της εξεταζόμενης περιοχής και, κατ' επέκταση, η βιοτεχνία επεξεργασίας και κατασκευής μάλλινων υφασμάτων, καπών και σκουτιών.¹⁵² Όταν μάλιστα αυξήθηκε ο πληθυσμός δημιουργήθηκε σημαντικό πρόβλημα επιβίωσης και γι' αυτό πολλοί ήταν εκείνοι που μετακινήθηκαν σε άλλες περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ή του εξωτερικού. Οι ανθηρές ελληνικές παροικίες του εξωτερικού δημιουργήθηκαν κυρίως από κατοίκους των ορεινών περιοχών, καθώς και της ευρύτερης περιοχής της Δυτικής Μακεδονίας. Έτσι δημιουργήθηκε ο πρώτος βιοτεχνικός κτηνοτροφικός πυρήνας στον ελλαδικό χώρο που εξήγαν τα παραγόμενα είδη(νήματα, υφάσματα κλπ.)στο εξωτερικό.¹⁵³

---

¹⁵⁰ Βλ. Σπ. Ι. Ασδραχάς κ. άλ., *Ελληνική οικονομική ιστορία, ό. π.*, σ. 391-401.

¹⁵¹ Βλ. Σπ. Ι. Ασδραχάς κ. άλ., *Ελληνική οικονομική ιστορία, ό. π.*, τ. Α', σ. 403-422. Δ. Παπασταματίου – Φ. Κοτζαγεώργης, *«Ιστορία του Νέου Ελληνισμού»*, ό. π., σ. 176.

¹⁵² Απ. Βακαλόπουλος, *Οι Δυτικομακεδόνες απόδημοι επί τουρκοκρατίας*, εκδ. ΕΜΣ, Θεσσαλονίκη 1958, σ. 5.

¹⁵³ Για τις μετακινήσεις των κατοίκων του Σισανίου και του εποικισμού της Σιάτιστας Βλ., Alan J.B. Wace - S. Thompson, *Οι νομάδες των Βαλκανίων*, (Φ.Ι.Λ.Ο.Σ) Τρικάλων, Εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1989, σελ. 211-213. Βλ., την μελέτη του Γεωργίου Λαΐου, *Η Σιάτιστα και οι εμπορικοί*

Εκτός από τα κτηνοτροφικά προϊόντα εξαγόταν και βιοτεχνικά.¹⁵⁴ Σύμφωνα με στοιχεία που παραθέτει στο ταξιδιωτικό του ο Πουκεβίλ, η βιοτεχνία στον ελλαδικό χώρο, γύρω στα 1800, απασχολούσε συνολικά 40.000-50.000 άτομα.¹⁵⁵ Αν και πολλοί χωρικοί κάλυπταν τις βασικές ανάγκες ένδυσης με ό,τι είχαν κατασκευάσει οι ίδιοι, στα μεγαλύτερα αστικά κέντρα, όπως στη Σιάτιστα υπήρχαν εργαστήρια παπουτσήδων από το 1724¹⁵⁶, όπως φαίνεται από επιγραφή στην εκκλησία του Αγίου Ιωάννη, γιατί η συντεχνία των παπουτσήδων ανέλαβε τη δαπάνη για την ιστορία της παραπάνω εκκλησίας. Άλλη αναφορά για «νταμπάκινα¹⁵⁷ χωράφια» γίνεται το 1696 σε μια πράξη του Κώδικα της Μητρόπολης Σισανίου και Σιατίστης.¹⁵⁸

Τα περισσότερα βιοτεχνικά κέντρα υπήρχαν σε πόλεις της Δυτικής και της Κεντρικής Μακεδονίας (Κοζάνη, Καστοριά, Σιάτιστα, κ. ά.), εκεί που αφθονούσαν οι πρώτες ύλες.¹⁵⁹ Τα υποδηματοποιεία της Σιατίστας ήταν αξιόλογα κατά τον 19^ο αιώνα.¹⁶⁰

Η γουνοποιία, επίσης, κατείχε ξεχωριστή θέση στην περιοχή αυτή και ειδικά στη Σιάτιστα. Ο βασικός λόγος που έκανε τους Σιατιστινούς να ασχοληθούν μ' αυτή την τέχνη ήταν η συνεχώς αυξημένη ζήτηση εκ μέρους των Οθωμανών αξιωματούχων, οι οποίοι αρέσκονταν να φορούν γουναρικά, ως ένδειξη πλούτου, πολιτικού αξιώματος και εξαιρετικής εύνοιας. Η τοπική ζήτηση ήταν ελάχιστη, γιατί οι κάτοικοι έκαναν χρήση των ακατέργαστων δερμάτων των αιγοπροβάτων,

---

οίκοι Χατζημιχαήλ και Μανούση, ΕΜΣ, Θεσσαλονίκη 1982, σελ.10-12. Για τις άλλες κομποπόλεις βλ., Κων/νου Αγγελή «Το Τσοτύλιον» *ΗΜΜ* 1(1932), σελ.138-139. Βλ. Α. Βακαλόπουλος, Οι Δυτικομακεδόνες απόδημοι επί τουρκοκρατίας, Θεσσαλονίκη 1958, σελ.3-4. Βλ. επίσης Train Stoianovich «Ο κατακτητής ορθόδοξος βαλκάνιος έμπορος», Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα 1979, σ. 310, σημ.113.

¹⁵⁴ Βλ. Χαρίλαος Παπαχρήστος, *Συμβολή εις την μελέτην των βασικών χαρακτήρων της χωρικής οικονομίας της Ελλάδος*, Αθήνα 1954, σ. 152.

¹⁵⁵ Βλ. Κωστής Μοσκόφ, *Η εθνική και κοινωνική συνείδηση στην Ελλάδα (1830-1909). Ιδεολογία του μεταπρατικού χώρου*, Θεσσαλονίκη 1972, σ. 84 και Βασίλης Κρεμμυδάς, *Εισαγωγή στην ιστορία της νεοελληνικής κοινωνίας (1700-1821)*, Εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1976, σ. 143.

¹⁵⁶ Βλ. Νικόλαος Μουτσόπουλος, *Συμβολή στην μορφολογία της ελληνικής Γραφής, Λεύκωμα βυζαντινών και μεταβυζαντινών επιγραφών*, Θεσσαλονίκη 1977, σ. 123.

¹⁵⁷ Από το ταμπάκις = βυρσοδέψης (από το τουρκικό tabak).

¹⁵⁸ Βλ. Μ. Α. Καλινδέρης, *Αι συντεχνίαι της Κοζάνης επί τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1958, σ. 43.

¹⁵⁹ Βλ. Βασίλης Κ. Γούναρης, «Οικονομικές εξελίξεις στη Μακεδονία, 1430-1912», στο Ιωάννης Κολιόπουλος - Ιωάννης Χασιώτης (επιμ), *Η νεότερη και σύγχρονη Μακεδονία, Ιστορία – Οικονομία - Πολιτισμός*, εκδ. Παπαζήσης, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 64.

¹⁶⁰ Κων/νος Βακαλόπουλος, *Νεότερη Ιστορία της Μακεδονίας (1830-1912)*, εκδ. Μπαρμπουνάκης, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 163.

καλύπτοντας αυτές τις ανάγκες τους με την οικοτεχνία. Οι σουλτάνοι επίσης είχαν περιλάβει τα γουναρικά ως βασικό στοιχείο ένδυσης των αξιωματούχων τους.¹⁶¹

Ανθηρή βιοτεχνία κατασκευής γουναρικών εκτός από τη Σιάτιστα κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας συναντάμε και στην Κοζάνη, στην Καστοριά και στα Ιωάννινα, όπου στις αρχές του 19^{ου} αιώνα η συντεχνία των γουναράδων αριθμούσε πάνω από 80 μέλη, τα οποία ασχολούνταν, εκτός από την επεξεργασία και κατασκευή γουναρικών, και με το εμπόριο.¹⁶²

Όπως και στη Σιάτιστα, έτσι και στη Σέλιτσα (Εράτυρα), άνθησε η βυρσοδεψία τον 18^ο αιώνα. Μάλιστα την περίοδο αυτή η Σέλιτσα είχε πάνω από 60 εργαστήρια βυρσοδεψίας. Στα βυρσοδεψεία αυτά γινόταν επεξεργασία δερμάτων παντός είδους ζώων, τα οποία προορίζονταν για την ντόπια και την ξένη αγορά. Τα υλικά που χρησιμοποιούνταν για την επεξεργασία τους ήταν βαλανίδια, δαφνοκούκουτσα, φύλλα θράψου, κέτσου, κοπριές σκύλων, ασβέστης και ιδιαίτερα ρούδι. Αξιοπρόσεχτο είναι το γεγονός, ότι το 1794 *κυρατζήδες* από τη Νεβέσκα (Νυμφαίο) πληροφορούν τους Σελιτζιώτες *νταμπακαλήδες*, ότι θα στείλουν, εκτός των άλλων υλικών, και σκυλοκοπριά για την επεξεργασία των δερμάτων. Σύμφωνα με αναφορές, τα 'δέρματα της Σελίτσας' ήταν τα καλύτερα όλων και αυτό το απέδιδαν στο ρούδι¹⁶³ που χρησιμοποιούσαν, καθώς και στο ασβεστόχο νερό που έσφιγγε τα δέρματα περισσότερο.¹⁶⁴

Τα βυρσοδεψεία που υπήρχαν στην περιοχή της Κοζάνης κατεργάζονταν δέρματα που έρχονταν από μακριά: Θεσσαλονίκη, Ινδία, Μαδαγασκάρη, Νότια Αμερική, Αυστραλία. Τα δέρματα αυτά ήταν κυρίως χονδρά για σόλες και κοινά υποδήματα χωρικών λεπτά, όπως και βακέτα και τελατίνια.¹⁶⁵

Από τις σημειώσεις ενός κατάστιχου, του 1742, του εμπορικού οίκου Χατζημιχαήλ από τη Σιάτιστα, που το αντέγραψε ο Αθανάσιος Κανατσούλης,

---

¹⁶¹ Βλ. Λεωνίδας Θ. Πουλιόπουλος, *Ιστορική εξέλιξη της γουνοποιίας και ο ρόλος της Καστοριάς*, εκδ. Καστοριανή Εστία, Καστοριά 1994, σ. 60.

¹⁶² Βλ. Γεώργιος Παπαγεωργίου, *Οι συντεχνίες στα Γιάννενα κατά τον 19^ο αιώνα και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα*, διδακτορική διατριβή, IMIAX, β' εκδ., Ιωάννινα 1988, σ. 41.

¹⁶³ Ρούδι ή σουμάκι, θάμνος με χρώμα κόκκινο τον οποίο τα φύλλα του τα χρησιμοποιούν στην βυρσοδεψία Διαθέσιμο στο <http://www.livepedia.gr/index.php> (30-03-2016).

¹⁶⁴ Βλ. Θανάσης Ζ. Βαρσαμίδης, *Η κοινωνική και οικονομική ζωή της Εράτυρας (Σέλιτσας) το 19^ο αιώνα και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα*, ό. π., σ. 35.

¹⁶⁵ Βλ. Γ. Παλαμιώτης, *Γεωργική έρευνα της Μακεδονίας ήτοι μελέτη της γεωργικής καταστάσεως του κτηνοτροφικού πλούτου, των δασών και της βιομηχανικής παραγωγής κατά περιφέρεια Α' της Δυτικής Μακεδονίας και Β' της Ανατολικής Μακεδονίας*, Γεωργική ελληνική εταιρεία, Εν Αθήναις 1914, σ. 18.

πληροφορούμαστε ότι ο εμπορικός αυτός οίκος έστειλε στις 16 Απριλίου 1773 από τα Σκόπια 9 φορτώματα σαχτιάνια¹⁶⁶ και μεσίνια¹⁶⁷ αξίας 2.158 ασλανιών, καθώς και 6 φορτώματα σαχτιάνια από τα Βελεσά¹⁶⁸ (αξίας 4.331,85 ασλανιών). Σύμφωνα, επίσης, με τις σημειώσεις του Αθανασίου Κανατσούλη, ο εμπορικός αυτός οίκος, εκτός των άλλων, εμπορευόταν ακατέργαστα και κατεργασμένα δέρματα, που τα έστελνε στα Σκόπια.¹⁶⁹

Εικόνα 5 : Σαμαρίνα, Γυναίκες που επεξεργάζονται το μαλλί, A.Wace-M. Thompson, *Οι νομάδες των Βαλκανίων*, ό. π., σ. 316.

Όπως στην Σαμαρίνα, έτσι και στη Βλάστη, οι κάτοικοι πήγαιναν σε νεροτριβές, ντριστελλές και μπατάνια τα μάλλινα για να αποκτήσουν φλούδι,

---

¹⁶⁶ Σαχτιάνια = επεξεργασμένο δέρμα γιδιού, Για πρώτη φορά γίνεται αναφορά σε σαχτιάνια στην πράξη του Κώδικα του Ζωσιμά της μητροπόλεως Σισανίου και Σιατίστης το 1699, σ. 210· βλ. Μ. Καλινδέρη, *Αι συντεχνίαι*, ό. π., σ. 33, σημ. 2.

¹⁶⁷ Μεσίνια = δέρματα επεξεργασμένα Βλ. Μ. Καλινδέρη, ό. π., σ. 33, σημ. 2

¹⁶⁸ Στα Βελεσά, στις όχθες του ποταμού Αξιού είχαν εγκατασταθεί, γύρω στα μέσα του 18^{ου} αιώνα, αρκετοί Κουτσόβλαχοι (250 οικογένειες), οι οποίοι ασχολήθηκαν μαζί με άλλους Μακεδόνες με το εμπόριο των ερίων, των υφαντών, των μεταξωτών, των γεωργοκτηνοτροφικών προϊόντων και ειδικά με την βυρσοδεψία. Βλ. Κων/νος Βακαλόπουλος, *Νεότερη Ιστορία*, ό. π., σ. 175.

¹⁶⁹ Στα Σκόπια η βυρσοδεψία άνθισε από τον 16^ο αιώνα· βλ. Β. Γούναρης «Οικονομικές εξελίξεις στη Μακεδονία, 1430-1912», στο: Ιωάννης Κολιόπουλος - Ιωάννης Χασιώτης (επιμ), *Η νεότερη και σύγχρονη Μακεδονία, Ιστορία – Οικονομία - Πολιτισμός*, εκδ. Παπαζήσης, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 64-65.

δηλαδή μαλακό χνούδι. Οι περισσότερες γυναίκες γνώριζαν ραφτική αλλά υπήρχαν βέβαια και *επαγγελματίες* ράφτες που έραβαν στα σπίτια τους αλλά και σε ειδικά εργαστήρια. Πολλοί από αυτούς έφτιαχναν τις *πόλκες* με τα χρυσά στολίδια τους. Σύμφωνα με τεφτέρι του καζά της Ανασελίτσας, του έτους 1836, το Μπλάτσι ανήκε στα χωριά των ραφτών. Υπήρχαν, επίσης, μύλοι, παντοπωλεία, όπως και 5 - 6 εργαστήρια υποδηματοποιών και τσαρουχάδων, που εργάζονταν περισσότερο κατά την καλοκαιρινή περίοδο.

Από τα άλλα εργαστήρια μεγάλη αξία είχαν τότε, ακόμη και στις μέρες μας, τα εργαστήρια παραγωγής κασεριών (3 με 5). Με τα *τιπόζιτα* του γάλακτος, όπως ονομάζονταν εκείνη την εποχή, μετέφεραν από τις στρούγκες ως *τελεμέ*, χιλιάδες οκάδες κασεριού. Τα μανούρια της Βλάστης ήταν και είναι και σήμερα ακόμη ονομαστά. Την εκλεκτή τους ποιότητα την απέδιδαν στο χόρτο της περιοχής του Σινιάτσικου και στην τέχνη των παρασκευαστών. Τα καλύτερα τυριά ήταν αυτά που παράγονταν τον Μάιο μήνα, λόγω την ποικιλίας των ανθέων την εποχή αυτή.¹⁷⁰

3.Ο θεσμός των συντεχνιών

Βασικός μηχανισμός θεσμικού ελέγχου της αγοράς ήταν οι συντεχνιακές συσσωματώσεις. Η πρωταρχική λειτουργία της συντεχνίας (*esnaf* στα οθωμανικά και *τάξις*, *σύστημα*, ή *συντροφία* στα ελληνικά) ήταν η θεσμική οργάνωση της εργασίας και της παραγωγικής διαδικασίας. Συγκροτούνταν, κατά βάση, από επαγγελματίες του ίδιου χώρου, τυπικά ανεξάρτητα από την θρησκευτική τους πίστη. Αυτή η μορφή οργάνωσης ενισχυόταν από την θεσμικά κατοχυρωμένη επαγγελματική εξειδίκευση ορισμένων θρησκευτικών κοινοτήτων σε μια τέχνη, όπως οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης ήταν κατασκευαστές *αμπάδων* από τον 16^ο ως και τον 19^ο αιώνα. Υπήρχαν, επίσης, συντεχνίες όχι του ίδιου επαγγέλματος αλλά συγγενών επαγγελμάτων.¹⁷¹

Οι εκπρόσωποι των συντεχνιών, ο *κεχαγιάς* και ο *γιγίτμπασης* έφερναν τα τις πρώτες ύλες και τις μοίραζαν στους μαστόρους της συντεχνίας τους. Από τους μαστόρους το κράτος εισέπραττε έναν φόρο βασισμένο στον αριθμό των

---

¹⁷⁰ Βλ. Μιχαήλ Αθ. Καλινδέρης, *Ο βίος της κοινότητας Βλάστης επί Τουρκοκρατίας*, ό. π., σ. 26.

¹⁷¹ Βλ. Απ. Βακαλόπουλος, «Συντεχνίες και συντεχνιακή παράδοση», *ΙΕΕ*, τ. Ι', Αθήνα 1974, σ. 156-157.

μαγαζιών και ένα δεύτερο σε ορισμένα βιοτεχνικά προϊόντα. Υπήρχε επίσης ένας φόρος πωλήσεων, που υπολογιζόταν με βάση τον αριθμό ή το βάρος των ειδών που πωλούνταν στο παζάρι. Η είσπραξη αυτή των τελών διευκολυνόταν αρκετά από τη μαζική συσσώρευση των συντεχνιών σε ορισμένα παζάρια που πούλαγαν τα προϊόντα τους σε προκαθορισμένες ώρες.¹⁷²

Οι λειτουργίες συνεπώς της συντεχνίας ήταν οικονομικές, ηθικές και κοινωνικοπολιτικές. Οι οικονομικές στρατηγικές των συντεχνιών απέβλεπαν στην εξουδετέρωση κάθε μορφής ανταγωνισμού ανάμεσα στα μέλη τους και δημιουργίας συνθηκών οικονομικών διαφοροποιήσεων και ιεραρχιών πέρα των παγιωμένων. Αυτό γινόταν εφικτό με τον αυστηρό έλεγχο της παραγωγικής διαδικασίας, σε κάθε φάση της, καθορισμό του κόστους παραγωγής αλλά και της τιμής πώλησης με βάση τη συμφωνηθείσα με τον καδή και τον αγορανόμο (*muhtesib*) ανώτατη τιμή (*narh*), τον έλεγχο των πηγών ανεφοδιασμού σε πρώτες ύλες, τον ισόρροπο εφοδιασμό των εργαστηρίων με πρώτες ύλες, και τη διατήρηση των παραδοσιακών μεταποιητικών μεθόδων, που συνήθως κρατούνταν μυστικές. Όλα αυτά σήμαιναν ότι η ποιότητα του τελικού προϊόντος ήταν ομοιόμορφη και καθορισμένη, οι τιμές ίδιες και η κερδοσκοπία απαγορευμένη και εκ των πραγμάτων αδύνατη, δημιουργώντας έτσι μια αγορά που λειτουργούσε όχι με όρους ανταγωνισμού των παραγωγών, αλλά κάλυψης των αναγκών των καταναλωτών. Για να είναι ευκολότερος ο έλεγχος της παραγωγής, τα εργαστήρια όφειλαν να εδράζουν στην ίδια περιοχή, συχνά το ένα δίπλα στο άλλο.

Ο κανονισμός των αγορών προέβλεπε μια κλίμακα δυνατοτήτων, η οποία εξέφραζε την προσπάθεια της συντεχνίας να προσαρμοστεί στην πραγματικότητα της αγοράς και να μην ευνοήσει την ελευθερία των συναλλαγών παρά ως προς τις ελάχιστες αξίες. Για παράδειγμα, οι βυρσοδέψες της Κοζάνης δεν μπορούσαν να αγοράσουν ατομικά στην αγορά παρά πέντε τομάρια κι αυτό με τον όρο ότι ο πωλητής δε διέθετε περισσότερα, αλλιώς, τα τομάρια έπρεπε να τα αγοράσει η συντεχνία και να τα μοιράσει κατόπιν στα μέλη της.¹⁷³

Από τα μέσα του 16^{ου} αιώνα άρχισαν να δημιουργούνται οι συντεχνίες των χριστιανών που επιδόθηκαν κυρίως στην εριουργία, βαμβακουργία, βυρσοδεψεία,

---

¹⁷² Βλ. Χαλίλ Ινανλτζίκ, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία, 1300-1600*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1995, σ. 260-266· επίσης Σπ. Ασδραχάς, *Ζητήματα Ιστορίας, ό. π.*, σ. 97-100.

¹⁷³ Σπ. Ασδραχάς, *Ζητήματα Ιστορίας, ό. π.*, σ. 98-113.

τη κηροπλαστική, τη μεταξουργία, τη λινουργία και τα περισσότερα βιοτεχνικά κέντρα υπήρχαν σε διάφορες πόλεις της Δυτικής και Κεντρικής Μακεδονίας, εκεί όπου αφθονούσαν οι πρώτες ύλες.¹⁷⁴

Αν και πολλοί χωρικοί κάλυπταν τις βασικές ανάγκες ένδυσης με ό,τι είχαν κατασκευάσει οι ίδιοι, στα μεγαλύτερα αστικά κέντρα, όπως στη Σιάτιστα υπήρχαν εργαστήρια παπουτσήδων από το 1724¹⁷⁵, όπως φαίνεται από επιγραφή στην εκκλησία του Αγίου Ιωάννη, γιατί η συντεχνία των παπουτσήδων ανέλαβε τη δαπάνη για την ιστορία της παραπάνω εκκλησίας. Άλλη αναφορά για «νταμπάκια¹⁷⁶ χωράφια» γίνεται το 1696 σε μια πράξη του Κώδικα της Μητρόπολης Σισανίου και Σιατίστης.

Κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας, ανθηρή βιοτεχνία κατασκευής γουναρικών υπήρχε στη Σιάτιστα, στην Κοζάνη, στην Καστοριά, στα Ιωάννινα, όπου από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα (1822) η συντεχνία των γουναράδων είχε πάνω από 80 μέλη, τα οποία ασχολούνταν εκτός από την επεξεργασία και κατασκευή των γουναρικών και με το εμπόριο.¹⁷⁷

Στα μέσα του 19^{ου} αιώνα έχουμε αναφορές για το εμπόριο των ακατέργαστων δερμάτων, τα οποία στέλνονταν στη Λειψία για επεξεργασία και μετά έμπαιναν στην αγορά. Σύμφωνα με τα στοιχεία που αντλήσαμε από το Αρχείο του Αθανασίου Κανατσούλη (25 Ιανουαρίου 1855) στη Σιάτιστα οι έμποροι δερμάτων Κανατσούλης Α. Κων/νος και Γκίμπας Γ. Μάρκος με συμφωνητικό γράμμα αποφάσισαν να συνεταιριστούν και από κοινού να επεκτείνουν τις εμπορικές τους δραστηριότητες στη Γερμανία. Τα προϊόντα της εξαγωγής ήταν δέρματα αγριμιών και τομάρια. Από την επιχείρηση αυτή μετά την αφαίρεση των εξόδων, τα κέρδη θα μοιράζονταν εξίσου. Σε περίπτωση που ο ένας συνétairos χρησιμοποιούσε τα

---

¹⁷⁴ Βλ. τη μελέτη του Βασίλη Γούναρη, «Οικονομικές εξελίξεις στην Μακεδονία, 1430-1912», *Η νεότερη και σύγχρονη Μακεδονία-ιστορία-οικονομία-πολιτισμός*, επιμ Ιωάννης Κολιόπουλος-Ιωάννης Χασιώτης, εκδ. Παπαζήσης-Παρατηρητής, χ.τ.χ.ε., σ. 64.

¹⁷⁵ Βλ. Νικόλαος Μουτσόπουλος, *Συμβολή στην μορφολογία της ελληνικής Γραφής, Λεύκωμα βυζαντινών και μεταβυζαντινών επιγραφών*, Θεσσαλονίκη 1977, σ. 123.

¹⁷⁶ Από το ταμπάκης = βυρσοδέψης (από το τουρκικό tabak).

¹⁷⁷ Βλ. Μιχ. Αθ. Καλινδέρης, *Αι συντεχνίαι, ό. π.*, σελ. 33, σημ.1, όπου στον Κώδικα Ζωσιμά της Μητροπόλεως Σισανίου και Στατίστης αναγράφεται λογαριασμός της 25^{ης} Ιανουαρίου, 1725 ενώ πωλούνται σε κάποιον Δημήτρη Κωζιανιώτη 30 γούνες = 40 ασλάνια. Βλ. επίσης για τις γούνες της Καστοριάς και της Σιατίστης τη μελέτη του Κλεομένη Π. Οικονομόπουλο, «Η γούνα της Καστοριάς και της Σιατίστης» *MH* (1979), σ. 173-176.

κεφάλαια του άλλου, υποχρεωνόταν να πληρώσει τόκο 12% μέχρι να επιστραφούν τα γρόσια στον άλλον.¹⁷⁸

Το εμπόριο των γουναρικών συνεχίστηκε, αλλά σύμφωνα με αντίγραφο ποσοτήτων εμπορευμάτων του 1853 στη Λειψία της Γερμανίας (11 Σεπτεμβρίου 1853) το εμπόρευμα των αυτό αποτελούνταν από 1.900 κομμάτια επεξεργασμένα, κατά το μισό, μαύρα 350 *ψοφάκια*.¹⁷⁹ Τα έξοδα που αντιστοιχούσαν σε αυτά ήταν: αγωγή για την μεταφορά των εμπορευμάτων, μαγαζιάτικα, εκτελωνισμός, η μεσιτεία 1% επί της πώλησης και η προμήθεια 2%. Όλα αυτά πιστώθηκαν στο τέλος Μαΐου του 1856.¹⁸⁰

Οι οικονομικές δραστηριότητες των συντεχνιών της πόλεως Κοζάνης επηρεαζόταν από την τοπική Εκκλησία. Δεν δρούσαν ανεξάρτητα από τις εκκλησιαστικές αρχές, σε αντίθεση με άλλες πόλεις της Δυτικής Μακεδονίας των οποίων ο έλεγχος της κοινοτικής εξουσίας ασκούνταν από τους πρόκριτους και τις συντεχνιακές οργανώσεις, οι οποίες έπαιζαν πρωταρχικό ρόλο στα πλαίσια του οικονομικοκοινωνικού γίγνεσθαι, σε αντίθεση με την συμβολική εικόνα που κατείχε ο μητροπολίτης.¹⁸¹ Οι συντεχνίες των γουνοποιών εμφανίστηκαν το 1786, των υφαντών, των ραφτάδων, των τσαρουχάδων, των καλφάδων το 1815, ενώ των βυρσοδεψών το 1826.¹⁸²

---

¹⁷⁸ *AAK*, Συμφωνητικό γράμμα με ημερομηνία 25 Ιανουαρίου 1854, Σιάτιστα μεταξύ Κανατσούλη Κων/νου και Μάρκου Γκίμπα.

¹⁷⁹ Πρόκειται για δέρμα αρνιού μικρού χρήσιμο για τις καλύπτρες των Τατάρων και των εγχώριων χριστιανών κατοίκων της Τουρκίας. Τα *ψοφάκια* ήταν ή μαύρα ή στακτιά μαυρομέλανα. Πουλιούνταν, ανά δύο, ήτοι ζευγάρια από το μέρος της ουράς ή ραμμένα από τις δύο άκρες κατά μήκος με τη ζυγαριά. Λέγονταν *ψοφάκια* γιατί μόλις γεννιούνταν τα αρνιά τα θανάτωναν, από και από τη κοιλιά για να είναι μικρότερο το μαλλί τους. Για την επισήμανση αυτή βλ., Νικόλαος Παπαδοπούλος, *Ερμής ο Κερδώς, ήτοι Εμπορική Εγκυκλοπαίδεια*, Εν Βενετία 1815, τόμος Β', σ. 371-372.

¹⁸⁰ Παρατίθεται στο *AAK*, Συμφωνητικό γράμμα με ημερομηνία 12 Ιανουαρίου 1855, Κοζάνη, λυτό έγγραφο με ποσότητες εμπορευμάτων αντίγραφο με ημερομηνία εξόδων 11 Σεπτεμβρίου 1853

¹⁸¹ Βλ. γι' αυτό την μελέτη του Κων/νου Κωστή, Κοινότητες, Εκκλησία και μιλλέτ στις 'ελληνικές' περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κατά την περίοδο των μεταρρυθμίσεων, *Μνήμων* 13(1991), σ. 66-67. Είναι σημαντικό να επισημάνουμε ότι στις μουσουλμανικές συντεχνίες τον ρόλο του επόπτη είχε ο καδής ενώ δεν επενέβαινε σε οικονομικά θέματα των συντεχνιών.

¹⁸² Σύμφωνα με το καταστατικό και τους όρους σύναψης συντεχνιακής οργάνωσης στον χώρο της γουνοποιίας, η πρώτη ύλη της τέχνης τους που καταλήγει στην αγορά της πόλης, θα πρέπει να μοιράζεται εξίσου σε όλα τα μέλη της συντεχνίας, ακόμη και σε αυτούς που αδυνατούν να την αποκτήσουν. Βλ. Μ. Καλινδέρης, *Αι συντεχνίαι της Κοζάνης*, ό. π, σ. 28.

Στην Κοζάνη, μέχρι και τα τελευταία χρόνια της Τουρκοκρατίας, η εργαστηριακή υφαντουργία εξασκούσαν σε εργαστήρια από τους τεχνίτες και τους βοηθούς τους που ήταν αποκλειστικά άνδρες. Το επάγγελμα του υφαντή θεωρούνταν προσοδοφόρο, ενώ η συντεχνία τους είχε σημαντική αριθμητική και οικονομική δύναμη. Σε ορισμένες μάλιστα περιπτώσεις υπήρξαν προβλήματα ανάμεσα στις συντεχνίες για τον ακριβή προσδιορισμό της απασχόλησης και την οριοθέτηση της παραγωγής της κάθε μιας. Οι κάλτσες, οι δαντέλες και τα κεντήματα ήταν προϊόντα οικοτεχνικής παραγωγής, ενώ η ραπτική υπήρξε επαγγελματική απασχόληση τεχνιτών εγκατεστημένων σε πόλεις και πλανόδιων ραφτάδων προερχόμενων κυρίως από τον ορεινό ηπειρωτικό χώρο. Η τέχνη τους ήταν συνήθως κληρονομική και τα παιδιά μαζί με τα μυστικά της κληρονομούσαν και την πελατεία του πατέρα τους. Στις πόλεις ήταν οργανωμένοι σε συντεχνίες και χωρίζονταν σε διάφορες ειδικότητες ανάλογα με το είδος του ενδύματος που έραβαν ή την τεχνική της διακόσμησης του. Έτσι υπήρχαν ράφτες, χρυσοραφτάδες ή χρυσοκεντητές («τερζήδες»), *καποτάδες* ή *καπάδες*, *αμπατζήδες* κ. ά.¹⁸³

4.Το εσωτερικό και το εξωτερικό εμπόριο

Κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας πολλοί κάτοικοι πεδινών περιοχών εγκατέλειψαν τους μόνιμους τόπους διαμονής τους και κατέφευγαν στα ορεινά, για τους λόγους που προαναφέραμε. Έτσι, μετά τον 15^ο αιώνα συνοικίσθηκαν η Γαλατινή, το Μπάτσι (Βλάστη), η Κλεισούρα, το Βογατσικό, η Σέλιτσα, ο Αυγερινός, ο Πεντάλοφος και άλλες κωμοπόλεις και χωριά εξαιτίας της τουρκικής κατάκτησης και αργότερα εξαιτίας των ληστρικών αλβανικών επιδρομών.¹⁸⁴ Στα χωριά αυτά αναπτύχθηκε πολύ η μεγάλη, η νομαδική, κτηνοτροφία.

---

¹⁸³ Βλ. τη μελέτη της Ευδοκίας Ολυπίτου, «Τεχνικές και επαγγέλματα. Μια εθνολογική προσέγγιση», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, ό. π., τ. 1, σ. 305-316.

¹⁸⁴ Για τις μετακινήσεις των κατοίκων του Σισανίου και τον εποικισμό της Σιάτιστας βλ. Alan J B.Wace - Maurice S.Thompson, *Οι νομάδες των Βαλκανίων*, ό. π., σ. 211-213· Ανδρέας Γ. Λαζάρου, «Σιάτιστα», *ΜΗΠΣ* 3 (1910), σ.142· Γ. Λάϊος, *Η Σιάτιστα και οι εμπορικοί οίκοι Χατζήμπαχάη και Μανούση*, ΕΜΣ, Θεσσαλονίκη 1982, σ. 10-12. Για τις άλλες κωμοπόλεις, βλ. Κων/νος Αγγελής «Το Τσοτύλιον», *ΗΔΜ* 1 (1932), σ. 138-139· Αθανάσιος Γιομπλάκης, *Η Εράτυρα*, Θεσσαλονίκη 1985, σ.12· Μ. Καλινδέρης, *Ο βίος*, ό. π., σ. 49-51· Απ. Βακαλόπουλος, *Οι Δυτικομακεδόνες απόδημοι επί τουρκοκρατίας*, ό. π., σ. 3-4.

Ο 18^{ος} και αρχές του 19^{ου} αιώνα είναι μια περίοδος κατά την οποία ευδοκίμησε το εμπόριο. Η διαρκώς αυξανόμενη παραγωγή βιοτεχνικών προϊόντων ήταν μία από τις αιτίες διεθνοποίησης της αγοράς. Για να γίνει διάθεση των εμπορευμάτων στην περιφέρεια ήταν αναγκαία μια αγορά η οποία θα μπορούσε να απορροφήσει τα διαθέσιμα προϊόντα. Η απορρόφηση όμως αυτή στην περιφέρεια όταν είναι αναχρονιστική, έχει ως συνέπεια, τη συγκέντρωση πλούτου.¹⁸⁵ Τα πλεονάζοντα κτηνοτροφικά προϊόντα (μαλλιά, τυρί, δέρματα), καθώς και τα επεξεργασμένα είδη που προέρχονταν από την κτηνοτροφική παραγωγή, η εσωτερική μετανάστευση προς αναζήτηση εργασίας αλλά και η εναντίωση στην επικρατούσα δύσκολη οικονομική κατάσταση, ανάγκασε πολλούς κατοίκους να ασχοληθούν με τη μεταφορά των εμπορευμάτων (ως αγωγιάτες) και με το εμπόριο μετά τον 16^ο αιώνα.¹⁸⁶

Αμαξιτή¹⁸⁷ οδός διερχόμενη από τα Σέρβια, μέσω της σιδερένιας καινούριας γέφυρας, περνώντας από τον Αλιάκμονα έφθανε στην Κοζάνη. Στην τελευταία υπήρξαν δύο αμαξιτοί οδοί. Η μία κατευθυνόταν προς το Καϊλάρ (περιφέρεια νότια της Κοζάνης, στην οποία εκτρεφόταν 60.000-80.000 αιγοπρόβατα, εκτός της κωμόπολης Βλάστης όπου αναβιβάζεται ο αριθμός στις 70.000) ενώ η άλλη προς την Ανασελίτσα, οι οποίες εξυπηρετούσαν αρχικά στρατιωτικούς σκοπούς και μετέπειτα την γεωργία, την κτηνοτροφία και τέλος το εμπόριο.¹⁸⁸

Εκτός από τους παραπάνω δρόμους, ένας άλλος πολύ γνωστός δρόμος, πολύ σημαντικός για την οικονομική ανάπτυξη της περιοχής, ήταν η λεγόμενη *Βλαχόστρατα*, η οποία οδηγούσε από τα Γρεβενά στην Κόνιτσα διασχίζοντας τα *Κοπατσαροχώρια*. Ήταν ένας από τους κυριότερους δρόμους των Βλάχων ποιμένων. Ένας άλλος δρόμος, γνωστός και αυτός ως *Βλαχόστρατα* ή *Αρβανιτόστρατα*, συνέδεε τα Γρεβενά με την περιοχή του όρους Γράμμος. Τον

---

¹⁸⁵ Βλ. Βασίλης Κρεμμυδάς, *Εισαγωγή στην ιστορία της νεοελληνικής κοινωνίας*, ό. π., σ. 27-32.

¹⁸⁶ Βλ. Train Stoianovich « Ο κατακτητής ορθόδοξος βαλκάνιος έμπορος », ό. π., σ. 310, σημ. 113.

¹⁸⁷ Ασυντήρητος δρόμος (χωματόδρομος) αλλά με αρκετή άνεση για την διέλευση των φορτηγών ζώων και τροχοφόρων οχημάτων

¹⁸⁸ Σύμφωνα με αρχείο της Οικονομικής Υπηρεσίας το 1914 στην περιφέρεια του καζά Καϊλαρίων εξήγαν 32.639 πρόβατα και 5.870 αίγες, ενώ τα υπόλοιπα τα χρησιμοποιούσαν για την κάλυψη των βασικών αναγκών διατροφής του στρατού κατά την περίοδο του ελληνοτουρκικού πολέμου.

χρησιμοποιούσαν κυρίως οι ημινομάδες κτηνοτρόφοι του Γράμμου και οι Αλβανοί εργάτες.¹⁸⁹

Το 1806 ο Πουκεβίλ, μπαίνοντας στην περιοχή της Ανασελίτσας αφού πέρασε από την περιφέρεια των Γρεβενών, συνάντησε όπως ανέφερε ο ίδιος, σημάδια από δρόμο που είχαν κάνει τα караβάνια. Ο δρόμος άλλαζε εξαιτίας των εποχών και χανόταν είτε γιατί τα χάνια ήταν παρατημένα, είτε γιατί ερημώθηκαν τα χωριά εξαιτίας της πανούκλας. Αν πάλι είναι πεσμένο ένα γεφύρι ή υπάρχουν μπάρες με νερό τότε αναγκάζεται το караβάνι να αλλάξει πορεία κάνοντας ολόκληρο γύρο. Επίσης τον δρόμο που διένυε τον πέρασε γρήγορα γιατί μια συμμορία ληστών έκανε τους οδηγούς να τρέχουν.¹⁹⁰ Μια συνοπτική εικόνα, μιας περιγραφής ενός ξένου ταξιδιώτη για τον δρόμο που ήταν συνοδοιπόρος αυτός και τα караβάνια που χαρακτήριζαν την εμπορική δραστηριότητα της τότε εποχής.

Οι χερσαίοι δρόμοι ήταν ήδη γνωστοί στους εμπόρους της Βαλκανικής από τον 17^ο αιώνα. Μετακινούνταν σε εμπορικά караβάνια με προορισμό τα εμπορικά πανηγύρια για να αγοράσουν εμπορεύματα ή πρώτες ύλες. Οι μεγαλύτερες αγορές συγκροτούνταν πάνω σε συγκοινωνιακούς κόμβους, τόπος συνάντησης των εμπόρων με αφορμή τα ετήσια εμπορικά πανηγύρια.¹⁹¹

Ένα άλλο ζωτικής σημασίας εμπορικό δίκτυο ήταν αυτό της Μαύρης θάλασσας, το οποίο θα διανοιχθεί ως προέκταση του ανατολικομεσογειακού δικτύου μετά την Συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή (1774), το οποίο αποτέλεσε με τη σειρά του σταθμό στην ανάπτυξη της ελληνικής ναυτιλίας και του εμπορίου γενικότερα. Η μεταφορά μέσω θαλάσσης ήταν πιο ασφαλής και γρήγορη για τη μεταφορά των εμπορευμάτων και στην διάθεση αυτών στα εμπορικά πανηγύρια που λάμβαναν χώρα.¹⁹²

Το βασικότερο προϊόν της κτηνοτροφίας, το γάλα, χρησιμοποιούνταν για την κατασκευή αποβουτυρωμένου τυριού και βουτύρου, από το οποίο εξήγαν μικρή ποσότητα. Χρησιμοποιούνταν από τους κατοίκους αυτών των περιοχών —όπως και αλλού— για τη διατροφή τους ή για την παραγωγή τυριού, μυζήθρας και

---

¹⁸⁹ Ε. Καραμανές, *Οργάνωση του χώρου, ό. π.*, σ. 134-135, όπου επισημαίνει την εντυπωσιακή διάρκεια στο χρόνο που παρουσιάζουν τα μεγαλύτερα τμήματα του παραδοσιακού οδικού δικτύου της περιοχής.

¹⁹⁰ Φραγκίσκος Πουκεβίλ, *Ταξίδι στην Δυτική Μακεδονία...*, ό. π. σ. 32, 35.

¹⁹¹ Βλ. Δ. Ανωγάτης-Πέλε, *Δρόμοι και διακίνηση στον ελλαδικό χώρο, ό. π.*, σ. 70-77.

¹⁹² Βλ. Όλγα Κατσιαρδή - Hering, *Η Ελληνική Διασπορά, ό. π.*, σ. 241.

άλλων γαλακτοκομικών προϊόντων. Για παράδειγμα, το 1910 η κωμόπολη Βλάστη, η οποία εξήγε στη Θεσσαλονίκη και στην Αθήνα 12.000 οκάδες τυρού Μανούρι, 30.000 οκάδες κασέρι, 4.500 οκάδες λευκού, 7.500 βουτύρου και 8.000 γιδόμαλλου. Τα παραγόμενα προϊόντα προέρχονταν από κοπάδια που διαχειριζαν στα λεκανοπέδια της Ελασσόνας και μόνο τον Μάιο ανέρχονταν στο οροπέδιο της Βλάστης.

Εκτός από τα παραπάνω εξαγόμενα προϊόντα, υπήρξε το λεγόμενο «δίμητο μάλλινο», ύφασμα κατάλληλο για κάπες, το οποίο άγγιζε τις 20.000 οκάδες. Ακόμη κατασκευάζονταν και τα εγχώρια κλινοσκεπάσματα από τα πρόβεια έρια (τσέργιες, βελέντζες), μέρος των οποίων πωλούνταν στις αγορές.¹⁹³

Μεγάλα караβάνια ξεκινούσαν από την Σιάτιστα και την Κοζάνη φορτωμένα με εμπορεύματα, προϊόντα της Μακεδονίας και μέσω Μοναστηρίου και Σκοπίων ακολουθούσαν την κοιλάδα του Αξιού και Μοράβα και έφθαναν στο Βελιγράδι. Περνούσαν μετά τον Δούναβη και τον Σαύο, έφθαναν στο Σεμλίνο (ουγγρική πόλη) και μετά στην Βουδαπέστη και στην Βιέννη, που ήταν τα μεγαλύτερα κέντρα του παροικιακού Ελληνισμού. Μερικοί προχωρούσαν προς την Βλαχία-Μολδαβία και έφθαναν μέχρι και την Γερμανία.¹⁹⁴

Τα προϊόντα που μετέφεραν στις χώρες της Αυστροουγγαρίας ήταν κυρίως μάλλινα, γουναρικά από την Καστοριά, νήματα κόκκινα και λευκά Αμπελακίων και Τυρνάβου, κρόκος Κοζάνης, τάπητες από την Μοσχόπολη, ακατέργαστο βαμβάκι Σερρών, δέρματα πρόβεια και κατσικίσια, υφαντά Νάουσας, αλατζάδες Κοζάνης, κ. α.¹⁹⁵

---

¹⁹³ Βλ. Γ. Παλαμιώτης, *Γεωργική έρευνα της Μακεδονίας ήτοι μελέτη της γεωργικής καταστάσεως του κτηνοτροφικού πλούτου, των δασών και της βιομηχανικής παραγωγής, ό. π., σ. 22, 26-28.*

¹⁹⁴ Βλ. Θεόδωρος Μ. Νάτσινας, *Οι Μακεδόνες πραγματευτάδες εις τας χώρας Αυστρίας και Ουγγαρίας*, Ανάτυπο από την εφημερίδα «Δυτική Μακεδονία», Κοζάνη 1961, σ. 19.

¹⁹⁵ Βλ. Γεώργιος Λυριτζής, *Αι μακεδονικά κοινότητες της Αυστροουγγαρίας επί της τουρκοκρατίας*, Κοζάνη 1952, σ.16-20· Απ. Βακαλόπουλος, *Οι Δυτικομακεδόνες απόδημοι, ό. π., σ. 7.* Ειδικότερα για την ανάπτυξη του εμπορίου με τις χώρες της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης κατά τον 18ο αιώνα υπάρχει πλούσια βιβλιογραφία. Αναφέρουμε ενδεικτικά: Νικόλαος Σβωρώνος, *Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης τον 18ο αιώνα*, Αθήνα 1996, σ. 381-401 και Traian Stoianovic, «Ο κατακτητής ορθόδοξος Βαλκάνιος έμπορος», στο: Σπ. Ασδραχάς (επιμ.), *Η οικονομική δομή των Βαλκανικών χωρών*, Αθήνα 1979, σ. 287-345, σ. 234-313. Βλ., επίσης, Κωνσταντίνα Καρακάστα, «Όταν οι Μοσχοπολίτες ταξιδεύουν στην κοιλάδα του ποταμού Σίνβα. Οι εγκαταστάσεις των Μοσχοπολιτών στο Μίσκολτζς μέσα από το Κρατικό Αρχείο της ουγγρικής πόλης», *Μακεδονικά* 3 (2009), σ. 153-174. Για τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της μετανάστευσης της ευρύτερης περιοχής βλ. Αναστάσιος Τάμης, «Αποδημία των κατοίκων (17ος-19ος αι.)», στο: *Κοζάνη και Γρεβενά. Ο χώρος και οι άνθρωποι*, επιμ. Ν. Καλογερόπουλος, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 177-184, και Χ. Μανδατζής, «Τάσεις εξωτερικής μετανάστευσης από το νομό Κοζάνης κατά τον 20ό αιώνα», στο *ίδιο*, σ. 185-193.

Η εμπορική επικοινωνία της Σιάτιστας με το εξωτερικό, μετά την εισβολή των Οθωμανών στη Μακεδονία, έγινε πρώτα με τη Βενετία, την κυρίαρχη ναυτική και εμπορική δύναμη στην Αδριατική και στη Μεσόγειο. Στο εμπόριο μεταξύ της Γαληνοτάτης Δημοκρατίας του Αγίου Μάρκου και των χωρών της Ευρωπαϊκής Τουρκίας πρωταγωνιστούν οι Δυτικομακεδόνες και ιδιαιτέρως οι Σιατιστινοί. Οι τολμηροί εκείνοιπραματευτάδες περιέρχονταν στα Βαλκάνια, επισκέπτονταν τις κυριότερες αγορές από τη Μακεδονία μέχρι τη Βοσνία, τη Σερβία και τη Μολδαβία και αγόραζαν σε μεγάλες ποσότητες μαλλιά, βαμβάκι, μετάξι, κόκκινο νήμα, *αμπάδες*¹⁹⁶, κουβέρτες -περιζήτητες ήταν οι «βεργιώτικες βελέντζες»¹⁹⁷-, κρόκο, κερι, καπνό, γουναρικά και διάφορα δέρματα από άγρια και εξημερωμένα ζώα. Τα εμπορεύματα εκείνα, ως επί το πλείστον αποτελούσαν τις πρώτες ύλες, τις οποίες μετέφεραν με караβάνια στο Δυρράχιο, το πλησιέστερο εμπορικό λιμάνι προς την Δύση και εκεί τα φόρτωναν σε καράβια με προορισμό την Αγκώνα, τη Βενετία, την Τεργέστη, το Φιούμε, το Σπαλάτο, τη Ραγούσα και άλλα εμπορικά κέντρα της Αδριατικής από όπου διοχετεύονταν στο εσωτερικό της Εσπερίας.

Το εμπόριο της Σιάτιστας με την Βενετία άκμασε περίπου από το 1650-1750. Τόσος ήταν ο πλούτος της Σιάτιστας, ώστε τα γύρω χωριά την ονόμαζαν *Φλουροχώρι* και τις γυναίκες της *φλουρούδες*. Η Σιάτιστα στις αρχές του 19^{ου} αι. δηλαδή την εποχή που την επισκέφτηκε ο Πουκεβίλ, είχε 1.700 σπίτια και μερικές καλύβες στα άκρα. Οι εντυπώσεις του από αυτήν ήταν ζοηρές, « *Η έκπληξή μου ήταν μεγάλη, όταν διασχίζοντας το παζάρι, που ήταν στολισμένο με ωραία καταστήματα, αντίκρισα σπίτια καλοκτισμένα και χάρηκα το θέαμα μιας τέλειας ελληνικής πόλης, που είχε έναν αέρα άνεσης και καθαριότητας, που δεν τον βρίσκει κανείς πουθενά στην Τουρκία*». ¹⁹⁸

Αλέξανδρος Γ. Παπαζήσης, «Η μετανάστευσις εν τη επαρχία Ανασελίτσης», στο: *Η Ελληνική μετανάστευσις (μελέται δευτεροετών φοιτητών)*, πρόλογος Ανδρέα Μ. Ανδρεάδου, Αθήνα 1917, σ. 349-358. Βλ. επίσης τον συλλογικό τόμο *Οι Έλληνες στη Διασπορά. 15ος-21ος αι.*, επιμ. Ι. Κ. Χασιώτης – Όλγα Κατσιαρδή - Hering – Ευρυδίκη Α. Αμπατζή, έκδοση Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 2006.

¹⁹⁶ Χονδρά μάλλινα υφάσματα για ανδρικά ρούχα.

¹⁹⁷ Μάλλινες φλοκοτές κουβέρτες που τις έφτιαχναν στην Βέροια.

¹⁹⁸ Απ. Ε. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του νέου Ελληνισμού, Τουρκοκρατία, τ. Δ' (1669-1812)*, Θεσσαλονίκη 1973 (επανέκδοση Ηρόδοτος, Αθήνα 2007), σ. 506.

Το εμπόριο με τη Βενετία συνεχίστηκε και τα επόμενα χρόνια. Έτσι στις 23 Ιουλίου 1741 φόρτωσαν για την Βενετία οι έμποροι από τη Σιάτιστα Γ. Λάζαρης και συντροφιά 84 δέματα μαλλί και 26 σακιά κερι, ενώ άλλες ποσότητες με ίδιο εμπόρευμα την επόμενη χρονιά : οι Ιωάννης Σεγούρη, Δούκας Νικόλαος και Χατζή Μιχαήλ, Γεώργιος Νικολάου και συντροφιά.¹⁹⁹ Δύο έμποροι επίσης από τη Σιάτιστα και δύο από τα Γιάννενα την 1^η Σεπτεμβρίου 1744, κατόπιν εντολής της Ουγγαρίας, ανέλαβαν να αγοράσουν μαλλιά σε οποιανδήποτε τιμή και οι άλλοι έμποροι που εμπορεύονταν μαλλιά για τη Βενετία τα πούλησαν στους παραπάνω εμπόρους σε πολύ καλή τιμή.²⁰⁰

Εκτός από τη Σιάτιστα, κατά τη διάρκεια του 17^{ου} αιώνα ο μικρός οικισμός της Κοζάνης αρχίζει να μεταμορφώνεται σε κωμόπολη. Οι Κοζανίτες ανέπτυξαν γρήγορα το εμπόριο, κυρίως με την Αυστροουγγαρία αλλά και με άλλες περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, όπως με τη Σερβία και τη Βλαχία. Οι Κοζανίτες εξήγαγαν πολλά εμπορεύματα: γουναρικά, δέρματα, νήματα και υφάσματα, χαλιά από τη Μοσχόπολη κ. ά στις διάφορες επαρχίες της Αυστροουγγαρίας, στη Βιέννη και στη Βουδαπέστη, αντιμετωπίζοντας στην αρχή περιοριστικά μέτρα για την εξαγωγή των εμπορευμάτων τους, εξαιτίας και του ανταγωνισμού από τους Γερμανούς, τους Ούγγρους και τους Σάξωνες εμπόρους.²⁰¹

Η μεγάλη αγορά των ελληνικών μαλλιών ήταν η Θεσσαλονίκη στην οποία έφθαναν τα εμπορεύματα από διάφορες περιοχές της Μακεδονίας (500.000 περίπου οκάδες). Το συνολικό εισόδημα της Μακεδονίας από τα μαλλιά έφθανε τις 270.000 πιάστρα. Στην συνέχεια διοχετεύονταν στο εξωτερικό (Βενετία, Αγκόνα, Γένοβα, Λιβόρνο, Μασσαλία, Γαλλία) αφού πωλούνταν από 15 έως 20 παράδες η οκά. Οι Γάλλοι έμποροι, πριν από το 1789, τα αγόραζαν πάντοτε από κοινού (κάπου 30.000 οκάδες). Τον τρόπο αυτό τον ονόμαζαν συνεταιρισμό. Τα πλεονεκτήματα του συνεταιρισμού ήταν ότι στους πωλητές παρουσιαζόταν ένας αγοραστής και έτσι οι τιμές δεν ανέβαιναν, εφόσον δεν υπήρχε ανταγωνισμός. Αυτός ο τρόπος αγοράς είχε ένα πλεονέκτημα, το ότι επειδή κάθε εμπορικός οίκος έπαιρνε την ίδια ποσότητα, ήταν συχνά υποχρεωμένος να αγοράζει και χωρίς να

---

¹⁹⁹ Βλ. Κων/νος Δ. Μέρτζιος, *Μνημεία Μακεδονικής Ιστορίας*, ΕΜΣ, Θεσσαλονίκη 1957, σ. 274, 275.

²⁰⁰ Στο ίδιο, σ. 275.

²⁰¹ Βλ. Μιχάλης Παπακωνσταντίνου, *Μια βορειοελληνική πόλη στην Τουρκοκρατία, ιστορία της Κοζάνης (1400-1912)*, εκδ. Εστία, Αθήνα 1992, σ. 31-32.

έχει ανάγκη, ή να μην αγοράζει όση ποσότητα του χρειαζόταν πραγματικά. Η αποστολή μαλλιών το 1789 έφθασε στις 500 ή 600 μπάλες, αν και το 1791 ήταν μεγαλύτερη. Από τότε μειώθηκε χρόνο σε χρόνο κυρίως λόγω του πολέμου.²⁰²

Οι *αμπάδες* ήταν υφάσματα χονδροειδή και προορίζονταν για το ντύσιμο των φτωχών. Το προϊόν αυτό της μακεδονικής βιοτεχνίας έβγαινε από τα χέρια των Γιουρούκων²⁰³. Και οι ίδιοι ντύνονταν μ' αυτά. Τα υφάσματα, που η κατασκευή τους γέμιζε τις ώρες της δουλείας τους, αυξάνοντας σημαντικά το προϊόν των κοπαδιών τους. Κατασκεύαζαν κάθε χρόνο 70.000 έως 80.000 κομμάτια τέτοιων υφασμάτων, που το καθένα πουλιόταν προς 2 πιάστρα. Η μεγαλύτερη ποσότητα από αυτά τα υφάσματα εξαγόταν στη Σμύρνη και στην Ανατολή. Στην Ιταλία εξάγονταν 5.000 κομμάτια και στη Μασσαλία 7.000 - 8.000 κομμάτια. Από κει τα εξήγαν πάλι στις Αντίλλες, όπου χρησίμευαν για το ντύσιμο των Νέγρων. Στα 1788 αυξήθηκε η ζήτησή τους και οι εξαγωγές τους ανέρχονταν στα 30.000 πιάστρα. Όμως το αποτέλεσμα των απρογραμματίστων αυτών αγορών ήταν η ολοκληρωτική αναστολή των παραγγελιών. Μόλις το 1790 έγινε εξαγωγή 2.000 *αμπάδων* στη Μασσαλία και δεν ξεπέρασαν τα 1.500 κομμάτια το 1791.²⁰⁴

Η μεταφορά των προϊόντων εισαγωγής και η αποστολή εγχώριων προϊόντων γινόταν με *καραβάνια* (αλόγων και καμηλών) οι οδηγοί των οποίων ήταν Οθωμανοί, οπλισμένοι για περισσότερη ασφάλεια. Οι συναλλαγές γίνονταν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία με *ασλάνια* και *άσπρα* τα οποία είχαν την ίδια αξία με τα *γρόσια*, ενώ τα *καραγρόσια* είχαν διπλάσια τιμή.

Οι αδερφοί Χατζημιχαήλ είχαν οργανώσει το εξαγωγικό και εισαγωγικό εμπόριο με έδρα τη Σιάτιστα και με δεύτερη έδρα -από το 1750 και έπειτα— τη Βιέννη. Συνεργάζονταν με εμπόρους και παραγγελιοδόχους από κάθε εθνικότητα και θρήσκευμα -το εμπόριο δεν κάνει διάκριση φυλής και πίστεως— πήγαιναν σε μεγάλες εμποροπανηγύρεις, όπου προμηθεύονταν ή διέθεταν, αντίστοιχα, είδη της Ανατολής, κυρίως πρώτες ύλες και βιομηχανικά προϊόντα της Ευρώπης και γενικά είχαν εμπορικές *δοσοληψίες* στα Βαλκάνια, από το Βελιγράδι, τη Νίσσα και τα

---

²⁰² Βλ. Φελίξ Μπωζούρ, *Πίνακας του εμπορίου της Ελλάδος στην Τουρκοκρατία, ό. π., σ. 17, 92-95.*

²⁰³ Αγροτικοί και κτηνοτροφικοί πληθυσμοί διεσπαρμένοι σε ορεινά μέρη της Μ. Ασίας, από το Αιγαίο ως την Καππαδοκία, οι οποίοι μεταφέρθηκαν από την Τουρκομανία (το σημερινό Τουρκμενιστάν) στα χωριά που βρίσκονται σε υψώματα και εξουσιάζουν την πεδιάδα.

²⁰⁴ Βλ. Φ. Μπωζούρ, *Πίνακας του εμπορίου της Ελλάδος στην Τουρκοκρατία, ό. π., σ. 92-95.*

Βελεσσά μέχρι τη Λαμία και τη Λειβαδιά, και από το Δυρράχιο και το Ελμπασάν μέχρι τη Θεσσαλονίκη, τις Σέρρες, την Κωνσταντινούπολη και τη Σμύρνη. Στην Ευρώπη οι επιχειρήσεις τους έφθαναν από τη Βουδαπέστη και τη Βιέννη μέχρι τη Λειψία και βορειότερα μέχρι το Άμστερνταμ της Ολλανδίας.

Είδη εξαγωγής ήταν τα μαλλιά, τα βαμβάκια και τα νήματα. Όσον αφορά τα δέρματα, γινόταν εξαγωγή ακατέργαστων αλλά και κατεργασμένων. Επρόκειτο για τα λεγόμενα *σαχτιάνια*, *μεσίνια* και *τελατίνια*. Στο εμπορικό κατάστιχο του Νίκου Χατζημιχαήλ, που χρησιμοποιήσαμε παραπάνω καταγράφονται ορισμένοι Τούρκοι ταμπάκηδες σε μερικές πόλεις, οι οποίοι ήταν ειδικοί για την κατεργασία κάθε είδους δερμάτων.²⁰⁵

Τα κτηνοτροφικά προϊόντα με τα δημητριακά αποτελούσαν την κυριότερη πηγή πλούτου της επαρχίας των Σερβίων. Το κρέας, τα έρια, τα δέρματα και τα γαλακτοκομικά προϊόντα, όπως το τυρί και το βούτυρο αποτελούσαν τα κυριότερα προϊόντα του εξαγωγικού εμπορίου. Συγκεκριμένα, κατά τον 18^ο αιώνα εξάγονταν 20.000 αίγες, 65.000 οκάδες κεφαλοτυριού, 20.000 οκάδες λευκού τυριού, 20.000 προβάτων και 15.000 έρια αιγών.²⁰⁶

Γενικότερα στο εμπόριο από το 1720 ως το 1820, κυριάρχησαν Έλληνες από τη δυτική Μακεδονία, τη Θεσσαλία και την Ήπειρο, με χώρο δράσης τους τα πανηγύρια της Σερβίας, της Τρανσυλβανίας, της Ουγγαρίας και της Σλαβονίας. Οι αρτηρίες από τα Ιωάννινα, την Κοζάνη και την Καστοριά προς τη Θεσσαλονίκη, και από εκεί προς το Βελιγράδι, τη Βούδα και τη Βιέννη ήταν υπό τον πλήρη έλεγχο των Ελλήνων, οι οποίοι σταδιακά άρχισαν επεκτείνουν τη δράση τους στη Γερμανία και στη Ρωσία. Στόχος τους ήταν τα πανηγύρια της Λειψίας και οι γούνες της Ρωσίας, ενώ οι ίδιοι μετέφεραν αγροτικά και βιοτεχνικά προϊόντα του τόπου τους. Το ευρωπαϊκό ενδιαφέρον στον ελλαδικό χώρο εστιαζόταν κυρίως σε πρώτες ύλες και τρόφιμα. Το ελληνικό τοπίο ευνοεί την κτηνοτροφία, και για αυτό ένα από τα βασικότερα εμπορευματικά προϊόντα ήταν τα ζωικά μαλλιά, κυρίως των προβάτων. Πριν τον 18ο αιώνα, το ενδιαφέρον για μαλλιά περιοριζόταν στην εσωτερική αγορά και ειδικά στις βιοτεχνίες υφασμάτων των μεγάλων πόλεων, όπως η Θεσσαλονίκη, όπου η παραγωγή αμπάδων από τους

---

²⁰⁵ Αθανάσιος Κανατσούλης, «Ιδιόχειρες σημειώσεις περί του εμπορικού οίκου Χατζημιχαήλ εκ Σιατίστης της Μακεδονίας», *ό. π.*, σ. 64 (αρχείο Αθανασίου Κανατσούλη).

²⁰⁶ Γ. Παλαμιώτης, *Γεωργική έρευνα της Μακεδονίας*, *ό. π.*, σ. 11-12

εβραίους της πόλης αποτελούσε βασικό πυλώνα της οικονομίας της. Από τα τέλη του 17ου αιώνα οι Γάλλοι εμπέδωσαν την κυριαρχική θέση τους σε αυτό τον κλάδο, καθώς χρειάζονταν πρώτη ύλη για τις υφαντουργίες του Lanquedoc. Περιοχές οι οποίες παρήγαγαν μαλλί εξαιρετικής ποιότητας ήταν η νότια Βουλγαρία, η δυτική Μακεδονία, η Θεσσαλία και η Αλβανία. Βασικός ανταγωνιστής των Γάλλων ως το 1731 ήταν οι εβραίοι της Θεσσαλονίκης οι οποίοι απολάμβαναν ιδιαίτερα προνόμια στην αγορά μαλλιού. Από την ίδια χρονιά άρχισε να αναπτύσσεται το χερσαίο εμπόριο μαλλιού του ελλαδικού χώρου με τις γερμανικές χώρες, οι οποίες τότε άρχισαν να αναπτύσσουν τις υφαντουργίες τους, και να γίνονται ανταγωνιστές των Γάλλων.²⁰⁷

Αξίζει να γίνει σύντομη αναφορά και στα εισαγόμενα προϊόντα του εξωτερικού εμπορίου τα οποία κάλυπταν καταναλωτικές ανάγκες του πληθυσμού και τα παραγωγικά κενά της οικονομικής δραστηριότητας στον ελλαδικό χώρο. Η αυτοκατανάλωση έθετε όρια στις ανάγκες και τις επιθυμίες, αλλά σημαντικές ποσότητες προϊόντων του ευρωπαϊκού μεταποιητικού κλάδου διαχέονταν στις πόλεις και στις αγροτικές οικιστικές συγκεντρώσεις του ελλαδικού χώρου.

Το σημαντικότερο εισαγόμενο είδος ήταν τα μάλλινα υφάσματα, οι περίφημες και περιζήτητες αγγλικές *λόνδρες*, οι οποίες σε όλη τη διάρκεια του 18ου αιώνα διατηρήθηκαν ψηλά στις προτιμήσεις των καταναλωτών. Όμως, ήδη από τις αρχές του αιώνα τα αγγλικά υφάσματα βρήκαν ανταγωνιστικούς μιμητές στις *λονδρίνες* των Γάλλων, των Ολλανδών και των Βενετών, με τους πρώτους να είναι οι πλέον ανταγωνιστικοί, τόσο ως προς την ποιότητα όσο και ως προς την τιμή. Οι Βενετοί, με κατώτερης ποιότητας υφάσματα, προσπαθούσαν με μεταβαλλόμενη επιτυχία να εκμεταλλευθούν τη συγκυριακή ύφεση της γαλλικής εμπορικής παρουσίας, ενώ από το 1750, όπως προαναφέρθηκε, οι γερμανικές *λοδρίνες* της Λειψίας γνώρισαν μεγάλη επιτυχία.²⁰⁸

Σε κάθε περίπτωση πρέπει να τονιστεί ξανά ότι σε όλη τη διάρκεια της οθωμανικής ιστορίας, όπως ακριβώς το εσωτερικό εμπόριο διατήρησε την

---

²⁰⁷ Βλ. T. Stoianovich, «Αγρότες και γαιοκτήμονες των Βαλκανίων και οθωμανικό κράτος: οικογενειακή οικονομία, οικονομία αγοράς και εκσυγχρονισμός», στο *Εκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση στα Βαλκάνια τον 19ο αιώνα*, Αθήνα 1999, σ. 158-198· του ιδίου, «Εσωτερικό και εξωτερικό εμπόριο. Κέντρα, δίκτυα, πηγές», στο Σ. Ασδραχάς κ. άλ., *Ελληνική οικονομική ιστορία, ό. π.*, σ. 424-461.

²⁰⁸ Βλ. Δ. Παπασταματίου – Φ. Κοτζαγεώργης, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, ό. π., σ. 187-188.

πρωτοκαθεδρία τόσο σε όγκο όσο και σε αξία των διακινούμενων αγαθών, έτσι στο χώρο του εξωτερικού εμπορίου οι εξαγωγές υπερέβαιναν σταθερά ως τον 19ο αιώνα τις εισαγωγές, δηλαδή ο ισολογισμός ήταν ενεργητικός, γεγονός το οποίο ενίσχυε τη σταθερότητα της οθωμανικής οικονομίας και θέτει υπό αμφισβήτηση την ερμηνευτική εγκυρότητα της έννοιας της οθωμανικής παρακμής.²⁰⁹

5. Τοπική αγορά και εμποροπανηγύρεις

Η κυκλοφορία των αγαθών στην τοπική, εσωτερική αγορά γινόταν με τρεις τρόπους: α. τη μόνιμη, διαρκή, καθημερινή αγορά (μαγαζιά), β. την εβδομαδιαία αγορά (παζάρι), και γ. την εμποροπανήγυρη. Στην καθημερινή αγορά, η οποία λειτουργούσε, κατά κανόνα, στο εσωτερικό της πόλης, λάμβανε χώρα η εμπορευματοποίηση των προϊόντων της υπαίθρου, η ανταλλαγή αγροτικών και βιοτεχνικών προϊόντων, η τροφοδοσία των επαγγελματιών με τις απαραίτητες πρώτες ύλες καθώς επίσης και η διασφάλιση των βασικών αγαθών διατροφής του πληθυσμού. Η διακίνηση των προϊόντων στην αγορά βοηθούσε συγχρόνως την οθωμανική διοίκηση να ασκεί τη φορολογική της πολιτική. Στις εβδομαδιαίες κυρίως αγορές συμμετείχε ο άμεσος παραγωγός, αγρότης ή κτηνοτρόφος ως πωλητής. Το ίδιο ισχύει και για τα εμπορικά πανηγύρια, αν και σε αυτά τον τόνο τον έδιναν οι συναλλαγές ανάμεσα σε εμπόρους.²¹⁰

---

²⁰⁹ Παρατίθεται στο ίδιο, σ. 188.

²¹⁰ Βλ. Σπ. Ι. Ασδραχάς, *Ελληνική κοινωνία και οικονομία, ό. π.*, σ. 33.

Εικόνα 6: Φλώρινα (1914) Η αγορά, όπου η σημερινή πλατεία Ρούσβελτ (Αρχείο Αθ. Βογιατζή). Πηγή: Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του νέου Ελληνισμού, Μακεδονία, ό. π.*, σ. 379.

Η αγορά της Βλάστης, ή οποία βρισκόταν στο κέντρο της κομόπολης ήταν αρκετά ευρύχωρη και λιθόστρωτη. Δύο φορές την εβδομάδα, τη Δευτέρα και την Πέμπτη, οργανωνόταν η αγορά στην οποία έρχονταν πολλοί για να πουλήσουν τα προϊόντα τους. Οι Κονιάροι, Τούρκοι του κάμπου των Καϊλαριών, έφερναν συνήθως δημητριακά, φρούτα και κτηνοτροφικά προϊόντα. Την Τετάρτη γινόταν η αγορά στα Καϊλάρια και την Παρασκευή στο Τσοτύλι. Τα πολλά μαγαζιά βρίσκονταν στην κάτω συνοικία, τα Κατ' Καλιάρια, όπου έφθαναν οι Βλατσιώτες για να πουλήσουν πανιά, κάπες, ταλαγάνια, βελέντζες, τέντες, τσιράπια, είδη υφαντικής και χειροτεχνίας περισσότερο ενώ τυροκομικά οι κτηνοτρόφοι.²¹¹

Στην εβδομαδιαία αγορά, η οποία αρχικά γινόταν κάθε Κυριακή, και μετά τα μέσα του 18^{ου} αι. κάθε Πέμπτη στο κέντρο της πόλης, λόγω εξεγέρσεων που έλαβαν χώρα το 1777 μεταξύ Χριστιανών και Εβραίων, οι παραγωγοί μετέφεραν μικρές ποσότητες αγροτικών ή κτηνοτροφικών προϊόντων, βασικών ειδών διατροφής, για να τα πουλήσουν ή για να τα ανταλλάξουν με άλλα. Βασική παράμετρος ύπαρξης της εβδομαδιαίας αγοράς ήταν η εμπορευματοποίηση της οικιακής οικονομίας, αφού ο γεωργός ή ο κτηνοτρόφος με την πώληση ή ανταλλαγή μέρους των

---

²¹¹ Βλ. Μ. Αθ. Καλινδέρης, *Ο βίος της κοινότητας Βλάστης, ό. π.*, σ. 26-28.

προϊόντων του εξασφάλιζε χρήματα καλύπτοντας τις βασικές και φορολογικές του υποχρεώσεις.

Η εβδομαδιαία αγορά του Τσοτυλίου δημιουργήθηκε όχι μόνο με σκοπό να εξυπηρετήσει τις ανάγκες της περιφέρειας Ανασελίτσας, αλλά και των γειτονικών περιφερειών Γρεβενών, Καστοριάς, Κοζάνης, Κόνιτσας καθώς και των πιο απομακρυσμένων περιοχών. Η αγορά αυτή είχε τον χαρακτήρα της αγοράς μιας αγροτικής περιφέρειας με φθαρτά προϊόντα.

Τρεις εβδομαδιαίες αγορές εξυπηρετούσαν τον χώρο που περικλείεται μεταξύ των ορίων Ηπείρου – Θεσσαλίας – Μακεδονίας: των Γρεβενών, του Τσοτυλίου και της Μπίγλιστας. Εξυπηρετούσαν πάνω από 250 χωριά και κωμοπόλεις μιας περιοχής η οποία περιλάμβανε τον φυσικό χώρο που εκτεινόταν από την Κόνιτσα, το Επταχώρι, την Εράτυρα, τα Σιάτιστα, την Πτολεμαΐδα, τη Βλάστη, την Κοζάνη, την Καστοριά, την Κλεισούρα, το Άργος Ορεστικό και τη Μπίγλιστα.²¹²

Πριν συσταθεί η εβδομαδιαία εμπορική αγορά στο Τσοτύλι το 1833, οι κάτοικοι της Εράτυρας και των γύρω περιοχών εξυπηρετούνταν από το παζάρι της Εράτυρας, δηλαδή από το ομώνυμο παζάρι βιλαέτ, σύμφωνα με τον Καλινδέρη, γινόταν στην ομαλή θέση Χουρίστα νοτιοδυτικά, πλησίον του ποταμού Μυρίχου και κάτω από τα Κτίσματα.²¹³

Τα εμπορικά πανηγύρια ήταν αυστηρά οργανωμένες ετήσιες αγορές, όπου συγκεντρωνόταν πλήθος εμπόρων, από γειτονικές ή μακρινές περιοχές, κατά τη διάρκεια όλων των μηνών του έτους, συνήθως όμως από την άνοιξη ως το φθινόπωρο. Οι εμποροπανηγύρεις συνέβαλλαν στη σύνδεση της οικονομίας πόλης-υπαίθρου, στην κυκλοφορία του νομίσματος και στην ανάπτυξη των εμπορικών συναλλαγών. Παράλληλα, χάρη στη σύνδεσή τους με ένα σύστημα επικοινωνιών μακρών αποστάσεων, διευκόλυναν τη μεγαλύτερη διάχυση των αγαθών (αγροτικών, βιοτεχνικών, ευρωπαϊκών), αλλά ενόησαν και την τοπική κοινωνία. Η διαφορά τους από τις καθημερινές αγορές και τα εβδομαδιαίτικα παζάρια ήταν ο περιοδικός τους χαρακτήρας (ήταν συνήθως ετήσια), η αυστηρή τους οργάνωση, αλλά και το ότι συνέρρεαν σ' αυτά έμποροι από μακρινές περιοχές, χωρίς να αποκλείεται η συμμετοχή και εμπόρων της γειτονικής ενδοχώρας. Στις

---

²¹² Βλ. Αλέξανδρος Κ. Αδαμίδης, *Το Τσοτύλι Κοζάνης*, εκδ. Δήμου Τσοτυλίου, Θεσσαλονίκη 1972, σ. 19.

²¹³ Θ. Ζ. Βαρσαμίδης, *Η κοινωνική και οικονομική ζωή της Εράτυρας*, ό. π., σ. 39.

εμποροπανηγύρεις γίνονταν, επίσης, κερδοσκοπικά παιχνίδια γύρω από την τιμή των νομισμάτων. Το πλήθος των συναλλαγών που γίνονταν σε αυτά ήταν ένα δέλεαρ για το ξένο, ισχυρό νόμισμα. Υπερτιμάται σε σχέση με το «εθνικό», τόσο στον τόπο του πανηγυριού, όσο , όπως ήταν επόμενο στην διαρκή αγορά, όταν πλησιάζει η εποχή του πανηγυριού.²¹⁴

Η λειτουργία, λοιπόν, της εσωτερικής αγοράς στηριζόταν κυρίως στα εγχώρια προϊόντα. Τα εισαγόμενα προϊόντα διοχετεύονταν σε αυτήν και στην συνέχεια κατανέμονταν σε άλλες περιοχές. Τα εμπορικά πανηγύρια ήταν ο τόπος όπου οιπραματευτάδες μπορούσαν να προσφέρουν ποικιλία εμπορευμάτων.²¹⁵ Τον 17^ο αιώνα λειτουργούσαν οι εμποροπανηγύρεις των Σερβίων και του Αβρέτ Χισάρ και το 18^ο αιώνα προστέθηκαν οι εμποροπανηγύρεις του Μαυρονόρους, των Σερρών και του Νευροκοπίου.²¹⁶ Σύμφωνα με τον ιστορικό Σπύρο Ασδραχά, μπορούμε να τα κατατάξουμε περιοδικά τα σημαντικότερα εμπορικά πανηγύρια κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας ως εξής:

ΠΙΝΑΚΑΣ V

Κατάταξη εμπορικών πανηγυριών ανά χρονική περίοδο

Μήνες	Πανηγύρια
Ιανουάριος	-
Φεβρουάριος	Ζητούνι (Λαμία)
Μάρτιος	-
Απρίλιος	Περλεπές
Μαΐος	Περλεπές
Ιούνιος	Μαυρονόρος
Ιούλιος	Μαυρονόρος
Αύγουστος	Μαυρονόρος
Σεπτέμβριος	Μαύροβο(Καστοριά), Σερβίων(Κοζάνη)
Οκτώβριος	-
Νοέμβριος	Μαύροβο(Καστοριά)
Δεκέμβριος	Μαύροβο(Καστοριά)

²¹⁴ Βλ. Σπ. Ασδραχάς, *Ελληνική οικονομία και κοινωνία, ό. π., σ. 35.*

²¹⁵ Στο ίδιο, σ. 34.

²¹⁶ Βλ. Βασίλης Κ. Γούναρης, «Οικονομικές εξελίξεις στην Μακεδονία, 1430-1912», στο Ιωάννης Κολιόπουλος - Ιωάννης Χασιώτης (επιμ.), *Η νεότερη και σύγχρονη Μακεδονία, ό. π., σ. 72-73.*

Στο πανηγύρι των Σερβίων έρχονταν οι Σιατιστινοί έμποροι και πουλούσαν ρούχα, αν αναλογιστεί κανείς ότι τα Σέρβια το 1600 ήταν τόπος παραγωγής σημαντικών ποσοτήτων μεταξιού, αλλά και μαλλιού, υλικά με τα οποία κατασκεύαζαν διάφορα είδη ένδυσης και καλλωπισμού, εργασία που την είχαν αναλάβει οι γυναίκες, οι οποίες εξασφάλιζαν έτσι ένα σημαντικό εισόδημα.²¹⁷

Σε αυτό το πανηγύρι έχουμε μια επιστολή ενός Στατιστινού εμπόρου ονόματι Λόγηρα, ο οποίος ανέφερε τη σύλληψή του και την κράτησή του για 4 μέρες, χωρίς να προλάβει να ανοίξει το εμπόρευσμά του. Μην έχοντας να πληρώσει το πρόστιμο των 1000 γροσιών, που του επιβλήθηκε, έβαλε ενέχυρο τα ρούχα του και ζητούσε παράλληλα ο ίδιος από τον Γ. Ξένου να μεσολαβήσει για την απελευθέρωσή του γιατί «τυραννίστηκε», όπως αναφέρει ο ίδιος.²¹⁸

Σε άλλη σελίδα του ίδιου γράμματος υπάρχει άλλη επιστολή από τη Σιάτιστα του Νικολάου Χατζημιχαήλ προς τον Γ. Ξένου από τη Λάρισα με ημερομηνία 20 Σεπτεμβρίου 1824, στην οποία γίνεται αναφορά για την αποστολή ενός Αρβανίτη, ο οποίος ήταν κομιστής ενός αυθεντικού μπουγιουρντιού, που με αυτό θα απολυόταν ο Λόγυρας. Γίνεται ακόμη αναφορά στην επιστολή για τα μανούρια που στάλθηκαν από τη Λάρισα στη Σιάτιστα και δεν ήταν αρεστά και με την πρώτη ευκαιρία θα τα έστελναν πίσω. Την επιστολή υπογράφουν ο Γεώργιος Νεόπλος και ο Νικόλαος Χατζημιχαήλ.²¹⁹ Για το πανηγύρι των Σερβίων γίνεται μεία από τον 17^ο αιώνα και μετά (1684).²²⁰ Από τα παραπάνω συμπεραίνουμε ότι το πανηγύρι γινόταν τον Σεπτέμβριο και κρατούσε 4 ημέρες²²¹, όσες ήταν και οι μέρες φυλάκισης του εμπόρου Λόγηρα.

Το Μαύροβο (σημερινό Μαυροχώρι Καστοριάς) στη νότια ακτή της λίμνης της Καστοριάς ήταν μια άλλη σημαντική εμπορική πανήγυρη που λειτουργούσε από

---

²¹⁷ Βλ. Βασίλης Δημητριάδης, *Η Κεντρική και Δυτική Μακεδονία κατά τον Εβλιγιά Τσελεμπί*, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 50.

²¹⁸ *Ι.Α.Φ.Σ.Α.Π.Θ.*, φάκελος 20, υποφ. 2, έγγραφα Στατιστής 1740-1910, ελληνικά έγγραφα λυτά 34, επιστολή Γεωργίου Νεόπλου προς τον Γ. Ξένου εις Λάρισα με ημερομηνία 20-09-1824. Πρόκειται για το γνωστό προεστό της Σιάτιστας Γεώργιο Νιόπλιο.

²¹⁹ Στο ίδιο.

²²⁰ Βλ. την μελέτη του Νίκου Γ. Σβορώνου, *Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης τον 18^ο αιώνα*, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1996, σ. 246.

²²¹ Τον Σεπτέμβριο τοποθετεί τη λειτουργία και ο Σπύρος Ασδραχάς, βλ., Σπύρος Ασδραχάς, *Ελληνική κοινωνία, ό.π.,σελ.37*, Στις 16 Σεπτεμβρίου οι Wace-Thompson και κρατούσε 4 ημέρες· βλ., Alan J.B.Wace - S.Thompson, *Οι νομάδες, ό. π.*, σ. 83.

το τέλος του 18^{ου} αιώνα ως τις αρχές του 20^{ου}.²²² Ο Πουκεβίλ αναφέρει ότι στο Μαύροβο —χωριό με 150 σπίτια, το 1806— γινόταν μια εμποροπανήγυρη που την ονόμαζαν πανηγύρι Ντόμπερι (Δίβρης - Αναρράχης). Σύμφωνα με πληροφορίες των ντόπιων κατοίκων, όπως ισχυρίζεται ο ίδιος, η εμποροπανήγυρη μεταφέρθηκε εκεί από την κοσμόπολη Κλεισούρα όπου γινόταν πρώτα. Στο τέλος του 18^{ου} αιώνα η εμποροπανήγυρη αυτή γινόταν κατά διαστήματα, στις 6 Σεπτεμβρίου, στις 29 Νοεμβρίου και τον Δεκέμβριο, χωρίς συγκεκριμένη χρονολογία, μια και αυτή ήταν μεταθετή και λειτουργούσε ανάλογα με τις εξελίξεις των εμπορικών συναλλαγών και εξαιτίας πολλών άλλων αιτιών. Την εμποροπανήγυρη αυτή την επισκέπτονταν αρκετοί έμποροι υφασμάτων της Σιάτιστας.²²³

Το εμπορικό πανηγύρι Μαυρονόρους των Γρεβενών ήταν από τα πιο σημαντικά πανηγύρια της περιοχής. Το χωριό Μαυρονόρος ήταν γνωστό για την ετήσια εμποροπανήγυρή του όπως αναφέρει ο Πουκεβίλ. Το παζάρι άγνωστο πότε καθιερώθηκε είχε διάρκεια 15 ημερών. Ξεκινούσε από την Δευτέρα και τελείωνε το μεθεπόμενο Σάββατο. Η παράδοση αναφέρει ότι γινόταν μετά τις 15 Μαΐου (γιορτή Αγίου Αχιλλείου).²²⁴ Οι έμποροι της Σιάτιστας στο πανηγύρι του Μαυρονόρους ασχολούνταν κυρίως με το εμπόριο ρούχων, μαντηλιών μια και η μεγάλη μακεδονική θεσσαλική χειρωνακτική ζώνη Βέροια-Νάουσα-Καστοριά-Σιάτιστα-Κοζάνη-Αμπελάκια-Τύρναβος, προμήθευαν την αγορά, όχι μόνο τις τοπικές αγορές, αλλά κυρίως την Κεντρική Ευρώπη με νήματα, μετάξι, υφάσματα.²²⁵

Στο Περλεπέ γινόταν ένα από τα σημαντικότερα πανηγύρια κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας. Στο πανηγύρι αυτό οι Στατιστινοί έμποροι είχαν αρκετές επαφές εφόσον αγόραζαν από εκεί ρούχα και τα μεταπουλούσαν σε άλλα

---

²²² Νίκος Γ. Σβορώνος, *Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης τον 18^ο αιώνα*, ό. π., σ. 249.

²²³ Φραγκίσκος Πουκεβίλ, *Ταξίδι στη Δυτική Μακεδονία*, ό. π., σ. 96.

²²⁴ Πρβλ. Θεόδωρος Σαράντης, *Το περιβόλι των Γρεβενών*, Αθήνα 1977, σ. 5· Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Μακεδονίας*, ό. π., σ. 275-276 και Γεώργιος Χρ. Αλευράς, «Οι εμποροπανηγύρεις της Μακεδονίας κατά την Οθωμανική περίοδο (18^{ος}-19^{ος} αι.): Το παράδειγμα της Σαμαρίνας και του Μαυρονόρους Γρεβενών», στο *Η Δυτική Μακεδονία στους Νεότερους Χρόνους, Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου Ιστορίας Δυτικής Μακεδονίας (Γρεβενά 2-5 Οκτωβρίου 2014)*, Γρεβενά 2016, σ. 207-222.

²²⁵ Βλ. Σεραφείμ Μάξιμος, *Η αυγή του ελληνικού καπιταλισμού τουρκοκρατία 1685-1782*, εκδόσεις Στοχαστής, Αθήνα 1973, σ. 38.

εμπορικά πανηγύρια της υπόλοιπης Ελλάδας.²²⁶ Ο Μιχ. Καλινδέρης αναφέρει ότι κάτοικοι της Βλάστης πήγαιναν, ως αγοραστές καλών αλόγων, στη μεγάλη αυτή εμπορική πανήγυρη που τελούνταν στις αρχές του Σεπτεμβρίου.²²⁷

Από μια επιστολή, με ημερομηνία 7 Μαρτίου 1801, πληροφορούμαστε ότι ο έμπορος Νικόλαος Ζουπάν ήρθε σε συμφωνία με τους εμπόρους Κων/νο και Ιωάννη Τζίτζα για αγορά εμπορευμάτων με τον όρο να του παραδώσουν το πράγμα στο ερχόμενο πανηγύρι του Περλεπέ.²²⁸

Ο λόγος ύπαρξης των μεγάλων εμπορικών πανηγυριών ήταν η ανεπαρκής εκπλήρωση των εμπορικών λειτουργιών της πόλης. Η ανάπτυξη ωστόσο, των μεγάλων (διεθνούς εμβέλειας) εμποροπανηγύρεων στηριζόταν στην άνοδο του εμπορίου και στην ύπαρξη ενός δικτύου μικρότερων επαρχιακών ή περιφερειακών πανηγυριών. Όπως παρατηρεί ο Σπύρος Ασδραχάς: «Ένα σύστημα αλυσιδωτών ετήσιων αγορών εξυπηρετεί τη μεγάλη διακίνηση των αγαθών δημιουργώντας κόμβους ανταλλαγών εποχικού χαρακτήρα και επιτρέποντας τόσο τη διάδοση των εισαγόμενων εμπορευμάτων όσο και τη συγκέντρωση εκείνων που θα αποτελέσουν αντικείμενο του εξαγωγικού εμπορίου».²²⁹

7. Οι Δυτικομακεδόνες απόδημοι της Κεντρικής Ευρώπης

Οι δύσκολες συνθήκες ζωής στις γενέτειρές τους, οι δυσχερείς οικονομικές και πολιτικές συνθήκες οδήγησαν τους Έλληνες από τα τέλη του 17^{ου} αιώνα σε μεταναστεύσεις. Η ελπίδα για μια καλύτερη ζωή, το εμπόριο και η δίψα για μάθηση, ήταν οι βασικότεροι λόγοι μεταναστεύσεων. Το εμπόριο αποτέλεσε τον σημαντικότερο παράγοντα για την ίδρυση ελληνικών παροικιών.²³⁰

Οι περιοχές που συγκέντρωναν απόδημους Έλληνες ήταν η Κεντρική Ευρώπη, η βόρεια Βαλκανική και η Ρωσία. Ο Παλλατίδης μιλώντας κατά τα μέσα

---

²²⁶ Αναφορά για το πανηγύρι του Περλεπέ γίνεται από τον Arasy στο τέλος του 18^{ου} αιώνα το οποίο άρχιζε από το Μάη· βλ. Ν. Σβορώνος, *Το εμπόριο, ό. π.*, σ. 248.

²²⁷ Βλ. Μ. Αθ. Καλινδέρης, *Ο βίος της κοινότητας Βλάστης επί Τουρκοκρατίας, ό. π.*, σ. 29.

²²⁸ *AZM, ό.π.*, αριθμ.32. Στο παραπάνω έγγραφο γίνεται αναφορά και για ομολογία εμπορεύματος χωρίς τόκο για ένα εξάμηνο και στο παζάρι του Μαυρονόρους να δοθεί διάφορο προς 1% το μήνα.

²²⁹ Βλ. Σπ. Ι. Ασδραχάς κ. άλ., *Ελληνική Οικονομική Ιστορία, ό. π.*, τ. Α', σ. 485-486.

²³⁰ Βλ. Απ. Βακαλόπουλος, «*Ο Ελληνισμός της διασποράς*», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ', Αθήνα 1975, σ. 231-243.

του 19^{ου} αιώνα για τις δυο ελληνικές κοινότητες της Βιέννης, των υπηκόων της οθωμανικής και της Αυστροουγγαρίας, τονίζει «την επίκαιρη γεωγραφική θέση της στο κέντρο της Ευρώπης, τη συρροή των Ελλήνων σε αυτήν από κάθε γωνιά της ελληνικής γης και κυρίως της Μακεδονίας και την ευεργετική συμβολή των μεγαλοαστών της στην οικονομική και πνευματική άνοδο των ελληνικών χωρών κατά τους τελευταίους αιώνες της τουρκοκρατίας ως τα μέσα του 19^{ου} αιώνα».²³¹

Αλλού γράφει ο Μεγδάνης ότι «*Εξενιτεύοντο οι Κοζανίτες έμποροι ήσυχοι εις μακρινούς τόπους και με το εμπόριον επορίζοντο τα προς τα χρεία των αφθόνως. Το κυριώτερον μέρος της ξενιτειάς των ήταν η Ουγγαρία, εκεί επλούτισαν και ευτύχισαν την πατρίδα των. Το εμπόριον και η κοινωνία των με άλλα πεπολιτισμένα έθνη τους επληροφόρησαν περί της ωφέλειας των μαθήσεων και της βοήθειας των εις τα έργα των όθεν και έδειξαν πολύν ζήλον και προθυμίαν να συστήσωσι σχολεία εις την πατρίδα των και φιλοτιμίαν να έχωσιν εις αυτά διδασκάλους από τους περιφημότερους του καιρού των.*»²³²

Τον 18^ο αιώνα παρατηρείται άνθηση του χερσαίου εμπορίου της Κοζάνης, με χώρες της Βόρειας Βαλκανικής και της Κεντρικής Ευρώπης, ιδιαίτερα με την Αυστροουγγαρία. Στις χώρες λοιπόν της Κεντρικής Ευρώπης, οι Κοζανίτες απόδημοι ίδρυσαν *κομπανίες*, δηλαδή εμπορικές εταιρίες ενώ στην Κοζάνη διατηρούσαν εμπορικά καταστήματα προκειμένου να προμηθεύονται τα εμπορεύματά τους όπως κρόκο, *αμπάδες* (χονδρά μάλλινα υφάσματα), νήματα κ.α και να τα διοχετεύουν στην αγορά.²³³

Την εμπορική άνοδο των Ελλήνων της Βιέννης επιδίωκαν να ανακόψουν οι αντίζηλοι Εβραίοι, οι οποίοι ενίοτε χρησιμοποιούσαν ανέντιμα μέσα. Πολλές φορές είχαν παρατηρήσει οι Έλληνες έμποροι ότι τα φορτία με μαλλιά της Μακεδονίας έφθαναν ελιποβαρή, αλλά το 1787 κατά τη μεταφορά αυτού του εμπορεύματος από το Schupanek μέχρι το Szegedin της Ουγγαρίας έγινε κλοπή, που ξεπερνούσε τα 30.000 φλορίνια.²³⁴

---

²³¹ Βλ. Αναστάσιος Παλλατίδης, *Υπόμνημα ιστορικών περί της αρχής και προόδου και της σημερινής ακμής του εν Βιέννη ελληνικού συνδικισμού*, Βιέννη 1845, σ. 6-13· Απ. Βακαλόπουλος, *Πηγές της Ιστορίας της Μακεδονίας*, ΕΜΣ, Θεσσαλονίκη 1989, σ. 271.

²³² Μιχάλης Παπακωνσταντίνου, *Μια βορειοελληνική πόλη στην Τουρκοκρατία, ό. π.*, σ. 36.

²³³ Βλ. Παναγιώτης Λιούφης, *Ιστορία της Κοζάνης*, Κοζάνη 1924, σ. 44, 45, 340.

²³⁴ Γ. Λαΐος, *Η Σιάτιστα και οι εμπορικοί οίκοι Χατζημιχαήλ και Μανούση, ό. π.*, σ. 85.

Το 1805, όταν ο Ληκ επισκέφτηκε την Σιάτιστα ανέφερε ότι όλες οι οικογένειες είχαν ένα τουλάχιστον μέλος τους στην ξενιτιά όπως στην Ιταλία, Ουγγαρία και Αυστρία καθώς και σε διάφορες πόλεις της Γερμανίας που ασχολούνταν με εμπορικές υποθέσεις.²³⁵ Κάτοικοι των μεγάλων οικισμών Μπλάτσι και Σέλιτσα αποδημούσαν στην Κεντρική Ευρώπη.²³⁶ Επίσης η Κλεισούρα, ανατολικά της Καστοριάς, ανέπτυξε έντονη οικονομική και κοινοτική δραστηριότητα χάρη στο εμπόριο των κατοίκων της που αποδημούσαν στην Σερβία, Αυστρία, Μολδοβλαχία, Οδησσό και αλλού, καθώς και στο εσωτερικό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, Θεσσαλονίκη, Καβάλα, Κωνσταντινούπολη.

Το πιο σημαντικό όμως κέντρο της Β.Δ. Μακεδονίας υπήρξε η Καστοριά, χάρη στο εμπόριο των γουναρικών της. Η εξαιρετική και απaráμιλλη δεξιοτεχνία των Καστοριανών τεχνιτών έγκειται στο εξής: κομματάκια από γουναρικά, τα ονομαζόμενα *χορδάδες*, που τα εισήγαγαν από τα κέντρα επεξεργασίας γουναρικών του εξωτερικού και τα οποία μόλις είχαν το μήκος ενός δακτύλου, τα συνάρμοζαν, τα έραβαν το ένα με το άλλο με τόση επιδεξιότητα, ώστε να μοιάζουν ακέραια γουναρικά και να πετυχαίνουν στις διεθνείς αγορές τις αντίστοιχες προς αυτά τιμές.²³⁷

Η δραστηριότητα των Ελλήνων εμπόρων σχετιζόταν με την εμπορία πρώτων υλών ή ειδών διατροφής από τις οθωμανικές περιοχές προς τις αψβουργικές χώρες ή τη δυτική Ευρώπη και την εισαγωγή βιομηχανικών προϊόντων στην οθωμανική επικράτεια. Η ικανότητά τους, εξάλλου, να γνωρίζουν άριστα την οθωμανική αγορά και να προμηθεύουν με τα προϊόντα της την κεντροευρωπαϊκή αγορά ήταν ο βασικός λόγος για τη διείσδυσή τους σ' εκείνες τις χώρες. Εκτός από τα διάφορα αγροτικά προϊόντα (κρασί, λάδι, σιτάρι κλπ.) οι έμποροι (Έλληνες ή ξένοι) εξήγαγαν στη Δυτική και στην Κεντρική Ευρώπη, από θαλάσσιους ή στεριανούς δρόμους αλλά και μέσω των μεγάλων εμποροπανηγύρεων, πολλά προϊόντα (πρώτες ύλες ή μεταποιημένα) της κτηνοτροφίας (τυρί, μαλλί, ακατέργαστα ή κατεργασμένα

---

²³⁵ W. M. Leake, *Travels in Northern Greece*, Λονδίνο 1835, vol. I, σ. 307-308.

²³⁶ Κατά τη δεκαετία του 1770-1780 ήταν εγκατεστημένοι σε διάφορες πόλεις της Κεντρικής Ευρώπης 31 ή 32 έμποροι από την Κοζάνη, 27 από τη Βλάστη, 18 ή 19 από τη Σιάτιστα, 16 ή 17 από την Καστοριά, 11 από τη Βέροια κλπ. βλ. Tr. Stoianovich, «Ο κατακτητής ορθόδοξος βαλκάνιος έμπορος», *ό. π.*, σ. 311.

²³⁷ Βλ. Απ. Ε. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, *ό. π.*, τ. Δ', σ. 508-509.

δέρματα, κάπες, *αμπάδες* κλπ.).²³⁸ Ενδεικτικά, οι ποσότητες μαλλιού που συγκεντρώνονταν κάθε χρόνο στη Θεσσαλονίκη (όπου είχαν εγκατασταθεί ενωρίς πολλοί ξένοι πρόξενοι για να προωθήσουν το εμπόριο των χωρών που εκπροσωπούσαν) και προορίζονταν για τις εγχώριες βιοτεχνίες ή για εξαγωγές ανέρχονταν κατά το δεύτερο μισό του 18^{ου} αι. στις 400.000 με 500.000 οκάδες (512 με 640 τόνους).²³⁹ Περιζήτητες ήταν ιδίως οι κάπες, που χρησιμοποιούνταν από τους βοσκούς και τους ναυτικούς, τις οποίες έφτιαχναν σε βλάχικα χωριά από τραχύ μάλλινο ύφασμα. Τι εξήγαν στο Λιβόρνο, στην Τεργέστη, στη Βενετία κ. α., Βλάχοι έμποροι, εγκατεστημένοι σ' αυτά τα λιμάνια.²⁴⁰

---

²³⁸ Η βιβλιογραφία γι' αυτό το ζήτημα είναι ογκώδης βλ., ενδεικτικά, Σπ. Ι. Ασδραχάς κ. άλ., *Ελληνική Οικονομική Ιστορία, ό. π., τ. Α'*, σ. 424-446· Βασίλης Κρεμμυδάς, «Η οικονομία 1770-1821», στο Βασ. Παναγιωτόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, ό. π., τ. 1^{ος}*, Αθήνα 2003, σ. 276, 298-299 (όπου πολύ ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις για τον εμπορικό χαρακτήρα της βιοτεχνικής παραγωγής)· Δ. Παπασταματίου – Φ. Κοτζαγεώργης, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, ό. π., σ. 206-207*. . και για τις εξαγωγές τους ειδικά από το λιμάνι της Θεσσαλονίκης: Ν. Σβορώνος, *Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης τον 18^ο αιώνα*, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1996, σ. 276 κ. εξ. Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Μακεδονίας, ό. π., σ. 268-278*· Βασίλειος Σφυρόερας, «Επισκόπηση του Ελληνισμού κατά περιοχές: Μακεδονία [1669-1821], *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. ΙΑ'*, Αθήνα 1974, σ. 197.

²³⁹ Ν. Σβορώνος, *Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης τον 18^ο αιώνα, ό. π., σ. 221-224*.

²⁴⁰ Βλ. Σπ. Ι. Ασδραχάς κ. άλ., *Ελληνική Οικονομική Ιστορία, ό. π., σ. 480*· Ελένη Αγγελομάτη – Τσουγγαράκη, *Η προεπαναστατική Ελλάδα, στη σειρά, 1821: Η γένεση ενός Έθνους-Κράτους*, εκδ. ΣΚΑΙ Βιβλίο, Αθήνα, χ. χ., σ. 211.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ε΄

Η ΦΟΡΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΑΣ

1. Γενικά

Το οθωμανικό φορολογικό σύστημα αποτελούνταν από φόρους που επιβάλλονταν σύμφωνα με το ισλαμικό δίκαιο αλλά και από φόρους εθιμικούς. Στην πρώτη περίπτωση κάθε φορολογία που ίσχυε από πριν δεν καταργούνταν αλλά εντάσσονταν σε αυτήν νέοι φόροι.²⁴¹ Όταν οι Οθωμανοί προέβαιναν σε τέτοιες απογραφές στα νεοκατακτημένα εδάφη τους, το πρώτο τους βήμα ήταν να εξακριβώσουν τους νόμους και τις συνήθειες που επικρατούσαν πριν από την κατάκτηση. Δεν επιδίωκαν να καταργήσουν όλους τους νόμους, τις συνήθειες και τους θεσμούς της κατακτημένης περιοχής· προτιμούσαν να διατηρούν ένα μέρος των τοπικών εθίμων, ελπίζοντας έτσι ότι θα αποφύγουν την αναταραχή που μπορεί να διαδεχόταν την ξαφνική εισαγωγή ενός νέου συστήματος. Για ορισμένες ομάδες όπως οι *Βλάχοι*, οι *Σαρακατσάνοι* κ. ά, οι Οθωμανοί εφάρμοσαν τις διατάξεις που αποτελούσαν ακριβείς μεταφράσεις των παλιότερων τοπικών νόμων.²⁴² Από την άλλη, οι εθιμικοί φόροι νομιμοποιούνταν και ερμηνεύονταν, σύμφωνα με το ισλαμικό δίκαιο.²⁴³

Οι φόροι χωρίζονταν σε δυο κατηγορίες: στους καθ' αυτό φόρους και στους τακτικούς και έκτακτους φόρους που επιβάλλονταν κατά τόπους και κατά ειδική περίπτωση.²⁴⁴ Στους καθ' αυτό φόρους υπάγονταν οι προσωποπαγείς φόροι (*χαράτσι*, η *σπέντζα* και οι φεουδαλικοί φόροι) και στους φόρους επί των ακινήτων ή των πραγμάτων.²⁴⁵ Επειδή κύρια πηγή της φορολογίας ήταν η αγροτική παραγωγή, τους φόρους που προαναφέραμε τύχαινε να τους πληρώνουν και οι πληθυσμοί που δεν διέθεταν αποκλειστικά γεωργικά εισοδήματα.²⁴⁶

---

²⁴¹ Βλ. Νεοκλής Σαρρής, *Οθωμανική πραγματικότητα, Συστηματική παράθεση δομών και λειτουργιών. Η δογματική διοίκηση*, εκδ. Αρσενίδη, Αθήνα χ. χ., σ. 158.

²⁴² Χαλίλ Ιναλτζίκ, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία, Η κλασική εποχή, ό. π.*, σ. 127-128.

²⁴³ Ν. Σαρρής, *Οθωμανική πραγματικότητα, ό. π.*, σ. 158.

²⁴⁴ Μιχάλης Σακελλαρίου, *Η Πελοπόννησον κατά την δευτέραν τουρκοκρατίαν (1715-1821)*, 2^η εκδ. Ερμής, Αθήνα 1978, σ. 54.

²⁴⁵ Στο ίδιο, σ. 60.

²⁴⁶ Γεώργιος Παπαγεωργίου, *Οικονομικοί και κοινωνικοί μηχανισμοί στον ορεινό χώρο, Ζαγόρι (μέσα 18^{ου} αιώνα – αρχές 20^{ου} αιώνα)*, εκδ. Ριζαρείου Σχολής, Ιωάννινα 1995, σ. 109.

Αυτό παρατηρούνταν στους ορεινούς οικισμούς της περιφέρειας της Μακεδονίας, οι κάτοικοι της οποίας, αν και δεν ασχολούνταν αποκλειστικά με την γεωργία, έπρεπε να πληρώνουν φόρους σύμφωνα με το σύστημα της αγροτικής οικονομίας. Εάν ο αγρότης γινόταν βιοτέχνης στην πόλη, έπρεπε να καταβάλει στον τιμαριώτη του ένα φόρο αποζημίωσης, το «χρήμα για την ακύρωση της μίσθωσης» ή (*cift bozan akcesi*) και τότε μόνο ήταν απαλλαγμένος από την υποχρέωση να επιστρέψει στη γη του.²⁴⁷

Η αιγοπροβατοτροφία αποτελούσε μια από τις πιο βασικές επαγγελματικές ασχολίες των χωρικών (χριστιανών ή μουσουλμάνων), την οποία οι χριστιανοί κάτοικοι συμπλήρωναν και με την εκτροφή χοίρων, για τους οποίους πλήρωναν και τον φόρο *bidat-i hanazir*.²⁴⁸

Στην πρώτη κατηγορία φόρων ανήκαν οι προσωπικοί φόροι: η *σπέντζα/ισπεντζέ* ή *inpençe*, η οποία ανερχόταν σε μισό πιάστρο το έτος και το χαράτσι ή κεφαλικός φόρος, προσωποπαγής φόρος που τον κατέβαλλε κάθε μη μουσουλμάνος. Στη δεύτερη κατηγορία ανήκαν οι φόροι επί των πραγμάτων, που διακρίνονταν σε έγγειους και φόρους επί της ζωικής παραγωγής. Η πρώτη κατηγορία περιλάμβανε: α) τη δεκάτη (*öşür*), η οποία κάλυπτε μεγάλη σειρά επιβαρύνσεων στο εισόδημα του αγρότη, που δεν περιοριζόταν αυστηρά στο δέκατο της παραγωγής. Αποδέκτης της ήταν ο τιμαριώτης ή όποιος άλλος ήταν ο κύριος της γης· β) το νοζούλι, φόρος που στην αρχή υποχρέωνε τους κατοίκους ενός τόπου να εξοικονομούν τα απαραίτητα τρόφιμα για το στράτευμα που θα περνούσε από εκεί ή ακόμη και από γειτονική περιοχή. Αργότερα αυτός ο φόρος αποδιδόταν σε χρήμα και γ) τα τελωνειακά τέλη (*resmi-i gumruk*). Η φορολογία αυτή είχε ορισθεί από το τουρκικό δημόσιο σε 5% για εισαγωγές και εξαγωγές.²⁴⁹ Αναφορά για έξοδα *γιουμπρουκιού* έχουμε στο κατάστιχο ληψοδοσίας των εμπορών της Σιάτιστας στα Καλάβρυτα, όπου αντί για τελωνειακά τέλη ο έμπορος Νικολάου Μιχαήλ έδωσε εμπόρευμα.²⁵⁰ Ο τελωνειακός αυτός φόρος, που ο Ψαλίδας στο ιδιόχειρο εμπορικό του γλωσσάρι ονόμαζε ακόμη *pedagium*, *κουμέρκι* και *περατιάτικο*, φαίνεται με την πρώτη ματιά να είναι σχεδόν

---

²⁴⁷ Βλ. Δημήτρης Κιτσίκης, *Ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, 1280-1924*, εκδ. Εστίας, Αθήνα 1988, σ. 114.

²⁴⁸ Βλ. γι' αυτόν τον φόρο Κ. Καμπουρίδης – Γ. Σαλακίδης, *Η επαρχία Σερβίων τον 16^ο αιώνα, ό. π., σ. 214-215*.

²⁴⁹ Γ. Παπαγεωργίου, *Οικονομικοί μηχανισμοί, ό. π., σ. 120*, σημ.1.

²⁵⁰ Ι.Α.Φ.Σ.Α.Π.Θ, φάκ. 21, *Ελληνικά έγγραφα και κατάστιχα 1 ληψοδοσίας εμπορών Κων/νου Λαζάρου, Νικολάου Μιχαήλ και Δημητρίου Μιχαήλ*.

ίδιος (5%) για την Ευρώπη και την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Ο Αλή πασάς είχε αυξήσει από το 1812, στα όρια της δικαιοδοσίας του (μεταξύ των οποίων και πολλές περιοχές της Δυτικής Μακεδονίας), το *resmi-i-gumruk* σε 6% και λίγο αργότερα σε 6,5% γενικά για εισαγωγές και εξαγωγές.

2. Φόροι για την κτηνοτροφία

Οι φόροι που επιβάρυναν την κτηνοτροφία (εκτρεφόμενα ζώα και παραγόμενα προϊόντα) ήταν πολλοί. Καθώς οι περισσότερες κτηνοτροφικές φοροεισφορές, φυσικές ή εκχρηματισμένες, κατέληγαν στον τιμαριώτη μπορούν να θεωρηθούν δεκάτες επί της ζωικής παραγωγής, αν και καταγράφονται και ως κτηνοτροφικοί φόροι με αποδέκτη το αυτοκρατορικό θησαυροφυλάκιο. Για παράδειγμα, ο φόρος βοσκής εισπραττόταν από τον τιμαριώτη ή το κράτος ανάλογα με το καθεστώς εκμετάλλευσης του λειμώνα.²⁵¹ Οι φόροι αυτοί ήταν οι εξής:

ι) Τσελέπικο ή προβατονόμιο

Ο φόρος αυτός, γνωστός ως *αντέτι αγνάμ* (*adet-i-agnam*), αντίστοιχος του βυζαντινού *προβατονόμιο*, είχε επιβληθεί στα γιδοπρόβατα. Σύμφωνα μ' αυτόν, οι ποιμένες ήταν υποχρεωμένοι να καταγράφουν τον ακριβή αριθμό των αιγοπροβάτων και να αποδίδουν τον ανάλογο φόρο. Σε αντίθετη περίπτωση τιμωρούνταν με ειδικές ποινές. Σε έγγραφο του Αρχείου του Αλή πασά γίνεται συχνά λόγος γι' αυτόν τον φόρο. Για παράδειγμα, σε *δεφτέρι* που συντάχθηκε στη Λάρισα, στις 29 Μαρτίου 1815, αναφέρεται ότι το *τζελέπικο* είκοσι τσιφλικιών του Βελή πασά ανερχόταν σε «*τρία κριάρια τὰ ἑκατό πρόβατα, ὑπολογισμένα προς ἔνδεκα γρόσια το κριάρι*», κάτι που —κατά τους εκδότες και τους σχολιαστές αυτού του Αρχείου— δείχνει πως σ' αυτή την περίπτωση ο φόρος αυτός είχε μετατραπεί σε χρηματική πρόσοδο.²⁵² Ο φόρος αυτός υπήρχε μέχρι τα μισά του 19^{ου} αιώνα, χωρίς

---

²⁵¹ Βλ. για τους φόρους της κτηνοτροφίας Σπ. Ασδραχάς κ. άλ., *Ελληνική οικονομική ιστορία, ό. π.*, σ. 189-191· Δ. Παπασταματίου, Φ. Κοτζαγεώργης, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, ό. π.*, σ. 192 και ειδικά για την περιοχή Σερβίων κατά την πρώιμη οθωμανική περίοδο Κ. Καμπουρίδης – Γ. Σαλακίδης, *Η επαρχία Σερβίων τον 16^ο αιώνα, ό. π.*, σ. 213-216.

²⁵² Βλ. *Αρχείο Αλή πασά, ό. π.*, τ. Β', σ. 547-549 (έγγρ. 755).

αυτό βέβαια να είναι σίγουρο και υπολογιζόταν σε κατά κεφαλή ζώα.²⁵³ Το 1855 στο κατάστιχο του παπά – Δημήτρη από το Κριμίνι υπάρχει σημείωση για *τζελέπικα* (γίδια =15 γρόσια, πρόβατα =17γρόσια).²⁵⁴

ii) Δεκάτη των ζώων

Ένας άλλος κτηνοτροφικός φόρος ήταν το *ονταλίκ αγνάμ ρεσμί* (*ondalik agnam resmi*) δηλαδή η δεκάτη των ζώων. Σκοπός της ήταν η προμήθεια του τουρκικού στρατού σε κρέας και συνήθως αποδιδόταν σε είδος. Το 1830 έγινε συνένωση με την φορολογία των ζώων και καταβαλλόταν από κοινού.²⁵⁵ Επίσης η Εράτυρα όπως και άλλες περιοχές, πλήρωναν εκτός των άλλων φόρων κτηνοτροφίας και φόρο βοσκής (*resmi-i-otluk* ή *μουατζελές*), όπου για τους ενήλικες μη μουσουλμάνους ήταν 6 άσπρα ετησίως.²⁵⁶ Γνωρίζουμε ακόμη από το αρχείο των αδερφών Γραμματικού της Βλάστης ότι το 1836 τα χωριά που αναφέρονται στον παρακάτω πίνακα κατέβαλαν το αντίστοιχο *τζελέπικο* (φόρο σε είδος)²⁵⁷:

ΠΙΝΑΚΑΣ VI.

Φόρος τζελέπικο

A/A	ΧΩΡΙΑ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΓΙΔΟΠΡΟΒΑΤΩΝ	ΤΖΕΛΕΠΙΚΟ (ΣΕ ΕΙΔΟΣ) Γρόσια
1	Δέβλα (Κρυονέρι)	830	83
2	Χορσιό (Χορηγός)	640	64
3	Δριάνοβο (Δρυόβουνο)	2330	233
4	Βελίστι (Ασπρούλα)	820	82

Έχοντας κατά νου όσα είπαμε για τους φόρους κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας, τους ορισμούς και τα ποσοστά επί της αγροτικής

²⁵³ Ν. Σαρής, *Οσμανική πραγματικότητα, ό. π.*, σ. 172, όπου η πληροφορία ότι μέχρι το 1595 ανερχόταν σε 1 άσπρο για 2 πρόβατα και αργότερα σε 1 άσπρο για 1 πρόβατο· βλ., επίσης, Σπ. Ασδραχάς κ. άλ., *Ελληνική οικονομική ιστορία, ό. π.*, σ. 189-190.

²⁵⁴ Ν. Καλογερόπουλος, *Ραντοβίσι – Ραδοχώρι 1750-2000, ό. π.*, σ. 142.

²⁵⁵ Ν. Σαρής, *Οσμανική πραγματικότητα, ό. π.*, σ. 173.

²⁵⁶ Ως προς το ύψος του φόρου έχουν καταγραφεί σημαντικές τοπικές διαφοροποιήσεις. Στα Τρίκαλα εισέπρατταν 5 άσπρα ως δικαίωμα βοσκής, ενώ στην Αθήνα 2· βλ. J. Kabrda, «Ο τουρκικός κώδικας (*kanunname*) της Λαμίας», *ό. π.*, σ. 212.

²⁵⁷ Βλ. Ι. Βασδραβέλλης, «Το αρχείον των αδερφών Γραμματικού», *Μακεδονικά* 8 (1955-1960), σ. 228.

παραγωγής, της κτηνοτροφίας αλλά και της έκτακτης εισφοράς και άλλων υποχρεωτικών δοσιμάτων, μπορούμε να παραθέσουμε πίνακα με τους φόρους που εισέπραξε το οθωμανικό κράτος κατά το έτος 1853 στους καζάδες Γρεβενών, Βεντζίων ανά είδος (τα ποσά σε γρόσια):²⁵⁸

ΠΙΝΑΚΑΣ VII.

Φόροι στους καζάδες Γρεβενών και Βεντζίων το 1853

Καζάς	Δέκατα	Προβατονόμιο	Καπνολόγιο Χριστιανών	Καπνολόγιο Μουσουλμ.	Προσωπικός φόρος	Νομιαία Τέλη Ιμλάκια	Γενικό σύνολο
Γρεβενών	413.000	110.700	170.500	34.000	270.000	40.000	1.038.000
Βεντζίων	66.000	63.000	40.000	6.000	48.000	15.000	238.000
Σύνολο	479.000	173.700	210.500	40.000	318.000	55.000	1.276.000

*Τα ποσά είναι σε γρόσια.

Σύμφωνα με τον παραπάνω πίνακα, το *προβατονόμιο*, ο φόρος *τζεπέλικο* που αναφέραμε παραπάνω, υπολείπεται και μάλιστα σημαντικά του καπνολογίου. Αυτό δηλώνει ότι οι κτηνοτρόφοι είχαν ακόμη κάποια προνόμια ή ότι είχε συμφωνηθεί να καταβάλλουν μέρος του φόρου, το πλέον σημαντικό ίσως, στον τόπο χειμερινής διαβίωσής τους, οπότε ο εμφανιζόμενος φόρος είναι κυρίως εκείνων που παραχειμάζαν στην επαρχία. Θεωρούμε το δεύτερο πιθανότερο διότι δεν εξηγείται η τόσο μεγάλη αναλογία προσόδων *προβατονομίου* από τα Βέντζια. Οι πηγές πληροφορούν ότι οι μετακινούμενοι κτηνοτρόφοι πλήρωναν φόρο τόσο κατά την κάθοδο στα χειμαδιά όσο και κατά την άνοδο στους θερινούς βοσκοτόπους, όπως και για την ενοικίαση των βοσκότοπων. Ενδεικτικά, σε έγγραφο από το Αρχείο του Αλή πασά (Τύρναβος, 5 Απριλίου 1818) δίνεται η πληροφορία για ενοικίαση τον χειμώνα του 1818-1819 «κισλάδων» βοσκότοπων στη Θεσσαλία από τον Βελή πασά, διοικητή τότε της Θεσσαλίας, στους τσέλιγκες Τέγο Πόντες και Μίχο, έναντι του ποσού των 10.720 γροσίων και 588 οκάδων βουτύρου.²⁵⁹ Από το πλήθος των φόρων που αφορούσαν συγκεκριμένες ομάδες επαγγελματιών, στον πίνακα που ακολουθεί διακρίνουμε τους κυριότερους:

²⁵⁸ Βλ. Απ. Ι. Παπαδημητρίου, *Σελίδες ιστορία των Γρεβενών τ. Β΄, ό. π., σ. 328.*

²⁵⁹ Βλ. *Αρχείο Αλή πασά, ό. π., τ. Γ΄, σ. 86-87 (έγγρ. 1070), σ. 88-89 (έγγρ. 1072, Τύρναβος, 6 Απρ. 1818)* για ενοικίαση από τον Βελή πασά βοσκότοπων στην περιοχή Αλμυρού.

ΠΙΝΑΚΑΣ VIII.

Φόροι κτηνοτροφίας

Φόρος	Περιεχόμενο
adet agnam	Φόρος κοπαδιού
otlak resmi	Φόρος βοσκής σε τιμάριο ή κρατική γη
sel amet akcesi	Φόρος περάσματος προβάτων
agul resmi	Φόρος μαντριού σε τιμάριο
hizir resmi	Χοίροι
yave vergisi	Φόρος αδέσποτων ζώων

Να σημειωθεί ότι αν και οι δεκάτες αφορούσαν σε όλους τους αγρότες ή κτηνοτρόφους ανεξάρτητα από τη θρησκευτική τους ένταξη, ορισμένες εισφορές επιβάρυναν αποκλειστικά μια θρησκευτική ομάδα εξαιτίας του φορολογήσιμου αντικειμένου και ανάλογων θρησκευτικών απαγορεύσεων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο φόρος επί των χοίρων, ο οποίος επιβάρυνε αποκλειστικά τους χριστιανούς.²⁶⁰

Συνοψίζοντας τα παραπάνω, στις χρηματικές προσόδους περιλαμβάνονταν και ο φόρος για τα κατοικίδια ζώα και συγκεκριμένα για τους χοίρους και τα πρόβατα. Ενώ στον κανονισμό του Μεχμέτ Β΄, ο φόρος για τα πρόβατα ορίζεται ότι είναι πληρωτέος σε χρήμα ή σε είδος, στην νομοθεσία του Σουλεϊμάν ο φόρος αυτός παρουσιάζεται ως χρηματικός και μάλιστα υψηλότερος. Άλλοι πάλι θεωρούσαν ότι τον φόρο αυτό τον μοιράζονταν εξ ημισείας ο τιμαριώτης και ο *σαντζάκμπεης* και άλλοι ότι υπάγονταν στα σουλτανικά *χάσια*, δηλαδή τον ιδιοποιούνταν ο σουλτάνος. Για να μην μακρηγορούμε θα συμφωνήσουμε με την διάταξη που περιέχεται στον *κανονισμό* της Νικόπολης της εποχής του Σουλεϊμάν, ότι δηλαδή « στις αρχές του Απρίλη, αυτός που δικαιούται το φόρο για τα πρόβατα πρέπει να τον συλλέξει». Οι φόροι εκτροφής κοπαδιών πληρώνονταν σε χρήμα: ο *resmi-I otlak* (φόρος χόρτου) πληρωνόταν στον τιμαριώτη και καταγραφόταν στα εισοδήματά του. Ο φορολογούμενος ήταν υποχρεωμένος να δίνει στον σπαχή για κάθε 300 πρόβατα ένα κριάρι, πρόβατο ή αμνό. Ο *resmi-I yaylak* (φόρος για τα θερινά βοσκοτόπια) και ο *resmi-I kislak* (φόρο για τα χειμαδιά), επίσης τον εισπραττόταν από τον τιμαριώτη στα λιβάδια του οποίου, εκτρέφονταν το χειμώνα

²⁶⁰ Δ. Παπασταματίου, Φ. Κοτζαγεώργης, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, ό. π., σ. 192.*

ή το καλοκαίρι τα κοπάδια. Η υποχρέωση εδώ συνίστατο σε ένα πρόβατο για κάθε καλό κοπάδι από 300 πρόβατα²⁶¹ και σε 50 άσπρα για κάθε κοπάδι κατώτερης ποιότητας. Ο *resmi-i agil* (φόρος για τα μαντριά) πληρωνόταν μόνο στην περίπτωση που το κοπάδι περνούσε όλο το χρόνο στα βοσκοτόπια κάποιου τιμαριώτη. Το μανδριάτικο αρχικά έφθανε τα 6-13 άσπρα, αργότερα περιορίστηκε στα 5 άσπρα.²⁶²

Ο φόρος για τους χοίρους, *resmi-I hinczir* ή *bid' at hinazir* ήταν επίσης χρηματικός όπως οι παραπάνω. Ο φόρος λοιπόν αυτός πληρωνόταν σε χρήμα, καθώς οι μουσουλμάνοι δεν τρώνε χοιρινό. Το ποσό που είχε οριστεί ήταν ένα άσπρο ανά δύο χοίρους. Παραλλαγή του αποτελούσε ο φόρος για τους χοίρους που σφάζονταν τα Χριστούγεννα (*resmi-i bozuk*). Το ποσό ήταν μεγαλύτερο: δύο άσπρα για κάθε χοίρο. Από το αρχειακό υλικό προκύπτει καθαρά ότι τον φόρο για τους χοίρους καρπωνόταν πάντα το ίδιο πρόσωπο, ο τιμαριώτης. Με την εκτροφή των χοίρων συνδεόταν και ο φόρος που είχε θεσπιστεί για τη βοσκή των χοίρων σε δάση με βελανιδιές.²⁶³

Οι κανονναμέδες δεν περιέχουν πληροφορίες για τη φορολογία των βοοειδών, ούτε γίνεται αναφορά για αυτά στα κατάστιχα. Η μόνη εξαίρεση είναι μια σημείωση στο κατάστιχο των πόλεων Καστοριάς και Σερρών όπου, μαζί με τους άλλους φόρους τους οποίους καρπωνόταν ο τιμαριώτης, συναντάμε και τον *resmi-i hergele*, φόρο για τα κοπάδια αλόγων. Στην προκειμένη περίπτωση ο φόρος αυτός πληρωνόταν από τον αστικό πληθυσμό και το ποσό αυτό έφθανε τα 1000 άσπρα.

Τέλος, μαζί με τους φόρους που σχετίζονταν με την κτηνοτροφία, φορολογούνταν και γαλακτοκομεία. Σύμφωνα με το τιμαριώτικο κατάστιχο των Σερρών, τα γαλακτοκομεία υποβάλλονταν σε διαφορετική φορολογία ανάλογα με το αν επεξεργαζόταν πρόβειο ή αγελαδινό γάλα, πράγμα που υποδηλώνει ότι στον τομέα αυτό υπήρχε ήδη μια σχετική εξειδίκευση.²⁶⁴

---

²⁶¹ Βλ. Σπ. Ασδραχάς κ. άλ., *Ελληνική οικονομική ιστορία, ό. π.*, σ. 191.

²⁶² Βλ. Βέρα Μουταφτσιέβα, *Αγροτικές σχέσεις στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, ό. π.*, σ. 273-277

²⁶³ Στο ίδιο, *ό. π.*, σ. 273-277

²⁶⁴ Βέρα Μουταφτσιέβα, *Αγροτικές σχέσεις στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, ό. π.*, σ. 273-277· βλ. επίσης Η. Ι. Νικολόπουλος, *Δομές και Θεσμοί στην Τουρκοκρατία, ό. π.*, σ. 30-31.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Οι οικονομικές διαστάσεις της κτηνοτροφικής δραστηριότητας των περιοχών της Δυτικής Μακεδονίας, την περίοδο που εξετάζουμε, δηλαδή από τα μέσα του 18^{ου} έως τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, είναι, εν πολλοίς, απόρροια της οθωμανικής κατάκτησης. Το γεγονός αυτό συνεπέφερε αρκετές αλλαγές στον τρόπο παραγωγής, μολονότι αυτές δεν ήταν ικανές να τον μεταβάλλουν ή να αλλάξουν τον θεμελιώδη χαρακτήρα της και, κατ' επέκταση, τον χαρακτήρα της κτηνοτροφικής οικονομίας. Η εξέταση των οικονομικών αυτών διαστάσεων της κτηνοτροφίας μας επιτρέπει να εξάγουμε μια σειρά από βασικά συμπεράσματα:

Πρώτον, η οθωμανική κατάκτηση συντέλεσε στη μετακίνηση ενός άγνωστου αριθμού Ελλήνων από πεδινές περιοχές προς ορεινά εδάφη, ενισχύοντας έτσι πληθυσμιακά οικισμούς που ήδη υπήρχαν εκεί ή δημιουργώντας νέους, οι κάτοικοι των οποίων ασχολούνταν αρχικά με μικρής έκτασης γεωργία και στη συνέχεια με την κτηνοτροφία. Μπορούμε, λοιπόν, να μιλάμε, για μία προσαρμογή τους στις ιδιαίτερες συνθήκες του ορεινού χώρου, με σκοπό αφενός την επιβίωσή τους και αφετέρου την ανάπτυξη της οικονομίας τους. Έτσι, επιδόθηκαν στον κτηνοτροφικό ημινομαδισμό προκειμένου να καλύψουν τις ανάγκες διατροφής των αιγοπροβάτων τους στον μέγιστο βαθμό που αυτό ήταν εφικτό. Πολλά χωριά των ορεινών περιοχών κατοικούνταν μόνο κατά τη διάρκεια της θερινής περιόδου. Οι κάτοικοι των ορεινών οικισμών που ασχολούνταν με την κτηνοτροφία διατηρούσαν και πεδινές εγκαταστάσεις στις οποίες μετακινούνταν τον χειμώνα για να διαμένουν και ταυτόχρονα για να βρίσκουν τα ζώα τους εκτάσεις βοσκής. Οι οικισμοί της Δυτικής Μακεδονίας στους οποίους βασίστηκε αυτή η μελέτη ενισχύθηκαν πληθυσμιακά μετά τα μέσα του 16^{ου} αιώνα. Οι οικισμοί Σιάτιστα, Κοντσικό, Κλεισούρα, Μπογατσικό, Κωσταράζι, Ζουπάνι, δεν υπήρξαν καταφύγια κατά τον πρώτο μετά την οθωμανική κατάκτηση αιώνα, αφού ήταν τιμάρια Τούρκων σπαχήδων, όπως προκύπτει από τα κατάστιχα, αλλά βαθμιαία μετατράπηκαν, από τον 16ο αι. και εξής, σε οικονομικού και κοινωνικού χαρακτήρα καταφύγια, βοηθώντας και του γεγονότος της ανάπτυξης της κτηνοτροφίας.

Δεύτερον, η έναρξη της καθόδου προς τα χειμαδιά γινόταν κοντά στην εορτή του Αγίου Δημητρίου. Οι μετακινούμενοι τον χειμώνα διόριζαν 10-12 φύλακες για τη φύλαξη των σπιτιών τους. Στον μετακινούμενο πληθυσμό περιλαμβάνονταν και

οι οικογένειες των διαφόρων επαγγελματιών (ραφτών, τσαρουχάδων, σαμαράδων, πεταλωτών, παντοπωλών και *κιρατζήδων*), προκειμένου να εξασφαλίζουν εισόδημα και κατά τη διάρκεια του χειμώνα. Υπήρχαν βέβαια, για την αποφυγή της αύξησης του κόστους της ζωής και προς αποφυγή της δαπάνης δύο μετακινήσεων, κάποιες οικογένειες που παρέμεναν στα ορεινά χωριά τους, και κατά τον χειμώνα. Αυτοί πιθανόν να έπαιρναν παραγγελίες για την κατασκευή διαφόρων ειδών, τα οποία διέθεταν στους παραγγελιοδόχους την άνοιξη, ή τα πουλούσαν στα εμπορικά πανηγύρια. Η προσπάθεια των κατοίκων ορεινών περιοχών της Δυτικής Μακεδονίας να ανταπεξέλθουν στις οικονομικές τους ανάγκες τους έκανε να στραφούν και προς άλλους τομείς επαγγελματικών δραστηριοτήτων. Έτσι, ένας οικονομικός κύκλος αρχίζει σιγά σιγά να αναδύεται και να αλληλοσυμπληρώνει την ποικιλομορφία των διαφόρων επαγγελμάτων που είναι άμεσα συνυφασμένα με την κτηνοτροφία.

Τρίτον, κάθε αγροτικό, αλλά συχνά και αστικό, νοικοκυριό διατηρούσε έναν μικρό αριθμό ζώων, συνήθως γίδια, πρόβατα, πουλερικά και χοίρους, κυρίως γιατί τους παρείχαν το γάλα, το τυρί, το βούτυρο, το γιαούρτι, τα αυγά, το μαλλί, το δέρμα, και την κοπριά, και δευτερευόντως το κρέας. Γενικά οι κτηνοτρόφοι προσπαθούσαν μέσω της παρασκευής γαλακτοκομικών προϊόντων να καλύπτουν τις βιοτικές ανάγκες των οικογενειών τους, πουλώντας τα στην αγορά, ώστε ν' αγοράζουν τις απαραίτητες προμήθειες για το κοπάδι (όπως ήταν το αλάτι) και ν' ανταποκρίνονται στο κόστος των ενοικίων των θερινών κυρίως βοσκότοπων, αλλά και στους πολλούς φόρους που είχε επιβάλλει η οθωμανική διοίκηση.

Ο αυτοκαταναλωτικός αυτός χαρακτήρας της οικονομίας αντανακλάται στο χαμηλό επίπεδο του μεταποιητικού τομέα στις αρχές της οθωμανικής κυριαρχίας. Όλα τα σπίτια ήταν εφοδιασμένα μ' έναν στοιχειώδη εξοπλισμό, όπως φούρνους, αργαλειούς ή μύλους, για την επεξεργασία των πρώτων υλών. Επιπλέον, η διάχυση της αγροτικής οικονομίας ήταν έντονη ακόμη και στο εσωτερικό των πόλεων, οι οποίες αποτελούσαν, εκ των πραγμάτων, προνομιακό πεδίο ανάπτυξης βιοτεχνικών δραστηριοτήτων. Πολλοί κάτοικοι αστικών συγκεντρώσεων ασκούσαν μόνιμα ή εποχιακά αγροτικά και κτηνοτροφικά επαγγέλματα στην περιβάλλουσα τις πόλεις ύπαιθρο χώρα, αν όχι και στο ίδιο το αστικό περιβάλλον.

Τέταρτον, με την πάροδο του χρόνου, στις αρχές του 18^{ου} αι., και με την κτηνοτροφία, ως πρωτογενή παραγωγική δραστηριότητα, μπορούσε να αναπτυχθεί

και ο εξαρτώμενος απ' αυτήν δευτερογενής τομέας της ορεινής οικονομίας, δηλαδή η οικοτεχνική ή βιοτεχνική επεξεργασία του μαλλιού (η υφαντική), η τυροκομεία και η επεξεργασία δερμάτων (βυρσοδεψεία). Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την ανάπτυξη και του τριτογενούς τομέα της τοπικής οικονομίας, δηλαδή του εμπορίου τυροκομικών προϊόντων, κρέατος και δερμάτων.

Η κτηνοτροφία, λοιπόν, αποτέλεσε τη βάση της παραγωγικής δραστηριότητας αυτών των κοινωνιών και τα προϊόντα της πρωτογενούς παραγωγής (το γάλα, το μαλλί και το δέρμα) τροφοδοτούσαν την οικοτεχνική και βιοτεχνική μεταποίηση. Η υφαντουργική μεταποίηση ως οικιακή δραστηριότητα είχε μία μακραίωνη παρουσία στην αυτοκαταναλωτική ελληνική ύπαιθρο, όπου ο αργαλειός ήταν μία βασική τεχνολογική επένδυση της αγροτικής οικογένειας. Η διεθνής οικονομική συγκυρία ενίσχυσε αυτή τη μακραίωνη παράδοση μετασχηματίζοντας τον χαρακτήρα της υφαντουργίας σε εμπορευματικό. Εντούτοις, η μεταβολή της υφαντουργικής παραγωγής δε μεταφράστηκε σε μετασχηματισμό των παραγωγικών σχέσεων ούτε εισήγαγε νέες μεθόδους και τεχνολογίες, καθώς η εργασία διατήρησε τον οικιακό χαρακτήρα της και εκμεταλλεύθηκε την κεκτημένη εμπειρία και τη γυναικεία εργασία.

Πέμπτον, η κτηνοτροφία κινούσε και τη μηχανή της τριτογενούς οικονομικής δραστηριότητας. Η πώληση του κρέατος και των άλλων κτηνοτροφικών προϊόντων σε συμφέρουσες τιμές, η καταβολή των φόρων στις οθωμανικές Αρχές, και η πρόσληψη έμμισθου προσωπικού (τσοπάνων κ. ά.) για την κάλυψη των αυξημένων εργασιακών αναγκών απαιτούσε κάποια στοιχειώδη οργάνωση. Αυτή την οργάνωση την παρείχε η κοινωνικο-οικονομική μορφή του τσελιγκάτου. Η δύσκολη οικονομική κατάσταση της εποχής εκείνης, δεν στάθηκε εμπόδιο για ν' αναπτυχθεί η βιοτεχνία και το εμπόριο σε περιφερειακή και διεθνή κλίμακα, μια αγορά η οποία να συνάδει με έναν αλυσιδωτό κρίκο μεταξύ του παραγωγού και του αγοραστή και των τελευταίων με την οθωμανική εξουσία. Ο φυσικός τομέας της αγοράς άρχισε να αναπτύσσεται αρχικά αργά, αλλά σταθερά, μέσω της επεξεργασίας και της μεταποίησης των κτηνοτροφικών προϊόντων και της παραγωγής μαλλιού, τυριού και κατεργασμένων ή ακατέργαστων δερμάτων που αποτελούσαν βασικά είδη, τα οποία προωθούνταν στο εσωτερικό ή στο εξωτερικό εμπόριο. Το εμπόριο μέσω της μόνιμης αγοράς, των εβδομαδιαίων παζαριών και των εμποροπανηγύρεων, άκμασε και συνέβαλλε στην βελτίωση της οικονομικής κατάστασης των κατακτημένων,

εξασφαλίζοντάς τους τα μέσα για την επιβίωσή τους αλλά και για την εκπλήρωση των φορολογικών τους υποχρεώσεων απέναντι στο οθωμανικό κράτος.

Έκτον, οι φορολογικές επιβαρύνσεις στα γεωργικά και στα κτηνοτροφικά προϊόντα, ήταν μέρος της οικονομικής πολιτικής του οθωμανικού κράτους. Οι φόροι, είτε με τη μορφή καταβολής προϊόντων είτε με την μορφή καταβολής χρήματος αποτελούσαν πολύ βασικό στοιχείο του οικονομικού μοντέλου της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Σημαντικές ήταν οι δημοσιονομικές καταβολές επί της ζωικής παραγωγής. Καθώς οι περισσότερες κτηνοτροφικές φοροεισφορές, φυσικές ή εκκρηματισμένες, κατέληγαν στον τιμαριώτη μπορούν να θεωρηθούν δεκάτες επί της ζωικής παραγωγής, αν και καταγράφονται και κτηνοτροφικοί φόροι με αποδέκτη το αυτοκρατορικό θησαυροφυλάκιο.

Έβδομο, το *προβατονόμιο*, ο φόρος *τζεπέλικο* που αναφέραμε στην παρούσα εργασία, υπολείπεται και μάλιστα σημαντικά σύμφωνα με αναφερθέντα στοιχεία του φόρου επί της γεωργικής παραγωγής. Αυτό δηλώνει ότι οι κτηνοτρόφοι είχαν ακόμη κάποια προνόμια ή ότι είχε συμφωνηθεί να καταβάλλουν μέρος του φόρου, το πλέον σημαντικό ίσως, στον τόπο της χειμερινής διαβίωσής τους, οπότε ο εμφανιζόμενος φόρος είναι κυρίως εκείνων που παραχείμαζαν στην επαρχία.

Όγδοο οι μετακινούμενοι κτηνοτρόφοι πλήρωναν φόρο τόσο κατά την κάθοδο στα χειμαδιά όσο και κατά την άνοδο στους θερινούς βοσκοτόπους. Άλλοτε ο φόρος μοιραζόταν ανάμεσα στο κράτος και τον τιμαριώτη. Σύμφωνα με αυτό, πολλοί ήταν εκείνοι που προτιμούσαν να παραμείνουν στα ορεινά σε όλη την διάρκεια του έτους για να μην έχουν μεγαλύτερο κόστος ζωής.

Ένατο, να σημειωθεί ότι αν και οι *δεκάτες* αφορούσαν σε όλους τους αγρότες ή κτηνοτρόφους, ανεξάρτητα από τη θρησκευτική τους ένταξη, ορισμένες εισφορές επιβάρυναν αποκλειστικά μια θρησκευτική ομάδα εξαιτίας του φορολογήσιμου αντικειμένου και ανάλογων θρησκευτικών απαγορεύσεων. Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί ο φόρος επί των χοίρων, που επιβάρυνε αποκλειστικά τους χριστιανούς. Το ποσό ήταν μεγαλύτερο: δύο άσπρα για κάθε χοίρο αντί για ένα άσπρο ανά δύο χοίρους που ίσχυε γενικά.

Δέκατον, οι φόροι εκτροφής κοπαδιών πληρώνονταν σε χρήμα: ο *resmi-I otlak* (φόρος χόρτου) πληρωνόταν στον τιμαριώτη και καταγραφόταν στα εισοδήματά του. Ο φορολογούμενος ήταν υποχρεωμένος να δίνει στον σπαχή για κάθε 300 πρόβατα ένα κριάρι, πρόβατο ή αμνό. Η υποχρέωση εδώ συνίστατο σε ένα πρόβατο

για κάθε καλό κοπάδι από 300 πρόβατα και σε 50 άσπρα για κάθε κοπάδι κατώτερης ποιότητας. Βλέπουμε ότι ο φόρος διαφέρει, ανάλογα με την ποιότητα του φορολογητέου πράγματος, όπως στην προκειμένη περίπτωση τα κοπάδια των προβάτων. Ήταν ίσως ένας τρόπος βελτίωσης των κοπαδιών και μελλοντικής αύξησης των κρατικών εσόδων μέσω της φορολογίας της οθωμανικής πολιτικής κυριαρχίας.

Ενδέκατον, στους φόρους που σχετίζονταν με την κτηνοτροφία, εντασσόταν και η γαλακτοκομεία, η οποία υποβαλλόταν σε διαφορετική φορολογία ανάλογα με το αν επεξεργαζόταν πρόβειο ή αγελαδινό γάλα, γεγονός που υποδηλώνει ότι στον τομέα αυτό υπήρχε ήδη μια σχετική εξειδίκευση.

Το γενικό συμπέρασμα που προκύπτει από την παρούσα μελέτη είναι το ότι η κτηνοτροφία στη Δυτική Μακεδονία, κατά την περίοδο που εξετάσαμε, κατέχει – για πολλούς λόγους (γεωμορφολογικούς, ιστορικούς κ. ά.) μία εξέχουσα θέση στην οικονομία της. Θα τολμούσαμε δε να πούμε ότι η συνεισφορά της στην οικονομική της ανάπτυξη, τόσο μέσω της παραγωγής πρωτογενών κτηνοτροφικών προϊόντων όσο και, κυρίως, μέσω της μεταποίησής τους στις διάφορες βιοτεχνίες της περιοχής και της εν συνεχεία διοχέτευσής τους στο εμπόριο, είναι μεγαλύτερη από αυτή της γεωργίας. Μια πιο συστηματική έρευνα, με βάση και άλλες αρχειακές πηγές, θα μπορούσε να επαληθεύσει ή, ίσως, και ν' απορρίψει αυτή τη θέση μας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΠΗΓΕΣ – ΜΕΛΕΤΕΣ

I. ΠΗΓΕΣ

A. Ανέκδοτες

1. Κατάστιχον της εκκλησίας του Αγίου Αθανασίου και λοιπόν εκκλησιών Ζουπανίου (κώδικας)

α. Λογαριασμοί κοινότητας Σιάτιστας των ετών 1833-1835.

β. Έγγραφο αριθμ.32 (1801)

2. Ιστορικό αρχείο Κοζάνης

Φάκελος ΚΤ 115, αριθμ. υποφ. Α΄, φακ. εγγράφων και επιστολών συλλογής Κ.

Δ. Τακιατζή

3. Αρχείο Αθανασίου Κανατσούλη

- Συμφωνητικό γράμμα μεταξύ Κων/νου Κανατσούλη και Μάρκου Γκίμπα, Σιάτιστα 25 Ιανουαρίου 1854.

- Ιδιόχειρες σημειώσεις περί του εμπορικού οίκου Χατζημιχαήλ εκ Σιατίστης της Μακεδονίας (1742-1855).

4. Κώδικας Μονής Μεταμορφώσεως του Σωτήρος Ζάβορδας

Ο κώδικας αρ. 201 της Μονής Μεταμορφώσεως του Σωτήρος Ζάβορδας, [ΚΝΕ/ΕΙΕ], Αθήνα 2000.

5.Ιστορικό Αρχείο Φιλοσοφικής Σχολής Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (ΙΑΦΣ ΑΠΘ)

- Φάκ. 21, *Ελληνικά έγγραφα και κατάστιχα 1 ληψοδοσίας εμπόρων Κων/νου Λαζάρου, Νικολάου Μιχαήλ και Δημητρίου Μιχαήλ* (αχρονολόγητα).

- Φάκ. 20 *Επιστολή ιδιωτικής φύσεως από Ζέμονα προς Κων/νου Λαζάρου στη Σιάτιστα* (31 Μαρτίου 1798)

6. Εφημερίδες

- «*Δυτική Μακεδονία*», Κοζάνη 1961.

- «*Καστοριανή Εστία*», Καστοριά 1994.

B. Δημοσιευμένες

-*Αρχείο Αλή πασά Αρχείο Αλή πασά Γενναδείου Βιβλιοθήκης* (έκδοση – σχολιασμός

–ευρετήριο Βασίλης Παναγιωτόπουλος με τη συνεργασία των Δημήτρη Δημητρόπουλου & Παναγιώτη Μιχαηλάρη, ΕΙΕ/ΙΝΕ, τ. Α΄ - Δ΄, Αθήνα 2009.

- Βασδραβέλλης Ιωάννης, *Το αρχείο των αδερφών Γραμματικού* (1955-1960), *Μακεδονικά* 8 (1955-1960), σ. 228.
- Berard Victor, *Τουρκία και ελληνισμός: οδοιπορικό στη Μακεδονία*, μτφρ. Μ. Λυκούδης, Αθήνα, 1987.
- Kabrda Joseph, «Ο τουρκικός κώδικας (kanunname) της Λαμίας: Συμβολή στη μελέτη των τουρκικών ιστορικών πηγών των σχετικών με την ιστορία της Ελλάδας», μτφρ. Στ. Παπαδόπουλος, *Ελληνικά* 17 (1962) σ. 202-218.
- Καμπουρίδης Κώστας, *Η νεότερη Ελλάδα μέσα από οθωμανικές αρχειακές πηγές, Οικονομία, Θεσμοί και Κοινωνία στη Θεσσαλία του 17^{ου} αιώνα*, Θεσσαλονίκη 2009.
- Καμπουρίδης Κώστας – Γιώργος Σαλακίδης, *Η Επαρχία Σερβίων τον 16^ο αιώνα μέσα από οθωμανικές πηγές*, εκδ. Αντ. Σταμούλη, Θεσσαλονίκη 2013.
- Leake William, *Travels in Northern Greece*, vol. I-IV, Λονδίνο 1835.
- Μπωζούρ Φελίξ, *Πίνακας του εμπορίου της Ελλάδος στην Τουρκοκρατία (1787-1797)*, (Παρίσι 1800), μτφρ. Ελένη Γαρίδη, εκδ. Αφοί Τολίδη, Αθήνα 1974.
- Rouqueville Francois, *Voyage de la Grèce*, 1^η έκδ. Παρίσι 1820-1821, 2^η έκδ., *Voyage dans la Grèce* Παρίσι 1826-1827.
- Rouqueville Francois, *Ταξίδι στη Δυτική Μακεδονία (Άνοιξη του 1806)*, Εισαγωγή – Μετάφραση – Σχόλια Γιάννης Τσάρας, Θεσσαλονίκη 2011
- Χατζιωάννου Μαρία - Χριστίνα, *Η ιστορική εξέλιξη των οικισμών στην περιοχή του Αλιάκμονα κατά την Τουρκοκρατία. Ο κώδικας αρ. 201 της Μονής Μεταμορφώσεως του Σωτήρος Ζάβορδας*, έκδ. ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 2000.

II. ΜΕΛΕΤΕΣ

A. Ελληνόγλωσσες

- Αγγελής Κωνσταντίνος, «Το Τσοτύλιον», *ΗΔΜ* (1932), σ. 138-139.
- Αγγελομάτη – Τσουγγαράκη Ελένη, *Η προεπαναστατική Ελλάδα*, στη σειρά, *1821: Η γένεση ενός Έθνους-Κράτους*, εκδ. ΣΚΑΙ Βιβλίο, Αθήνα, χ. χ.
- Αδαμίδης Αλέξανδρος, *Το Τσοτύλι Κοζάνης*, Θεσσαλονίκη 1972.
- Αλευράς Χρ. Γεώργιος, «Οι εμποροπανηγύρεις της Μακεδονίας κατά την Οθωμανική περίοδο (18^{ος}-19^{ος} αι.): Το παράδειγμα της Σαμαρίνας και του Μαυρονόρους Γρεβενών», *Η Δυτική Μακεδονία στους Νεότερους Χρόνους, Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου Ιστορίας Δυτικής Μακεδονίας (Γρεβενά 2-5 Οκτωβρίου 2014)*, Γρεβενά 2016, σ. 207=222.

- Ανωγιάτης - Πελέ Δημήτρης, *Δρόμοι και διακίνηση στον ελλαδικό χώρο κατά τον 18^ο αιώνα*, Αθήνα 1993.
- Αραβαντινός Παναγιώτης, *Μονογραφία περί Κουτσοβλάχων*, Αθήνα 1903.
- Αρσενίου Λάζαρος, *Τα τσελιγκάτα*, Αθήνα 1972.
- Ασδραχάς Σπύρος κ. άλ., *Ελληνική Οικονομική Ιστορία ιε' - ιθ' αι.*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, τ. Α' - Β', Αθήνα 2003.
- ..... *Ελληνική οικονομία και κοινωνία ιη' και ιθ' αι*, Αθήνα 1988.
- ..... *Ζητήματα Ιστορίας*, Αθήνα 1983.
- Βακαλόπουλος Απόστολος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, Τουρκοκρατία (1669-1812)*, Αθήνα 2007.
- ....., *Πηγές της ιστορίας της Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 1989.
- ....., «Ο Ελληνισμός της διασποράς», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ', Αθήνα 1975, σ. 231-243.
- ....., *Οι Δυτικομακεδόνες απόδημοι επί τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1958.
- ....., «Συντεχνίες και συντεχνιακή παράδοση», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Ι', Αθήνα 1974, σ. 155-157.
- ....., *Ιστορία της Μακεδονίας 1354-1833*, Θεσσαλονίκη 1969.
- Βακαλόπουλος Κων/νος, *Πολιτική και οικονομική δομή του πασαλικίου του Μοναστηρίου στα μέσα του 19^{ου} αιώνα*, Θεσσαλονίκη 1981.
- ....., *Νεότερη Ιστορία της Μακεδονίας (1830-1912)*, Θεσσαλονίκη 1986.
- ....., *Ιστορία του Βόρειου Ελληνισμού, Μακεδονία*, Θεσσαλονίκη 1990.
- Βαρσαμίδης Αθανάσιος, *Η κοινωνική και οικονομική ζωή της Εράτυρας (Σελίτσας) το 19^ο αιώνα και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα*, Θεσσαλονίκη 1995.
- Γιομπλάκης Αθανάσιος, *Η Εράτυρα*, Θεσσαλονίκη 1985.
- Γκιόλιας Μάρκος, *Παραδοσιακό δίκαιο και οικονομία του τσελιγκάτου*, Αθήνα 2004.
- Γούναρης Βασίλης, «Οικονομικές εξελίξεις στην Μακεδονία, 1430-1912» στο Ιωάννης Κολιόπουλος - Ιωάννης Χασιώτης (επιμ.), *Η νεότερη και σύγχρονη Μακεδονία ιστορία-οικονομία-πολιτισμός*, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 64-75.
- Δάρδας Αναστάσιος, *Τα μοναστήρια της μητροπόλεως Σισανίου και Σιατίστης*, Θεσσαλονίκη 1993.
- Δασούλας Θεοφάνης, *Αγροτικές κοινωνίες του ορεινού χώρου κατά την Οθωμανική περίοδο. Ο γεωργικός κόσμος της «Χώρας Μετσόβου» (18^{ος} -19^{ος} αι.)*,

- αδημοσίευτη διδ. διατριβή, Τομέας Λαογραφίας, Τμήμα Ιστορίας & Αρχαιολογίας Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2009.
- Δεκάζος Παναγιώτης, *Αι γεωργικαί σχέσεις της Μακεδονίας*, Εν Αθήναις 1914.
- Δημητριάδης Βασίλης *Η Κεντρική και Δυτική Μακεδονία κατά τον Εβλιγιά Τσελεμπί*, Θεσσαλονίκη 1973.
- Διεθνές Συνέδριο, *Η Δυτική Μακεδονία κατά τους χρόνους της τουρκικής κυριαρχίας με έμφαση στους Δυτικομακεδόνες απόδημους στις Βαλκανικές χώρες (15^{ος} αιώνας έως το 1912)*, (30/3/2001-01/04/2001), Σιάτιστα 2003.
- Ζέρβας Σπύρος, *Συντήρηση και Διατήρηση Χαρτιού, Βιβλίων και Αρχαιακού Υλικού*» ΣΕΑΒ, Διαθέσιμο στο: <http://hdl.handle.net/11419/63>, σ. 77.
- Ημερίδα Δημοτικού Σχολείου Κλεισούρας, «Η Κλεισούρα παλιά και σήμερα – Περίπατος στα περασμένα»*, Κλεισούρα 2000.
- Θανόπουλος Γεώργιος, «Ποιμενική ζωή» στο Γ. Αικατερινίδης, Ε. Αλεξάκης κ. ά. (επιμ.), *Δημόσιος και Ιδιωτικός Βίος στην Ελλάδα: Οι Νεότεροι Χρόνοι*, τ. Α', *Ο Νεότερος Λαϊκός Βίος*, Πάτρα 2002, σ. 80-81.
- Ιναλτζίκ Χαλίλ, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία, Η κλασική εποχή 1300-1600*, μτφρ. Μιχάλης Κοκολάκης, Αθήνα 1995.
- Inalcik Halil - Quataert Donald (επιμ.), *Οικονομική και κοινωνική ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, τ. Α' 1300-1600, τ. Β' 1600-1914, μτφρ. Μαρίνος Σαρηγιάννης, Μαρίνα Δημητριάδου, εκδ. Αλεξάνδρεια 2008, 2011, [αγγλική έκδ. Καίμπριτζ 1994].
- Καββαδίας Γεώργιος, *Σαρακατσάνοι, Μια ελληνική ποιμενική κοινωνία*, Αθήνα, 1996.
- Καλινδέρης Μιχαήλ, *Ο βίος της κοινότητας Βλάτσης επί Τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1982.
- Καλινδέρης Μιχαήλ, *Ο βίος της κοινότητας Βλάτσης επί Τουρκοκρατίας εις το πλαίσιον του δυτικομακεδονικού περιβάλλοντος*, Θεσσαλονίκη 1982.
- , *Αι συντεχίαι της Κοζάνης επί τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1958.
- Καλογερόπουλος Νικόλαος, *Ραντοβίσι – Ραδοχώρι 1750-2000*, Θεσσαλονίκη 2001.
- Καρακώστα Κωνσταντίνα, «Όταν οι Μοσχοπολίτες ταξιδεύουν στην κοιλάδα του ποταμού Σίνβα. Οι εγκαταστάσεις των Μοσχοπολιτών στο Μίσκολτς μέσα από το Κρατικό Αρχείο της ουγγρικής πόλης», *Μακεδονικά* 3 (2009), σ. 153-174.

- Καραμανές Ευάγγελος, *Οργάνωση του χώρου, τεχνικές και τοπική ταυτότητα στα Κοπατσαροχώρια των Γρεβενών*, διδ. διατριβή, Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών, αρ. 35, Αθήνα 2011.
- -----, «Η κτηνοτροφία στην περιοχή Κοζάνης - Γρεβενών, Μια διαχρονική παραγωγική δραστηριότητα και οι κοινωνικές και πολιτισμικές της διαστάσεις», *Πρακτικά Β' Συνεδρίου Τοπικής Ιστορίας, Κοζάνη 27-30 Σεπτεμβρίου 2012*, Κοζάνη 2014, σ. 190-191.
- Καρανάτσης Κώστας, «Οι ετήσιες περιοδικές αγορές στην Ήπειρο (17ος-18ος αι.). Συμβολή στη μελέτη της εμποροπανήγυρης», *Τα Ιστορικά*, τόμ. 11/τεύχ. 21 (Δεκ. 1994), σ. 311-338.
- Kaser K. Ksae, «Κτηνοτροφία, συγγένεια, οικογένεια και οικολογία στον ορεινό χώρο της δυτικής Βαλκανικής (14ος– αρχές 20^{ου})» στο: Βασ. Νιτσιάκος – Χρ. Κασίμης (επιμ.), *Ο ορεινός χώρος της Βαλκανικής*, Αθήνα 2000, σ. 185-193.
- Κατσιαρδή – Hering Όλγα, *Η Ελληνική Παροιμία της Τεργέστης (1751-1830)*, τ. 1-2, Αθήνα 1986.
- Κιτσίκης Δημήτρης, *Ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, 1280-1924*, Αθήνα 1988.
- Κοκολάκης Μιχάλης, «Μία Αυτοκρατορία σε κρίση: κρατική οργάνωση – Παλαιοί θεσμοί – Νέες προσαρμογές», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, τ. 1^{ος}, σ. 41-58.
- Κολιόπουλος Ιωάννης, *Η Πέραν Ελλάς και οι άλλοι Έλληνες*, Θεσσαλονίκη 2003.
- Κοφινάς Γεώργιος, *Τα οικονομικά της Μακεδονίας*, Αθήνα 1914
- Κρεμμυδάς Βασίλης, *Εισαγωγή στην ιστορία της νεοελληνικής κοινωνίας (1700-1821)*, Αθήνα 1988.
- , «Η οικονομία 1770-1821», στο Βασ. Παναγιωτόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, τ. 1^{ος}, Αθήνα 2003, σ. 275-304.
- Λάγκα Βασιλική, Χατζημηνάογλου Ιωάννης, Κάτανος Ιωάννης, Άμπας Ζαφείρης, *Η μετακινούμενη αιγοπροβατοτροφία στη Δυτική Μακεδονία*. Έρευνα ζωοτεχνικών-οικονομικών-κοινωνικών παραμέτρων, Θεσσαλονίκη 2003.
- Λαζάρου Αχιλλέας, «Σιάτιστα», *ΜΗΠΣ* (1910), σ. 142.
- , *Βλάχοι Ελληνικών χωρών*, Αθήνα 1986.

- Λαΐος Γεώργιος, *Η Σιάτιστα και οι εμπορικοί οίκοι Χατζημιχαήλ και Μανούση (17^{ος}-19^{ος} αι.)*, Θεσσαλονίκη 1982.
- Λαΐου Σοφία, *Η Σάμος κατά την οθωμανική περίοδο*, Θεσσαλονίκη 2002.
- Λουκόπουλος Δημήτριος, *Ποιμενικά της Ρούμελης*, Αθήνα 1930.
- Λυριτζής Γιώργος, *Αι μακεδονικά κοινότητες της Αυστροουγγαρίας επί της τουρκοκρατίας*, Κοζάνη 1952.
- Μακρής Γεώργιος και Παπαγεωργίου Στέφανος, *Το χερσαίο δίκτυο επικοινωνίας στο κράτος του Αλή πασά Τεπελενλή. Ενίσχυση της κεντρικής εξουσίας και απόπειρα δημιουργίας ενιαίας αγοράς*, Αθήνα 1980.
- Μέγας Γεώργιος, *Ελληνικές γιορτές και έθιμα της λαϊκής λατρείας*, 5^η έκδοση στη δημοτική, εισαγωγικό σημείωμα Μιχ. Μερακλής, εκδ. Εστία, Αθήνα 2005.
- Μέρτζος Νικόλαος, *Αρμάνοι, οι Βλάχοι*, Θεσσαλονίκη 2000.
- Μοσκόφ Κωστής, *Η εθνική και κοινωνική συνείδηση στην Ελλάδα (1830-1909). Ιδεολογία του μεταπρατικού χώρου*, Θεσσαλονίκη 1972.
- Μουταφτσιέβα Βέρα, *Αγροτικές σχέσεις στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (15^{ος}-16^{ος} αι.)*, μτφρ. Ουρανία Αστρινάκη – Ευαγγελία Μπαλτά, Αθήνα 1990.
- Μπλιούρα Ελένη, «Μαρτυρίες από την Κοζάνη του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα», *Δυτικομακεδονικά Γράμματα Η'* (1997), σ. 287
- Νάτσινας Θεόδωρος, «Οι Μακεδόνεςπραματευτάδες εις τα χώρας Αυστρίας και Ουγγαρίας» ανάτυπο από την εφημερίδα «*Δυτική Μακεδονία*», Κοζάνη 1961.
- Νικολόπουλος Ι. Ηλίας, *Δομές και Θεσμοί στην Τουρκοκρατία. Τα Αμπελάκια και ο κοινωνικοοικονομικός μετασχηματισμός του ελλαδικού χώρου*, Αθήνα 1988.
- Νιτσιάκος Βασίλης, *Τσιφλίκι και τσελιγκάτο: Η συμπληρωματικότητα δύο κοινωνικοοικονομικών σχηματισμών*, Αθήνα 1997.
- , «Η ημι-νομαδική κτηνοτροφική κοινότητα στην Ήπειρο: σχέσεις παραγωγής και κοινωνική συγκρότηση», *Πρακτικά του Συνεδρίου Ιστορίας «Ήπειρος: Κοινωνία – Οικονομία, 15^{ος} – 20ός αιώνες*», Ιωάννινα 1987, σ. 277-288.
- Γρεβενών*, Αθήνα 1993.
- Ντάτσιου Κωνσταντίνα, «Σημαντικές μεταβολές στις εποχικές μετακινήσεις των ποιμενικών οικογενειών τη Βόρειας Πίνδου. Η περίπτωση του οικισμού Περιβόλι Γρεβενών (19^{ος} – μέσα 20ού αι.)», στο *Η Δυτική Μακεδονία στους Νεότερους Χρόνους, Πρακτικά Α' Συνεδρίου Ιστορίας Δυτικής Μακεδονίας, ό. π.*, σ. 127-155.

- Ολυμπίτου Εύη, «Τεχνικές και επαγγέλματα: μία εθνολογική προσέγγιση», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. 1^{ος}, Αθήνα 2003, σ. 305-316.
- Παλαμιώτης Γεώργιος, *Γεωργική έρευνα της Μακεδονίας ήτοι μελέτη της γεωργικής καταστάσεως του κτηνοτροφικού πλούτου, των δασών και της βιομηχανικής παραγωγής κατά περιφέρεια Α΄ της Δυτικής Μακεδονίας και Β΄ της Ανατολικής Μακεδονίας*, Εν Αθήναις 1914.
- Παλλατίδης Αναστάσιος, *Υπόμνημα ιστορικών περί της αρχής και προόδου και της σημερινής ακμής του εν Βιέννη ελληνικού συνοικισμού*, Βιέννη 1845.
- Παναγιωτόπουλος Βασίλης, «Η "αποχώρηση" πληθυσμών από την πεδιάδα στο βουνό στα χρόνια της Τουρκοκρατίας. Ένας εξηγηματικός μύθος σύνθετων δημογραφικών φαινομένων», στο *Ο Αγροτικός Κόσμος στον Μεσογειακό χώρο, Πρακτικά Συνεδρίου Ελληνογαλλικού Επιστημονικού και Τεχνικού Συνδέσμου (Αθήνα 4-7 Δεκ. 1984)*, Αθήνα 1988, σ. 203-205.
- , «Ο οικονομικός χώρος των Ελλήνων στα χρόνια της Οθωμανικής κυριαρχίας», *Τετράδια Εργασίας αρ. 18, Ιστορικά Μελετήματα*, ΕΙΕ, Αθήνα 2003, σ. 35-36.
- Παπαγεωργίου Γιώργος, *Οικονομικοί και κοινωνικοί μηχανισμοί στον ορεινό χώρο, Ζαγόρι (μέσα 18^{ου} αιώνα – αρχές 20^{ου} αιώνα)*, Ιωάννινα 1995.
- , *Ο εκσυγχρονισμός του Έλληνα πραγματευτή σύμφωνα με τα ευρωπαϊκά πρότυπα (τέλη 18^{ου} – αρχές 19^{ου} αιώνα)*, Ένα μαθηματάριο εμπορίου του Αθανάσιου Ψαλίδα, Αθήνα 1990
- , *Οι συντεχνίες στα Γιάννενα κατά τον 19^ο αιώνα και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα*, Ιωάννινα 1988.
- Παπαδημητρίου Απόστολος, *Σελίδες ιστορία των Γρεβενών, Η κοινωνική ζωή κατά το β΄ μισό του 19^{ου} και κατά τις αρχές του 20^{ου} αιώνα*, τόμ. Α΄, Γρεβενά 2014.
- Παπαζήσης Αλέξανδρος, «Η μετανάστευσις εν τη επαρχία Ανασελίτσης», στο: *Η Ελληνική μετανάστευσις (μελέται δευτεροετών φοιτητών)*, πρόλογος Ανδρέα Μ. Ανδρεάδου, Αθήνα 1917, σ. 349-358.
- Παπαθωμάς Γρηγόριος, *Από Δωρικά Νάματα τα Νάματα (Πιπιλίστα) Ασκίου - Βοΐου Κοζάνης*, Αθήνα, 2012.
- Παπακωνσταντίνου Μιχάλης, *Μια βορειοελληνική πόλη στην Τουρκοκρατία, Ιστορία της Κοζάνης (1400-1912)*, Αθήνα 1992.

- Παπαναστάσης Βασίλης *Λιβαδοκτηνοτροφική ανάπτυξη*, Θεσσαλονίκη 2009.
- Παπανικολάου Φώτης, *Ιστορία του Κριμινίου*, Θεσσαλονίκη 1959.
- Παπαχρήστου Χαρίλαος, *Συμβολή εις την μελέτην των βασικών χαρακτήρων της χωρικής οικονομίας της Ελλάδος*, Αθήναι 1954.
- Παχύς Γεώργιος, *Το εν Ηπείρω αγροτικό ζήτημα*, εν Αθήναις, 1882.
- Πετμεζιάς Σωκράτης, *Η ελληνική αγροτική οικονομία κατά τον 19^ο αιώνα. Η περιφερειακή διάσταση*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2003.
- Πουλιόπουλος Λεωνίδας, *Ιστορική εξέλιξη της Γουνοποιίας και ο ρόλος της Καστοριάς*, Καστοριά 1994.
- Πούλιος Χαρίσης, *Διοικητική διαίρεσις της Μακεδονίας*, Μακεδονικόν Ημερολόγιον Παμμακεδονικού Συλλόγου Αθηνών (ΜΗΠΣ), Αθήναι 1911, σ. 192
- Quataert Donald, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Οι τελευταίοι αιώνες 1700-1922*, μτφρ. Μαρίνος Σαρηγιάννης, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006.
- Ρόκου Βασιλική, *Ορεινές κοινωνίες κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας στα Βαλκάνια: Το Μέτσοβο της κτηνοτροφίας από τον 17ο έως τον 20ό αιώνα*,» Θεσσαλονίκη 2007.
- Σακελλαρίου Μιχαήλ (επιμ.), *Μακεδονία. 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*», Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1982.
- , *Η Πελοπόννησος κατά την δευτέραν Τουρκοκρατίαν (1715-1821)*, 2^η έκδ., Αθήνα 1978.
- Σαράντης Θεόδωρος, *Το περιβάλλον των Γρεβενών*, Αθήνα 1977.
- Σαρρής Νεοκλής, *Οσμανική πραγματικότητα, Συστηματική παράθεση δομών και λειτουργιών, Η δογματική διοίκηση*, εκδ. Αρσενίδη, Αθήνα χ. χ.
- Σβορώνος Νικόλαος, *Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης τον 18^ο αιώνα*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1996.
- Σεραφείμ Μάξιμος, *Η αυγή του ελληνικού καπιταλισμού τουρκοκρατία 1685-1782*, Αθήνα 1973.
- Σκουτέρη –Διδασκάλου Ελεονώρα, «Όψεις του παραδοσιακού πολιτισμού της Μακεδονίας», στο: Ι. Κολιόπουλος – Ι. Χασιώτης (επιμ.), *Η νεότερη και σύγχρονη Μακεδονία*, τ. 1: *Η Μακεδονία κατά την Τουρκοκρατία*, Αθήνα 1992, σ. 334-380
- Stoianovich Train, «Ο κατακτητής ορθόδοξος βαλκάνιος έμπορος» στο Σπ. Ασδραχάς (επιμ.), *Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας*, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα 1979, σ. 287-345.

- Sugar Peter, *Η Νοτιοανατολική Ευρώπη κάτω από Οθωμανική Αυτοκρατορία (1354-1804)*, μτφρ. Παυλίνα Χρ, Μπαλουξή, τ. 1-2, εκδ. Σμίλη, Αθήνα 1994.
- Σφυρόερας Βασίλειος, «Επισκόπηση του Ελληνισμού κατά περιοχές: Μακεδονία [1669-1821], *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ΄, Αθήνα 1974, σ. 194-197.
- Τάμης Αναστάσης, «Αποδημία των κατοίκων (17ος-19ος αι.)», στο: *Κοζάνη και Γρεβενά. Ο χώρος και οι άνθρωποι*, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 177-184.
- Τζιούφας Στέφανος, *Το Δίλοφο Βοΐου*, Θεσσαλονίκη 1977.
- Τζώνος Θ., «Η κοινοτική οργάνωση της Σιατίστης επί τουρκοκρατίας», *Παρνασσός* 35 (1993), σ. 246-266.
- Τσάρας Ιωάννης, *Το ανέκδοτο ημερολόγιο του πάπα-Νικόλα, Κουκούλη από το Λιμπόχοβο της Δυτικής Μακεδονίας(1817-1908)*, Θεσσαλονίκη 1968.
- Τσότσος Ιωάννης, *Ιστορική Γεωγραφία Δυτικής Μακεδονίας: Το οικιστικό δίκτυο 14ος -17ος αιώνας*. Θεσσαλονίκη 2011.
- Τσότσος Γεώργιος – Ιφιγένεια Βαμβακίδου, «Η καταφυγή στα ορεινά της Δυτικής Μακεδονίας κατά την πρώιμη Οθωμανοκρατία (15^{ος} – 16^{ος} αι.): Γεωγραφική επισκόπηση», στο *Η Δυτική Μακεδονία στους Νεότερους Χρόνους, Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου Ιστορίας Δυτικής Μακεδονίας (Γρεβενά 2-5 Οκτ. 2014)*, επιστημονική – εκδοτική επιμέλεια Χαρίτων Καρανάσιος – Κώστας Ντίνας – Δημήτρης Μυλωνάς, εκδ. Εταιρεία Δυτικομακεδονικών Μελετών, Επιστημονικές εκδόσεις 1, Γρεβενά 2016, σ. 39-66.
- Φίστας Νικόλαος, *Το Νυμφαίο (Εικόνες και Προβλήματα)*, Θεσσαλονίκη 1964.
- Χουμανίδης Λάζαρος, *Μαθήματα Ιστορίας οικονομικού βίου*, Αθήναι χ. χ.
- Wace A.-Thompson M., *Οι νομάδες των Βαλκανίων*, μτφρ. Πάνος Καραγιώργος, Θεσσαλονίκη 1989.
- Weigand Gustav, *Οι Αρωμόνοι (Βλάχοι)*, Τόμος Α΄, *Ο χώρος κι οι άνθρωποι*, Θεσσαλονίκη 2004.

B. Ξενόγλωσσες

- Cantuel J., Mercier F. and Thomas V., «*Les équidés dans le monde égéen à l'âge du Bronze: approche archéologique et iconographique*» στο: A. Gardeisen, E. Furet and N. Boulbes (eds) *Histoire d'Équidés. Des Textes, des Images et des Os, Actes du colloque organisé par l'UMR 5140 du CNRS, Montpellier, 13-14 Mars 2008, Monographies d'Archéologie Méditerranéenne, hors série No 4, Lattes 2010, σ. 157-175.*

- Darling Linda, *Revenue Raising and Legitimacy. Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire, 1560-1660*, Λέοντεν 1996.
- Faroqhi Soraya, «The early History of the Balkan Fairs». *Südost – Forschungen* XXXVII (1978), σ. 50-68.
- McGowan Bruce, *Economic life in Ottoman Europe*, Cambridge University Press, Καίμπριτζ 1981.
- Spyridakis Georges, «Saint Georges dans la vie populaire», *L'Héllenisme Contemporain* 2 (1952), σ. 3-22.
- Thémopoulou Emilie, «Les foires dans les Balkans au XIXe siècle: mutations observées et évolution des foires», *Südost-Forschungen* 59/60 (2000/2001), σ. 253-271.
- Vacalopoulos Apostolos, «La retraite des populations grecques vers des régions éloignées et montagneuses pendant la domination turque», *Balkan Studies* 4 (1963), σ. 265-276.

ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

- Λαογραφία: Παραδοσιακός Πολιτισμός, Διαθέσιμο στο [http://www.repository.edull.gr\(31-03-2016\)](http://www.repository.edull.gr(31-03-2016))
- Το κείμενο (απόσπασμα) παρατίθεται τον Ιούνιο 2003 από τουριστικό φυλλάδιο του 1998 της Νομαρχίας Γρεβενών. Διαθέσιμο στο [http://www.gtp.gr/ LocInfo.asp? InfoId=28&Code=EGRWGV00GOGGOG60172 &PrimeCode=EGRWGV00GOGGOG60172 &Level=10&PrimeLevel=10&lng=1\(01-03-2015\)](http://www.gtp.gr/ LocInfo.asp? InfoId=28&Code=EGRWGV00GOGGOG60172 &PrimeCode=EGRWGV00GOGGOG60172 &Level=10&PrimeLevel=10&lng=1(01-03-2015))
- Ρούδι ή σουμάκι, θάμνος με χρώμα κόκκινο τον οποίο τα φύλλα του τα χρησιμοποιούν στην βυρσοδεψία Διαθέσιμο στο [http://www.livepedia.gr/index.php\(30-03-2016\)](http://www.livepedia.gr/index.php(30-03-2016))

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΧΑΡΤΩΝ

- 1.Τμήμα του χάρτη *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία το 1801*. Από το William Miller, *The Ottoman Empire, 1801-1913*, Cambridge University Press, 1913. (το βαλκανικό της τμήμα)..... 18
- 2.Τα σημαντικότερα διοικητικά και οικονομικά κέντρα της Δυτικής Μακεδονίας τον 18^ο αιώνα..... 30
- 3.Δίκτυο των ποιμενικών διαδρομών μεταξύ της ομάδας των οικισμών Μπλάτσι (Βλάστη) – Πιπιλίστα (Νάματα) και των χειμαδιών της Θεσσαλίας και

και Κεντρικής Μακεδονίας.....	53

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ

I.Ενδείξεις για την κτηνοτροφία αρχές 18 ^{ου} αιώνα.....	16
II.Διαδρομή εποχικής μετακίνησης κοπαδιών και αντίστοιχα κονάκια από Βόλο προς Μπλάτσι (Βλάστη) από εκεί προς Γράμμο	54
III.Διαδρομή εποχικής μετακίνησης κοπαδιών και αντίστοιχα κονάκια από περιοχή Βόλβης προς Μπλάτσι (Βλάστη) και Πιπιλίστα (Νάματα).....	55-56
IV.Τιμές κτηνοτροφικών προϊόντων.....	68
V.Κατάταξη εμπορικών πανηγυριών ανά χρονική περίοδο.....	93
VI.Φόρος Τζελέπικο.....	103
VII. Φόροι στους καζάδες Γρεβενών και Βεντζίων το 1853.....	104
VIII.Φόροι κτηνοτροφίας.....	105

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

1.Η Σιάτιστα.....	39
2.Οικογένειες Βλάχων στο δρόμο.....	48
3.Αγωγιάτες Βλάχοι.....	50
4.Σαμαρίνα, το άρμεγμα σε ένα μαντρί.....	62
5.Σαμαρίνα, γυναίκες που επεξεργάζονται μαλλί.....	76
6.Φλώρινα (1914). Η αγορά, όπου η σημερινή πλατεία Ρούσβελτ.....	91

